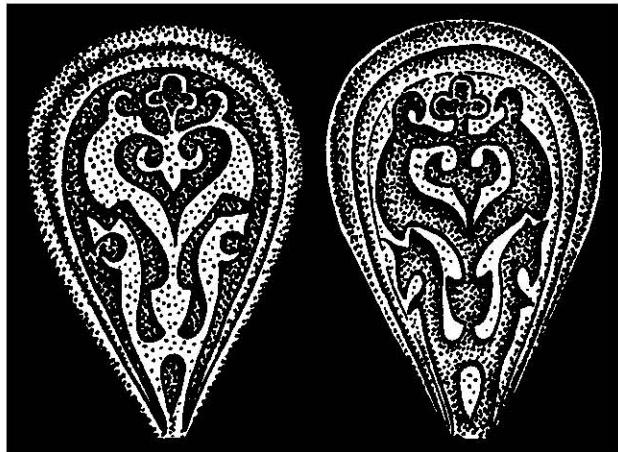

АРХЕОЛОГІЯ

13 * 1974

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

13

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1974

902.6
A87

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення й публікації про нові відкриття на території УРСР, критику і бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії і культури.

Редакційна колегія:

В. Д. Баран (відповідальний редактор), *В. І. Довженок*,
П. О. Каришковський, *М. П. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрусенко*, *Н. С. Руденко* (відповідальний секретар), *Д. Я. Телегін*, *О. І. Тереножкін*, *О. П. Черніш*, *Б. А. Шрамко*, *Р. О. Юра*.

Рецензенти:

доктор історичних наук *В. М. Даниленко*,

Редакція археологічної літератури

A ~~0162-138~~
~~M221(04)-74~~ 538 — 74

© Видавництво «Наукова думка», 1974 р.

I. Г. ШОВКОПЛЯС

**Деякі питання вивчення
пізнього палеоліту на Україні
за роки Радянської влади**

Пізній палеоліт — заключна епоха стародавнього кам'яного віку, що датується здебільшого часом близько 40 (35) — 10 тис. років тому, — є однією з найцікавіших в давній історії людського суспільства. Саме з цією епоховою багато дослідників довгий час пов'язують видатні досягнення і події в розвитку господарського та суспільного життя, побуту й культури первісних людей. Це — виникнення і розвиток техніки одержання видовжених ножевидних пластин з призматичних нуклеусів, що служили основними заготовками для виготовлення знарядь праці, та появія багатьох нових форм останніх — різців, скребків, вістрів, проколок тощо; початок обробки кістки і рогу тварин та широке використання їх для виготовлення різноманітних знарядь праці, побутових виробів, культових предметів, прикрас і творів мистецтва; виникнення найдавніших релігійних уявлень і вірувань та поховальних обрядів; поява довгочасних спеціально споруджених жител з широким використанням при цьому каменів, кісток і шкур тварин; виникнення відмінностей в розвитку культури стародавнього населення різних територій; зосередження значних груп пам'яток (стоянок) на порівняно невеликих територіях, зумовлене зв'язками і взаємовідносинами між колективами людей, що їх в свій час заселяли; формування людини сучасного фізичного типу — *Homo Sapiens*, що прийшла на зміну так званій неандертальській людині, час існування якої відноситься здебільшого до заключної, мустьєрської пори ранньопалеолітичної епохи; поява расових відмінностей серед первісного населення великих територіальних областей з різними фізико-географічними умовами; виникнення родової організації суспільства в його первісній матріархальній формі та існування обумовлених нею значних родових общин, зв'язаних кровною спорідненістю і груповими шлюбами їхніх членів та спільністю господарства і побуту, що знаходили свій вираз у колективній праці й пільному споживанні продуктів та проживанні у великих общинних житлах¹.

Виходячи з цих уявлень, дослідники-палеолітознавці нашої країни завжди приділяли належну увагу вивченю важливих і досить численних пізньопалеолітичних пам'яток, розташованих на території України, починаючи з дореволюційного часу.

Саме з вивчення пізньопалеолітичної стоянки в с. Гінцях на Полтавщині, виявленої в 1871 р. і вперше розкопаної в 1873 р., розпочалися дослідження палеоліту на території Східної Європи². Слідом за нею були виявлені і почали розкопуватися такі пізньопалеолітичні пам'ятки,

¹ П. П. Ефименко. Первобытное общество. К., 1953, стор. 265.

² Ф. И. Каминский. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам.— Труды III Археологического съезда в Киеве, т. I. К., 1878.

як Кирилівська стоянка в Києві³, Мізинська на Чернігівщині⁴, Гінцівська⁵ та ін. Підсумкам вивчення палеоліту в дореволюційний час в нашій країні, в тому числі й на Україні, була присвячена праця О. А. Спіцина, опублікована в 1915 р.⁶

Проте при всій важливості названих пам'яток результатів їхніх досліджень було недостатньо для висвітлення історичного процесу на території Півдня Східної Європи. Крім того, більшість з них була розкопана на досить незначних ділянках, а самі розкопки мали дуже обмежену мету, що цілком відповідало тодішньому стану палеолітознавства. За окремими винятками (наприклад, розкопки В. В. Хвойки на Кирилівській стоянці) головним завданням досліджень було одержання як найбільшої кількості речових знахідок та встановлення геологічних умов залягання культурного шару стоянок. Питання господарського і суспільного життя, побуту і духовної культури стародавніх мешканців пізньопалеолітичних стоянок при цьому, як правило, і не ставилося.

Історична характеристика пізньопалеолітичної епохи залишалася справою майбутніх досліджень. Вона стала метою і завданням радянських палеолітознавців. Радянське палеолітознавство на Україні в своєму розвитку пройшло досить складний шлях, і його можна поділити на три основних періоди. Перший період, що охоплював 20-і — початок 30-х років, відзначався зусиллями дослідників виявити і розкопати як найбільше пізньопалеолітичних пам'яток та класифікувати їх відповідно до загальноприйнятої в той час схеми Мортльє — Брейля. Незважаючи на певні досягнення, зокрема виявлення і розкопки ряду цікавих стоянок — нових і відомих раніше (Довгиничі на Волині)⁷, Пушкарі⁸, Мізин⁹ і Журавка¹⁰ на Чернігівщині та стоянки на Середньому Дністрі¹¹, істотних зрушень у розвитку палеолітознавства в цей період не сталося. Розкопки окремих стоянок, як і раніше, здійснювалися на основі так званої траншейно-кесонної методики, що позбавляла можливості одночасного розкриття значної площини і належного вивчення залишків давніх господарсько-побутових і житлових комплексів, бо вони розбиралися дрібними частинами, сприймалися як «купи сміття», «звалища домашніх покидьків», великі чи малі «купи кісток» тощо і були незрозумілими. Головним завданням дослідження стоянок все ще вважалося добування різних давніх виробів та встановлення геологічних умов залягання пам'яток.

Такий стан розвитку радянського палеолітознавства в той час знайшов свій яскравий вираз у наукових працях, що вийшли в світ у кінці 20-х — на початку 30-х років¹².

Вивчення пізньопалеолітичних пам'яток на Україні докорінно змінюється з середини 30-х років, коли починається другий період розвитку

³ В. В. Хвойка. Каменный век Среднего Приднепровья.— Труды XI Археологического съезда, т. I. М., 1901.

⁴ П. П. Ефименко. Каменные орудия палеолитической стоянки в с. Мезине Черниговской губ.— Ежегодник Русского антропологического общества, т. IV. СПб., 1913.

⁵ В. А. Городцов. Исследование Гончовской палеолитической стоянки в 1915 году.— Труды Секции археологии Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук, т. I. М., 1926.

⁶ А. А. Спицын. Русский палеолит.— Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества, т. II. Пг., 1915.

⁷ І. Ф. Левицкий. Довгинецька палеолітична станція.— Антропологія, III. К., 1930.

⁸ М. Я. Рудинський. Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті.— Археологія, т. I. К., 1947.

⁹ Розкопки М. Я. Рудинського в 1930 і 1932 рр.

¹⁰ М. Я. Рудинський. Досліди в Журавці.— Антропологія, II. К., 1929.

¹¹ М. Я. Рудинський. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля.— Антропологія, II. К., 1929.

¹² М. Я. Рудинський. Деякі підсумки та більші завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР.— Антропологія, IV. К., 1931.

радянського палеолітознавства на Україні, що тривав до початку 50-х років. Палеолітознавство разом з іншими розділами археології на Україні слідом за всією радянською археологією почало розвиватися на якісно новій основі — на базі вчення марксизму-ленінізму. Пізньопалеолітична епоха стала розглядатися як закономірний етап найдавнішого періоду історії людства, а знаряддя праці і побутові вироби та залишки господарсько-побутових комплексів й об'єктів на її пам'ятках почали визнаватися основними першоджерелами для його висвітлення.

Характерною рисою розвитку палеолітознавства на Україні стало повсюдне застосування нової наукової методики розкопок стоянок, розробленої палеолітознавцями Російської Федерації під керівництвом П. П. Єфименка в процесі багаторічних досліджень пізньопалеолітичних пам'яток в районі Костенок на Дону. Суть її полягала в одночасному розкритті культурного шару стоянок на значних площах для виявлення і всебічного вивчення всіх залишків господарських, житлових, побутових і культурних об'єктів та комплексів, що на них збереглися, з метою висвітлення питань господарського і суспільного життя, побуту і культури їх стародавніх мешканців. Останнє становило основний зміст досліджень у галузі палеоліту, а сам палеоліт поступово перетворювався у важливий розділ історичної науки, що висвітлює найдавніше минуле людства¹³.

Важливою особливістю цього періоду були комплексні дослідження палеолітичних пам'яток спеціалістами різних наук — археології, четвертинної геології, палеозоології, палеоботаніки, антропології тощо. Тоді саме була здійснена досить значна програма польових досліджень в різних районах території України, зокрема Гінцівської стоянки на Полтавщині¹⁴ та Пушкарівської I¹⁵, Новгород-Сіверської¹⁶, Чулатівської I¹⁷ і Чулатівської II¹⁸ на Чернігівщині. В післявоєнні роки розпочалися дослідження палеолітичних пам'яток на Середньому Дністрі¹⁹, було завершено розкопки Володимирської стоянки на Кіровоградщині²⁰ і Амвросіївської в Донбасі²¹. Активну і часто провідну участь в більшості цих досліджень брали археологи Москви та Ленінграда. В кінці цього періоду вийшли в світ важливі узагальнюючі праці В. І. Громова²², П. П. Єфименка²³, П. Й. Борисковського²⁴, що підвели підсумок вивченю палеоліту в Радянському Союзі, в тому числі й на території України, до кінця 40-х — початку 50-х років. Не обійшлося, проте, без певних не-

¹³ П. П. Єфименко. Первобытное общество. Л., 1938.

¹⁴ І. Ф. Левицький. Гінцівська палеолітична стоянка.—Палеоліт і неоліт України, т. 1. К., 1947.

¹⁵ П. Й. Борисковський. Палеолітична стоянка Пушкарі I.—Палеоліт і неоліт України, т. 1. К., 1947.

¹⁶ І. Г. Підоплічко. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ.—Палеоліт і неоліт України, т. 1. К., 1947.

¹⁷ І. Г. Підоплічко. Палеолітична стоянка Чулатів I.—Палеоліт і неоліт України, т. 1. К., 1947.

¹⁸ М. В. Воеводский. Палеолитическая стоянка Рабочий ров (Чулатово II).—Ученые записки МГУ, 1952, вып. 158.

¹⁹ А. П. Черныш. Основные результаты исследований позднего палеолита Среднего Приднестровья (1946—1957 гг.).—Материалы Всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода, т. 1. М., 1961.

²⁰ О. П. Черныш. Володимирська палеолітична стоянка. К., 1953.

²¹ П. Й. Борисковський. Палеолітичне місцевонаходження біля м. Амвросіївки.—Археологія, т. V. К., 1951.

²² В. И. Громов. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР. (Млекопитающие, палеолит). М., 1948.—Труды Ин-та геологических наук АН СССР, вып. 64. Геологическая серия, № 17.

²³ П. П. Єфименко. Первобытное общество. К., 1953.

²⁴ П. Й. Борисковский. Палеолит Украины. М.—Л., 1953,—МИА, № 40.

доліків фактичного (методичного) і методологічного порядку. Вони знайшли своє відображення як у висунутих у той час нових періодизаційних схемах, що, по суті, були лише якоюсь мірою модифікацією схеми Мортльє — Брейля (старі назви замінені новими), так і у відтворенні господарсько-побутового (реконструювання великих общинних жителів) і суспільного (неподільність родових общин) життя стародавнього населення пізнього палеоліту.

Особливо виразними стали досягнення у вивчені пізнього палеоліту на Україні, як і у всьому Радянському Союзі, в третьому періоді розвитку радянського палеолітознавства, що почався в 50-х роках. Широкі польові дослідження багатьох важливих пізньопалеолітичних стоянок та їхніх груп, зосереджених на окремих територіях, часто порівняно невеликих і суцільних, дали змогу не тільки поставити, а й тією чи іншою мірою вирішити ряд важливих питань історії стародавнього населення в пізньопалеолітичну епоху.

Серед них на особливу увагу заслуговують розкопки багатьох стоянок, в тому числі й багатошарових на Середньому Дністрі (Бабин I, Молодове V, Корман IV, Вороновиця I, Оселівка та ін.)²⁵, стоянок Липа VI і Куличівка на Волині²⁶, стоянки Велика Аккаржа поблизу Одеси²⁷, Радомишльської на Житомирщині²⁸, Мізинської на Чернігівщині²⁹, Добринічівської на Київщині³⁰, Межиріцької на Черкащині³¹ та Берегове I на Закарпатті³².

Внаслідок цих досліджень і наукових спостережень одержано велику кількість різноманітних матеріалів, які дали підстави українським палеолітознавцям внести помітний вклад у розробку важливіших питань, що хвилюють як радянських, так і зарубіжних палеолітознавців.

Однією з них є проблема локальності в розвитку культури стародавнього населення. Вперше її підняв французький дослідник Анрі Брейль на початку ХХ ст. встановленням факту одночасного існування в Західній Європі оріньякскої культури поряд з солютрейською³³. На початку 20-х років ці питання порушував В. О. Городцов, відзначаючи істотну відмінність так званих мадленських пам'яток Східної Європи і Франції³⁴.

Інтенсивна розробка цієї важливої проблеми, тепер однієї з найактуальніших в світовому палеолітознавстві, розпочалася в нашій країні тільки в 50-х роках, після виходу в світ відомої праці С. М. Замятніна³⁵. Як відомо, С. М. Замятнін виділив три великі зони-провінції з характерними для кожної з них групами пізньопалеолітичних пам'яток — європейськими

²⁵ А. П. Чериш. Позднний палеолит Среднего Приднестровья.— Палеолит Среднего Приднестровья. М., 1959 (Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, т. XV).

²⁶ В. П. Савич. Багатошарова палеолітична стоянка Липа VI.— Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 5. Львів, 1964.

²⁷ Г. И. Борисковский. Палеолитическая стоянка под Одессой.— КСИА АН СССР, вип. 86. М., 1961.

²⁸ И. Г. Шовкопляс. Палеолітична стоянка Радомишль.— Археологія, т. XVI. К., 1964.

²⁹ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. К., 1965.

³⁰ И. Г. Шовкопляс. Добриничевская стоянка на Киевщине.— МИА, № 185. М.— Л., 1972; його ж. Исследование Добриничевской стоянки.— Археологические открытия 1970 г. М., 1971.

³¹ И. Г. Пидопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К., 1969.

³² С. В. Смирнов. Пізньопалеолітична стоянка Берегове I в Закарпатті.— Археологія, 1. К., 1971.

³³ Н. Вециль. Les subdivisions du paléolithique supérieur et leur signification.— Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistorique, XIV session, t. 1. Genève, 1912; Genève, 1923.

³⁴ В. А. Городцов. Археология, т. 1. Каменный период. М.— Пг., 1923.

³⁵ С. Н. Замятнин. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода.— Труды Ин-та этнографии АН СССР. Новая серия, т. XVI. М.— Л., 1951.

пейську прильодовикову, середземноморсько-африканську та сибірсько-китайську, які відображали існуючі вже в той час локальні (місцеві) відмінності в розвитку культури великих груп пізньопалеолітичного населення цих зон-провінцій.

Детальне вивчення багатьох пам'яток показало, що помітні відмінності в розвитку культури пізньопалеолітичного населення чітко встановлюються (простежуються) і для окремих областей й навіть порівняно невеликих територіальних районів в середині кожної з таких зон-провінцій. На основі цього тепер в ряді випадків виділяються окремі пізньопалеолітичні етнокультурні області, а всередині їх — навіть окремі археологічні культури, представлені групами досить близьких між собою пізньопалеолітичних пам'яток, розташованих на сусільних територіях.

Ряд таких пізньопалеолітичних етнокультурних областей встановлено (виділено) і на території Української РСР — середньодніпровська, прикарпатська, волинська та степова. Окрім групу становлять стоянки гірського Криму.

Всі вони представлені більшою чи меншою групою пам'яток, дуже близьких між собою і в той самий час досить відмінних від одночасних з ними інших груп. Всередині деяких областей вдається виділити навіть окремі культури (ранньо- та пізньомолодовську, радомишльсько-пушкарівську і мізинську тощо). В деяких випадках простежуються виразні сліди проникнення окремих груп пізньопалеолітичного населення з однієї області в іншу. Яскравим прикладом цього може служити Журавська стоянка на Чернігівщині — степова за своїм характером в межах середньодніпровської області³⁶.

Не менш важливою проблемою сучасного палеолітознавства в галузі вивчення історії стародавнього населення в пізньопалеолітичну епоху є проблема вивчення жителів і поселень та встановлення характеру господарсько- побутового і суспільного (соціального) життя її населення.

Для розв'язання цього питання пізньопалеолітичні пам'ятки з території України та результати їхніх досліджень мають першорядне значення.

Як відомо, питання про можливість існування спеціально споруджених жител в епоху пізнього палеоліту і тим більше виявлення їхніх залишків дореволюційні палеолітознавці, в тому числі й на Україні, вирішували в негативному плані.

Істотно змінилися уявлення з цих питань в кінці 20-х — на початку 30-х років, після виявлення і дослідження залишків жител на пізньопалеолітичних стоянках в Гагарино³⁷ та Костенках³⁸ на Дону.

Важливими в цьому плані були розкопані в 30-х роках пізньопалеолітичні стоянки на Україні — Гінцівська³⁹, Пушкарівська⁴⁰ та Чулатівська II⁴¹. Виявлення залишків пізньопалеолітичних жител на ряді стоянок Східної Європи, їх всебічне вивчення та спроби реконструкції, здійснені в довоєнні роки⁴², стали одним з найважливіших досягнень радян-

³⁶ І. Г. Шовкопляс. До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту. — Археологія, т. XXII. К., 1969.

³⁷ С. Н. Замятнин. Экспедиция по изучению культур палеолита в 1927 г. — Сообщения Гос. Академии истории материальной культуры, II. Л., 1929; його ж. Раскопки в Гагарино. — Палеолит СССР. М.—Л., 1935.

³⁸ П. П. Ефименко. Костенки I. — Сообщения Гос. Академии истории материальной культуры, 1931, № 11/12; його ж. Значение женщины в ориньякскую эпоху. Л., 1931 (Известия Гос. Академии истории материальной культуры, т. XI, вып. 3-4).

³⁹ І. Ф. Левицкий. Вказ. праця, стор. 206—211.

⁴⁰ П. И. Борисковский. Палеолитична стоянка Пушкарі I...

⁴¹ М. В. Боеvodский. Результаты работ Деснянской экспедиции 1936—1938 pp.—Палеолит и неолит Украины, т. 1. К., 1947, стор. 44.

⁴² П. И. Борисковский. Пушкаревское палеолитическое жилище.—КСИИМК АН СССР, вып. VII. М.—Л., 1940; А. П. Окладников. Палеолитические жилища в Бурети.—КСИИМК АН СССР, вып. X. М.—Л., 1941.

ського палеолітознавства. Були виявлені і визначені першокласні джерела для вивчення господарського і побутового життя давніх родових колективів. Палеолітознавство перетворювалося в повноправний розділ стародавньої історії людства.

Проте не обійшлося і без істотних недоліків. Захопившись ідеєю прямого археологічного підтвердження відомого марксистського положення про існування в пізньопалеолітичну епоху матріархальних родових общин і вважаючи їх монолітними і неподільними, деякі дослідники висунули і довгий час відстоювали концепцію про існування в пізньому палеоліті головним чином великих общинних жител, здатних одночасно вміщувати під одним дахом усіх її членів. Саме такі житла відтворювалися і навіть реконструювалися, наприклад, на стоянках Костенки I і Авдеево, Костенки IV і Пушкарі I⁴³.

Заперечення деяких дослідників з цього приводу⁴⁴, як і неодноразові факти виявлення залишків невеликих жител на ряді пізньопалеолітичних стоянок, здебільшого ігнорувалися. Дуже важливе значення для належного висвітлення питань про характер жител і поселень в пізньопалеолітичну епоху мають результати досліджень цілого ряду стоянок на Україні, здійснених в післявоєнні роки. На багатьох з них — в Радомишлі і Мізині, Добранічівці і Межирічі, Молодовому і Вороновиці — виявлені і детально вивчені досить чіткі і переконливі залишки довгочасних пізньопалеолітичних жител, при спорудженні яких були в свій час, крім дерева і шкур, використані різноманітні кістки тварин, головним чином мамонтів. Важливо зазначити, що всі ці житла були невеликими за розмірами. На основі вивчення останніх вдалося встановити, що й так звані общинні житла Костенок I і Авдеєва, Костенок IV і Пушкарів I є складними комплексами з кількох таких самих невеликих жител та інших господарсько-побутових об'єктів. Були здійснені графічні і навіть предметні реконструкції пізньопалеолітичних жител у вигляді жител народів Крайньої Півночі (чумів, яранг)⁴⁵.

На основі цього встановлено, що родові общини пізнього палеоліту з самого його початку були поділені на невеликі групи людей — окремі сім'ї, кожній з яких належало окрім невелике житло. Община в цілому займала всю стоянку. Монографічне вивчення ряду стоянок пізнього палеоліту на Україні (Радомишль, Мізин, Добранічівка, Межиріч) — залишків їх різноманітних господарських та виробничих, житлових і побутових об'єктів — дало можливість висвітлити ряд питань суспільного (соціального) розвитку родових колективів і простежити певні зміни в цьому розвитку пізньопалеолітичної епохи. Вони можуть бути досить виразно продемонстровані на прикладі краще вивчених Радомишльської та Добранічівської стоянок. Так, на першій з них, що належить до початкової пори пізнього палеоліту, виявлено залишки шести невеликих жител, розташованих по колу близько одне від одного. Поруч з ними, входячи в коло, була велика яма-комора, заповнена значною кількістю кісток мамонта. На внутрішній площині (всередині кола, утвореного житлами і ямою-коморою) розташувалися виробничий центр — місце обробки кременю й кістки та велике вогнище. Таким чином, на шість жи-

⁴³ П. П. Ефименко. Первобытное общество, изд. 2. Л., 1938, стор. 448; його ж. Первобытное общество. К., 1953, стор. 437; його ж. Костенки I. М.—Л., 1958; А. Н. Рогачев. Исследование остатков первобытнообщинного поселения верхнепалеолитического времени у с. Авдеево на р. Сейме в 1949 г.—МИА, № 39. М.—Л., 1953, стор. 137—191; його ж. Остатки первобытнообщинного жилища верхнепалеолитического времени у с. Костенок на Дону.—СА, XVI. М.—Л., 1952; П. И. Борисовский. Палеолит Украины, стор. 181—202.

⁴⁴ М. В. Воеvodский. К вопросу о Пушкаревском палеолитическом жилище.—Ископаемый человек и его культура на территории СССР. М., 1952 (Ученые записки МГУ, вып. 158).

⁴⁵ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка, стор. 48; И. Г. Пидопличко. Позднепалеолитические жилища....

тел, що належали невеликим групам мешканців стоянки, припадали один виробничий центр, одне велике вогнище поза житлами та велика ямакомора з кістками тварин. (сировиною для різних потреб) ⁴⁶. Всі ці об'єкти були загальною (спільною) власністю всіх мешканців стоянки і разом з житлами становили загальнообщинний господарсько-побутовий комплекс.

Зовсім інша картина спостерігається на Добранічівській стоянці — пам'ятці заключної пори пізнього палеоліту. На ній виявлено залишки чотирьох невеличкіх жител, але розташованих вже на досить значній віддалі одне від одного (не менше 20 м). Кожне з таких жител було осередком окремого, чітко відособленого господарсько-побутового комплексу зі своїми виробничими центрами, великими вогнищами поза житлами і ямами-коморами ⁴⁷. Кожний такий комплекс належав мешканцям лише одного житла, невеликій групі людей — окремій сім'ї, яка вела своє господарство відособлено від інших таких самих сімей, що мешкали в подібних житлах на стоянці.

Таким чином, виникнення родової організації суспільства і початковий період існування найдавніших, монолітних (неподільних) родових общин слід відносити до часу не пізніше кінця ранньопалеолітичної епохи.

Пізній палеоліт був уже епохою дального поступального розвитку родового суспільства, дедалі більшого відособлення окремих невеликих сімей.

Радомишльська стоянка відображає досить ранній етап цього розвитку, коли господарська і виробнича діяльність та побут її мешканців, вже поділених на окремі сім'ї, цілком (чи значною мірою) мали ще груповий (загальнообщинний характер). Мешканців усіх її невеликих жител задовільняла наявність спільних об'єктів — виробничого центру, великого вогнища поза житлом і ями-комори.

Добранічівська стоянка свідчить про зміни, які сталися в цьому розвитку протягом пізньопалеолітичної епохи, і вказує на те, що господарське і виробниче життя та побут родового колективу здійснювалися його окремими сім'ями, тобто набрали посімейного характеру. Загальнообщинними, напевно, залишалися тільки окремі види діяльності мешканців стоянки, такі, як облавне полювання на мамонтів та інших стадних тварин, захист від нападів тощо, коли виникала необхідність в одночасних зусиллях значних груп людей ⁴⁸. Невеликі відособлені групи мешканців пізньопалеолітичних стоянок, що входили до складу родових общин, які населяли ці стоянки, слід, напевно, розглядати як найдавніші парні сім'ї, виникнення яких довгий час відносилось до мезолітичної епохи («вищого ступеня епохи дикунства») ⁴⁹.

Можна вважати тепер, що невеликі парні сім'ї були однією з найбільш характерних і визначальних рис самого родового ладу в пізньопалеолітичну епоху.

Уявлення про існування великих монолітних (неподільних) родових общин і виникнення родового ладу в епоху пізнього палеоліту, а найдавніших парних сімей — лише в мезолітичну епоху не знаходять підтвердження в результатах досліджень пам'яток пізнього палеоліту, здійснених в останній час, у тому числі й на території Української РСР.

⁴⁶ И. Г. Шовкопляс. Радомильтская стоянка — памятник начальной поры позднего палеолита.— Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. М., 1965.

⁴⁷ И. Г. Шовкопляс. Добраничевская стоянка на Киевщине...; його ж. Исследования Добраничевской стоянки в 1970 г.— Археологические открытия 1970 г. М., 1971.

⁴⁸ И. Г. Шовкопляс. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту.— Археологія, 3. К., 1971.

⁴⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21. К., 1964, стор. 28—29.

Однією з найважливіших проблем радянського і світового палеолітознавства продовжує залишатися проблема періодизації та датування пам'яток і епох стародавнього кам'яного віку, зокрема пізнього палеоліту.

Як відомо, створена ще в другій половині XIX ст. Г. Мортльє і доповнена на початку ХХ ст. А. Брейлем періодизаційна схема пізнього палеоліту (оріньяк—солятуре—мадлен) в свій час визнавалася універсальною (глобальною). Дослідники палеоліту, в тому числі й у нашій країні, особливо на Україні, вважали за необхідне кожну нову з виявленіх і досліджених стоянок привести у відповідність з цією схемою, знайти в ній місце для тієї чи іншої пам'ятки⁵⁰.

Поодинокі спроби дослідників, наприклад, В. О. Городцова на початку 20-х років, виробити нову періодизаційну схему палеоліту взагалі і пізнього палеоліту зокрема, з урахуванням специфіки пам'яток Східної Європи⁵¹, не мали успіху, оскільки зводилися лише до «поліпшення» схеми Мортльє — Брейля та заміни назив її окремих епох (культур).

Проте дослідження нових пам'яток в різних країнах показало, що схема Мортльє — Брейля вже пережила себе і може вживатися лише умовно, для визначення відносного датування пам'яток при визнанні одночасності її оріньякського і солятурейського підрозділів. В своєму початковому розумінні ця схема не цілком придатна тепер навіть для пізнього палеоліту у Франції, на основі пам'яток якої вона була в свій час створена. Переважна більшість дослідників тепер не користується цією періодизаційною схемою, а її підрозділи (епохи, культури) вживаються тільки як часові поняття для визначення початкової (оріньяко-солятурейської) та заключної (мадленської) пори пізнього палеоліту як історичної епохи.

Дослідження палеоліту в різних країнах і встановлення досить відмінних локальних відмінностей в розвитку культури стародавнього населення в різних територіальних зонах, областях і районах показали неможливість створення загальних, всеохоплюючих (глобальних) періодизаційних схем пізнього палеоліту.

В післявоєнні роки П. П. Єфименко в Києві⁵² та П. І. Борисковський у Ленінграді⁵³ здійснили спроби створення нових періодизаційних схем для пам'яток пізнього палеоліту Східної Європи, в тому числі України, шляхом поєднання запропонованих авторами «стадій» і «ступенів», виведених з характеру (типу) та відносного датування окремих груп пам'яток, з «оріньяко-солятурейським» та «мадленським» часом схеми Мортльє — Брейля, від якої дослідникам так і не вдалося відійти. Штучність цих схем яскраво підтвердила їхньою нежиттєвістю. Ними ніхто, в тому числі й самі автори, після їх створення й опублікування, практично майже не користувався. Більш життевими виявилися місцеві (локальні) періодизаційні схеми для пам'яток окремих районів Східної Європи — Костенківсько-Борщівського⁵⁴, Прикарпатського⁵⁵ і Середньодніпровського⁵⁶. Проте взаємозв'язок між окремими такими схемами, на жаль, відсутній. Узгодження місцевих схем та розробка скорегованих

⁵⁰ П. П. Е ф и м е н к о . Палеолитические стоянки Восточно-Европейской равнины.— Труды II Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы, вып. V. Л.—М., 1934; М. Я. Рудинський. Деякі підсумки та близькі завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР.— Антропологія, IV. К., 1931.

⁵¹ В. А. Г о р о д ц о в . Археология, т. 1. Каменный период. М.—НГ., 1923.

⁵² П. П. Е ф и м е н к о . Первобытое общество, стор. 320; й о г о ж . Про періодизацію пізнього палеоліту Східної Європи.— Археологія, т. X. К., 1957.

⁵³ П. И. Б о р и с к о в с к и й . Палеолит Украины, стор. 395—415.

⁵⁴ А. Н. Р о г а ч е в . Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине.— МИА, № 59. М.—Л., 1957.

⁵⁵ А. П. Ч е р н ы ш . Поздний палеолит Среднего Приднестровья.

⁵⁶ И. Г. Ш о в о к о п л я с . Мезинская стоянка, стор. 287—296.

періодизаційних схем для значних територіальних областей — актуальне завдання майбутніх досліджень.

Щодо абсолютноного датування пізньопалеолітичних пам'яток то, як відомо, до появі дуже поширеніх і «модних» визначень дат за C_{14} пізній палеоліт датували часом 40—15 тис. років. Тепер він датується часом близько 35—10 тис. років. В цілому з цими датами можна погодитися. Проте стосовно конкретних абсолютнох дат окремих пам'яток, встановлюваних фізико-хімічними методами C_{14} , та їх відносним датуванням в системі пам'яток (за археологічними даними) нерідко існують значні розходження. Метод C_{14} , напевно, правильний і перспективний, але ще не досить досконалій, і тому його визначення не завжди є достатньо переважливи і беззастережними. Абсолютне датування пам'яток ще вимагає значної праці спеціалістів різних наук.

Такі деякі з основних результатів вивчення пам'яток і наукових проблем пізнього палеоліту на Україні.

Українське палеолітознавство є складовою частиною всього радянського палеолітознавства, справою всіх радянських спеціалістів з палеоліту. Досягнення в цій галузі здобуті спільними зусиллями шляхом всеобщого наукового співробітництва.

Співдружність палеолітознавців різних республік Радянського Союзу — яскраве свідчення братерської дружби народів нашої великої багатонаціональної держави.

и. г. шовкопляс

Некоторые вопросы изучения позднего палеолита на Украине за годы Советской власти

Резюме

Изучение памятников позднего палеолита на Украине продолжается уже в течение столетия, но широкие, в том числе монографические, их исследования и превращение палеолитоведения в раздел науки о древнейшем прошлом человечества осуществлены только в годы Советской власти. Советское палеолитоведение прошло в своем развитии длинный и сложный путь от простого накопления фактов до постановки и решения многих важных теоретических вопросов.

Исследование многих позднепалеолитических памятников в различных районах Украинской ССР и на соседних территориях позволили осветить многие стороны хозяйственной и общественной жизни, быта и духовной культуры древних родовых коллективов первобытных людей. К ним относится, в частности, установление локального характера развития культуры и выделение на этой основе отдельных территориальных этнокультурных областей, выявление сложных хозяйствственно-бытовых комплексов на стоянках и установление изменения их характера в течение позднего палеолита, определение характера позднепалеолитических жилищ и поселений, дающих основания для предположения существования древнейших парных семей уже в эту отдаленную историческую эпоху, и др.

Успехи в изучении позднего палеолита на Украине являются результатом совместных усилий и научного сотрудничества всех советских палеолитоведов.

Л. І. КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Пам'ятки могилянського типу

В археологічних працях останніх років, де розглядаються питання походження культур залізної доби України і етногенезу іхніх творців, значну увагу приділено пам'яткам передскіфського і скіфського періодів Волині та Полісся. На думку дослідників, вказані старожитності

відіграли неабияку роль у формуванні послідовних культур цієї території, що, в свою чергу, пов'язано з важливою проблемою — походженням слов'ян¹.

Однією з пам'яток ранньозалізного періоду, яка неодноразово згадувалася радянськими і польськими археологами², є могильник поблизу с. Могиляни Острозького району Ровенської області. Ця пам'ятка, її дещо оригінальний керамічний комплекс заслуговує повнішої публікації, тим більше, що в нашому розпорядженні є зараз нові матеріали, зібрані як в результаті додаткових розкопок на самому могильнику, так і розвідкових робіт на інших пам'ятках Західної Волині з керамікою, близькою до посуду могильника. Могильник займає західну частину дюнного підвищення на території села. Він був відкритий у 1953 р. під час будівництва нової школи, а перші розкопки його провів у 1955 р. М. Ю. Смішко. Іх результати частково опубліковані³.

З тогочасних досліджень слід згадати поховання № 1 — найтипівіше для цієї пам'ятки. Воно залягало в неглибокій ямі (0,5 м), складалося з шести посудин: чотирьох цілих і двох у фрагментах. Центральне місце займала велика урна видовженої тюльпаноподібної форми, прикрашена двома валиками (рис. 1, 1). Всередині були покладені в анатомічному порядку не повністю спалені кістки дитини, поверх їх лежав майже цілий череп. Поховання прикривав менший горщик, вкладений в урну догори дном.

В розкопі I, на глибині 0,4—0,8 м, М. Ю. Смішко виявив сліди культурного шару: залишки тваринних кісток, вкраялення глиняної обмазки та численні уламки посуду, серед якого переважали тюльпаноподібні горщики і великі конічні миски. Там же знайдено фрагменти біконічних посудинок-кубків (рис. 1, 16, 17) і глиняне прясло (рис. 1, 15). Це наводить на думку про наявність поруч з могильником поселення, пошуки якого, однак, не мали успіху.

Даліші дослідження пам'ятки відновлено у 1970 р. експедицією Державного Ермітажу під керівництвом К. В. Каспарової. На поширеній площі розкопу I, крім низки поховань зарубинецької культури, відкрито, ще вісім поховань початку доби заліза.

Поховання № 1, зруйноване, залягало на глибині 0,5 м. Розкидані кальциновані кістки супроводжувались одним горщиком із знищеною верхньою частиною. Він має характерну для кераміки цієї пам'ятки видовжену форму і на опуклості тулуба прикрашений гладким відтягнутим валиком. Поверхня горщика гладка, світло-коричнева.

Поховання № 2, теж зруйноване (глибина 0,5 м), складалося з перепалених кісток і окремих фрагментів мисок та частини високого, майже банкоподібного, горщика. Фактура його поверхні така сама, як у попереднього.

Поховання № 3 (0,5 м) — скупчення дрібних перепалених кісток, біля яких збереглися в уламках частина біконічного горщика та дві великі миски. Одна з них чорно-сіра, пролощена з внутрішнього боку, вінця нахилені до середини. Друга світло-коричневого кольору, з широкими горизонтально сформованими вінцями і виступами на зовнішньому краї (діаметр вінець 40 см) (рис. 3, 12).

¹ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М., 1966, стор. 195, карта, рис. 56.

² О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі.—Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 26—29; Я. Домбровський. Проблемы восточных связей лужицкой культуры.—СА, № 3. М., 1970, стор. 86; Z. Birkowski. Studia nad południowo-wschodnim pograniczem kultury lużyckiej. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968, стор. 469.

³ М. Ю. Смішко. Погребения раннегорелевного века в с. Могиляны Ровенской области.—КСИА АН УССР, вип. 7. К., 1957, стор. 54—57. Всього виявлено чотири поховання, але в публікацію увійшло три.

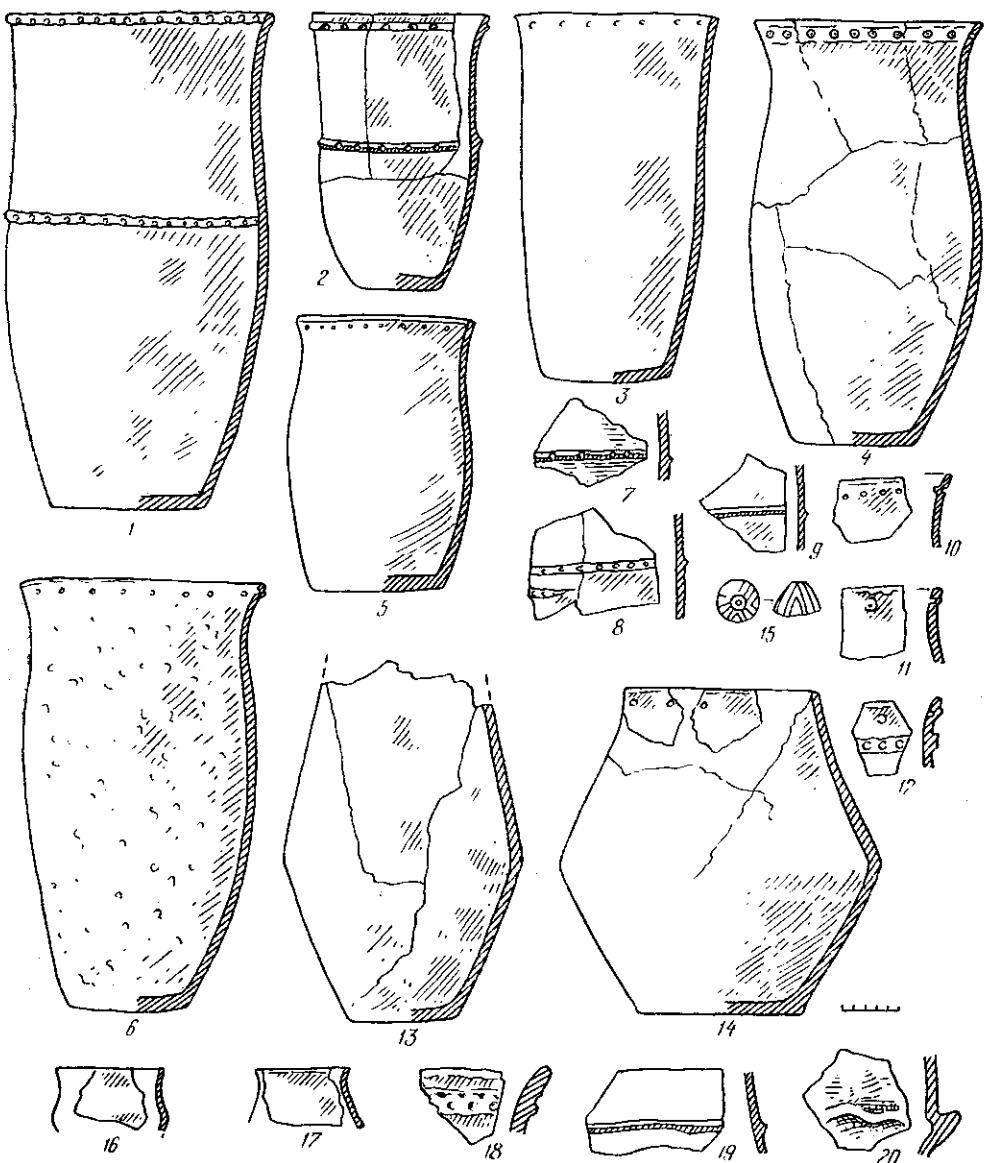

Рис. 1. Тюльпаноподібні горщики I групи та інші типи кераміки:
 1—3, 5 — Могиляни; 4, 8, 9 — Великий Олексин; 6 — Більче; 7, 10 — Крилів; 11 — Мирогоща; 12 — Липа;
 19 — Вили. Інші типи кераміки: 13—17 — Могиляни; 18 — Липа; 20 — Лепесівка.

Поховання № 4 з трупоспаленням в урні (0,8 м). Уламки перепалених людських кісток заповнювали велику миску. Серед них зібрано уламки ще однієї, меншої миски, яка, можливо, прикривала колись більшу. Урна сіро-коричнева, конічної форми, з різко нахиленими до середини вінцями і потовщеним у центрі денцем (рис. 3, 4). Миска в уламках, червоно-коричнева ззовні і бура всередині, мала, як виняток, горбкувату поверхню. На південь розчищено ще кілька посудин. Велика світло-коричнева конічна миска з нахиленими до середини вінцями і виступами по їхньому зовнішньому краю (рис. 3, 3) була прикрита частиною другої аналогічної миски. Поряд з ними стояв тюльпаноподібний горщик з двома ребристими валиками на гладкій світло-коричневій поверхні (рис. 1, 2). Він був теж прикритий мискою — темно-цигlistoю, невеликою, з профільованим денцем і ледь хвилястими вінцями (рис. 3, 6).

Поховання № 5. На глибині 0,5 м виявлено високий тюльпаноподібний горщик (рис. 2, 1), в якому був другий, вкладений догори дном (рис. 1, 5). Останній прикривав майже цілий кістяк дитини. Над обома горщиками була перевернута догори дном частина великої миски (діаметром 50 см). Горщик-урна — гладкий, світло-коричневий, з темно-сірими плямами, має під вінцями ребристий валик. Менший — світло-коричневий, злегка пролошений, з рядком дрібних отворів під вінцями.

Поховання № 6 (0,5 м). Горщик-урна гладкий, коричневий, горішня частина пошкоджена. На тулубі є валик, кінці якого заходять один за одній (рис. 2, 2). Крім урни, тут були уламки стрункого горщика з потовщеним краєм вінець і ямками на ньому.

Поховання № 7 (0,6 м). Урна біконічної форми, теж гладка, з світло-коричневою поверхнею (рис. 1, 14). Накривала її велика частина сіро-чорної лощеної миски конічної форми, яка була прикрита ще однією великою мискою, перевернутою догори дном. Остання темна, має нахилені до середини вінця. В урні містилися не повністю спалені кістки дитини. Поховання супроводжувалося невеликим банкоподібним (майже циліндричним) горщиком і мисками, виявленими в уламках.

Поховання № 8 (0,5 м), зруйноване, складалося з уламків кількох посудин, що лежали поруч з перепаленими дрібними кістками. Кераміку представляють два високих тюльпаноподібних горщики і п'ять мисок, одна з яких має виступи по краю денця, інша прикрашена на горизонтально сформованих вінцях косими канелюрами (рис. 3, 2), ще одна має ямки на перегині зовнішнього краю вінця (рис. 3, 16).

Щодо обряду поховання могилянського некрополя можна зробити такі висновки: кремація відбувалася, очевидно, поза основною площею могильника. Спалені залишки були поховані в урнах (в окремих випадках, можливо, засипалися в купку просто на землю). Урни, прикриті зверху великим уламком або цілою мискою, і біля них посудини-приставки (1—7 штук), стояли в неглибоких ямах (0,5—0,8 м). Відстань між окремими похованнями — приблизно 1,5—2,5 м. Іноді спалені кістки були прикриті другим, дещо меншим горщиком, покладеним в урну дотори дном.

Цікавою особливістю поховального обряду є неповна кремація дитячих залишків або збереження при спалюванні цілого черепа⁴. Привертає увагу й те, що на 12 виявлених в Могилянах похованнях (з них дев'ять краще збережених) чотири були дитячими.

Крім посуду, на могильнику знайдено одну кістяну підвіску⁵ і гли-

⁴ Поховання в урнах з недопаленими дитячими кістками відомі на деяких інам'ятках бронзової доби з території Чехословаччини, наприклад, з Іване (Моравія) і Великих Косталян (Словаччина), на могильнику в Градіско поблизу Кромежіжа (M. G e d l. Szkieletowy obrządek pogrzebowy w kulturze luzyckiej.— Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiełońskiego. Prace archeologiczne, z. 6. Kraków, 1964, стор. 117, 118).

⁵ М. Ю Смішко. Погребення..., рис. 2, стор. 57.

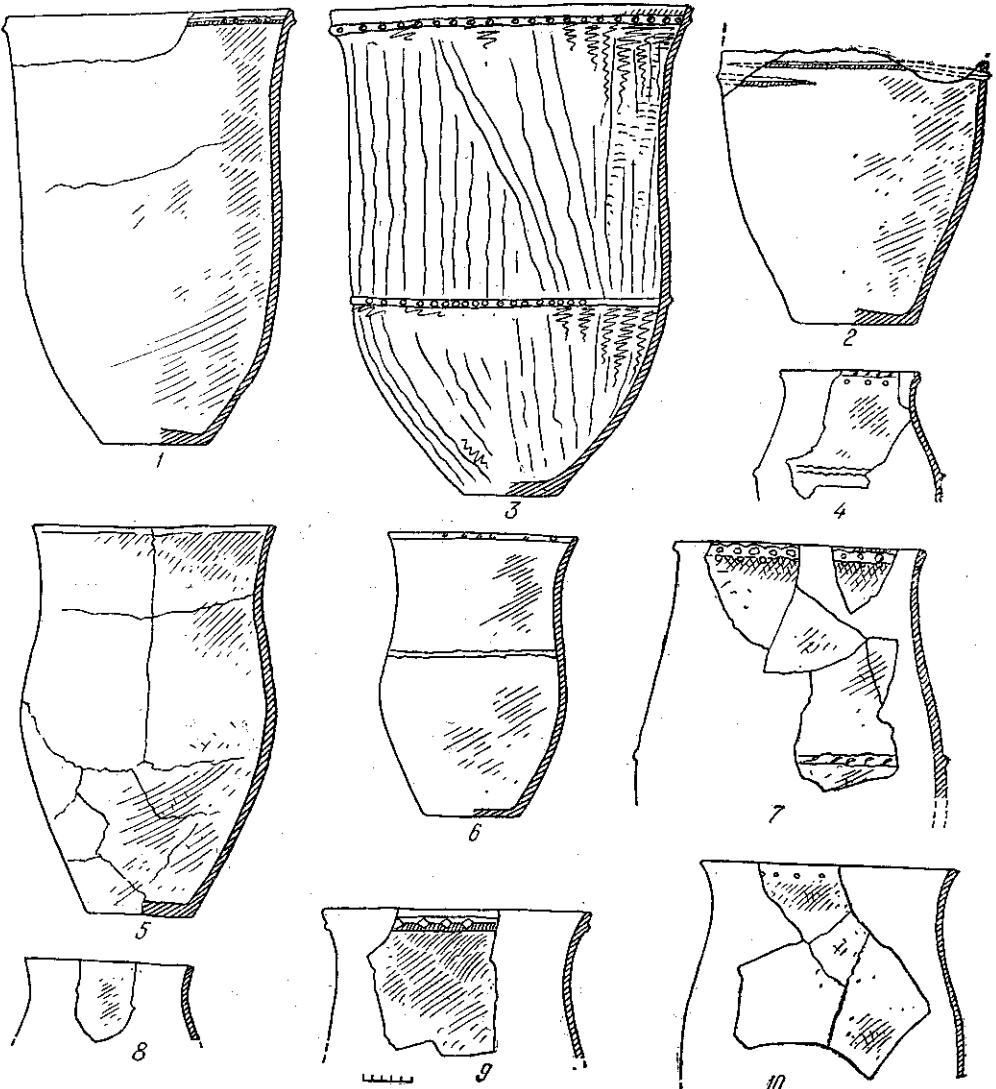

Рис. 2. Тюльпаноподібні горщики:

ІІ група: 4, 7 — Лепесівка; 5 — Зозів; 6, 8 — Могиляни; 9, 10 — Великий Олексин. III група.
1, 2 — Могиляни; 3 — Крилів.

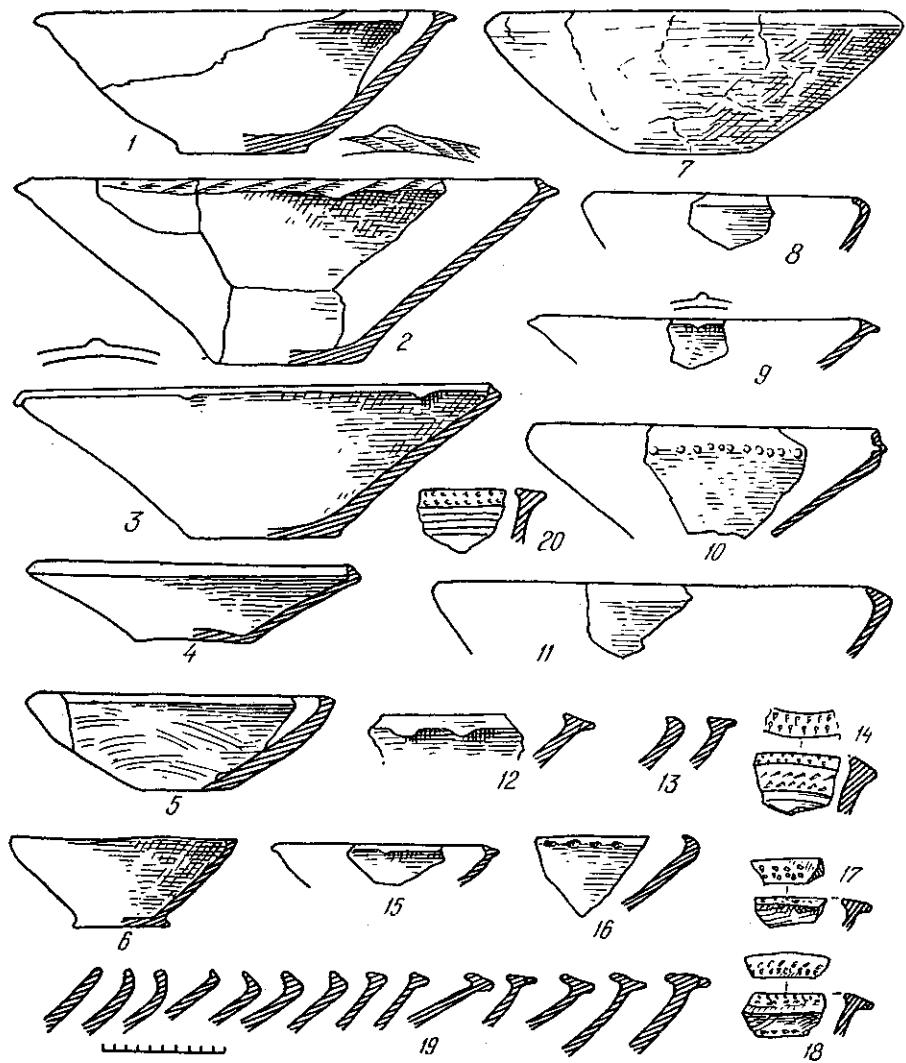

Рис. 3. Миски:

1—6, 12, 15—19 — Могиляни; 7, 14 — Тетерівка; 8, 13 — Нітишин; 9, 10 — Лепесівка; 11 — Корчак; 20 — Харалуг.

няне прясле конічної форми, прикрашене лінійним орнаментом (рис. 1, 15). Тому кераміка є для нас єдиним критерієм для визначення культури і хронології досліджуваної пам'ятки.

Кераміка з Могилян має в глині домішки шамоту і кварцу, але триваються також дрібні зерна жорстви і слюди. Поверхня посуду майже вся гладка (за винятком однієї миски), у горщиків — коричнева, різних відтінків, іноді з темнішими плямами, у мисок — сіра, коричнева, бура або чорна, легко пролощена.

Горщики здебільшого високі, мають струнку тюльпаноподібну форму з більш або менш опуклим тулубом. За формою їх можна поділити на три групи: I — високі, зі струнким, майже циліндричним тілом і легко розхиленими вінцями (рис. 1, 1—3, 5); II — виразної тюльпаноподібної форми з розхиленими вінцями, дещо звуженою шийкою і ширшими, іноді дещо опуклими бочками (рис. 2, 6); III — тюльпаноподібні з широкою шийкою та відносно малим денцем (рис. 2, 1—2).

Горщики прикрашені отворами і валиками. Валики тонкі, наліплені або відтягнуті, ребристі (тригранні в перерізі), гладкі або карбовані відбитками пальців і нігтів. Розміщені вони під вінцями (у двох випадках — на краю вінець) і дещо вище максимальної ширини горщика. Кінці валиків, що розташовані на тулубі, часто розімкнуті, заходять один за один (рис. 2, 2).

Невелику керамічну групу становлять біконічні горщики. Один з них зберігає характерну для Могилян видовженну форму, з ледь позначеною переломом опуклістю тулуба (рис. 1, 13), два інші реpreзентують класичну біконічну форму (рис. 1, 14), походження якої пояснюється звичайно впливами лужицької культури⁶.

Найчисленнішими на могильнику є, мабуть, такими, що найкраще характеризують його керамічний комплекс, є миски. Вони великі, широкі, на відносно малому денці, плоскому або легко профільованому (рис. 3). Зразки вінця вказують на значну різноманітність форм: від рівних до загнутих, з виступами. Основними є дві: 1) різко загнуті до середини і 2) вінця, край яких закінчується широкою, горизонтально або дещо скісно сформованою площиною, навислою з обох боків стінок. На зовнішньому її краї є чотири, іноді п'ять поодиноких або подвійних виступів (рис. 3, 1—4, 19). В окремих випадках миски прикрашені орнаментом — заглибленими рисками, ямками і нарізами (рис. 3, 16—18).

Порівняння могилянської кераміки з посудом інших пам'яток ранньозалізного періоду показує, що, крім загальнопоширених прийомів у формуванні й орнаментації, вироби з Могилян мають свої особливості. Так, тюльпаноподібні горщики I і III груп значно стрункіші від тих, що поширені на синхронних пам'ятках лісостепової зони, як і горщиків сусідньої із заходу висоцької культури. Можливо, що зразки формування цих горщиків було переднято від попередніх культур, наприклад білогрудівської, зокрема її північної групи, де подібні посудини характерні видовженим тілом (діаметр вінець втрое менший від їхньої висоти)⁷. Посуд цього типу наявний в даному районі ю у більш ранній час — в комарівській культурі. Для прикладу можна згадати високі тюльпаноподібні горщики з Костянця, Кутянки Ровенської, Гірки-Полонки, Черська Волинської областей⁸.

Горщики II групи, зокрема з валиками на тулубі, близькі в загальних рисах до посуду багатьох пам'яток лісостепового Правобережжя, в тому числі до виділених К. Ф. Покровською комплексів жаботинського

⁶ Я. Домбровский. Проблемы..., стор. 86.

⁷ С. С. Березанська. Кераміка білогрудівської культури (за матеріалами розкопок с. Собківка). — Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 66, 68.

⁸ І. К. Свешников. Розкопки в Костянці на полі Лиственцина. — АР УРСР, т. I. К., 1952, стор. 135, табл. II, рис. 13, 14; І. К. Swiesznikow. Kultura komarowska. — Archeologia Polski, t. XII, z. 1. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967.

етапу⁹. Але й тут є відмінність — переважно у витонченішому формуванні стінок могилянських зразків і орнаментації їх вузькими, гладкими валиками або такими, що зірда розчленовані ямками. Ці деталі також вказують на можливість збереження в цьому районі традицій, які сягають кінця бронзового періоду.

Серед синхронних пам'яток численні аналогії горщиків з такими валиками є, насамперед, у північних окраїнах Лісостепу (Тетерівка¹⁰, Корчак, Вили¹¹, Ворошилівка¹²), поселеннях на р. Гнилоп'яті Житомирської, Волхівські і Нітишин Хмельницької областей¹³, як і на пам'ятках Західної Волині (Крилів, Великий Олексин, Зозів Ровенської області та ін.) (рис. 1, 7—9, 19).

Ще одна деталь дає підставу пов'язувати походження могилянської кераміки з північною групою білогрудівської культури — це орнаментація горщиків гладкими, незімкнутими валиками, кінці яких заходять один за один (рис. 2, 2).¹⁴

Немає певності у тому, що наявні в могилянському комплексі біконічні горщики насправді, як припускають деякі дослідники, з'явилися внаслідок безпосередніх контактів з лужицькою культурою. Біконічні горщики з лужицьких пам'яток Західної Волині, які відрізняються від могилянських, мають заокруглені й роздуті бочки, а вище їхньої опуклості часто розташовані вушка. Саме такий горщик-урна походить з територіально найближчої до Могилян пам'ятки у Вербні¹⁵. Тому, на наш погляд, можна говорити про зв'язки з висоцькою культурою, зокрема на пізньому етапі розвитку останньої, де ці форми були засвоєні раніше (Жуличі¹⁶, Лагодів¹⁷, Пліснесько¹⁸, Вікнини Великі¹⁹). Це імовірніше і з огляду на синхронність обох культур (протягом певного етапу). Крім того, біконічна форма посуду не була рідкістю і в білогрудівському часі. Не виключено, що походження таких горщиків у Могилянах, зокрема екземплярів з видовженим тулубом, слід пояснювати дальшою і лише дещо видозміненою континуацією даної форми у ранньозалізному періоді.

Значно складнішим є питання про походження могилянських мисок, особливо з широкими краями вінець. Такі миски, невідомі поки що серед керамічних комплексів раніших культур на цій або близькій до неї території, а схожі за будовою вінець з пам'ятками Тясминських городищ²⁰, з'являються, мабуть, пізніше від могилянських. Подібно сформовані вінця бувають лише у горщиків комарівської культури²¹ (рис. 3, 14, 20). Близьким до комарівського можна вважати орнамент на деяких могилянських мисках (рис. 3, 17, 18).

⁹ Е. Ф. Покровская. К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья (бассейн р. Тясмин) в VIII—VII вв. до н. э. Автореф. К., 1953; О. И. Тереножкин. Пам'ятки скіфів-орачів..., стор. 29.

¹⁰ В. Б. Никитина. Поселение раннего железного века на р. Тетерев.—КСИА АН ССР, № 119. М., 1969, стор. 84, рис. 40, 6.

¹¹ З розкопок І. П. Русанової. Матеріали не опубліковані, зберігаються у фондах ІА АН СРСР.

¹² С. С. Березанска. Поселения раннего залізного віку в Житомирській області.—АП УРСР, т. VI, 1956, стор. 49, табл. 1, 24.

¹³ О. И. Тереножкин. Пам'ятки скіфів-орачів..., рис. 3, 2—6; 5, 1; 7, 17.

¹⁴ С. С. Березанска. Кераміка..., стор. 68.

¹⁵ Фонди Дубнівського історико-краєзнавчого музею, № 5447. 8995A.

¹⁶ Розкопки автора 1969 р. Матеріали не опубліковані.

¹⁷ Розкопки автора 1966 р.

¹⁸ І. Д. Старчук. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1949 рр.—АП УРСР, т. 3. К., 1952, табл. 1, 3.

¹⁹ М. Ю. Смішко. Селище доби поховань у Вікниних Великих.—Археологія, т. I. К., 1947, табл. I, рис. 12.

²⁰ І. Фабрициус. Тясминська експедиція.—АП УРСР, т. II. К., 1949, стор. 80, табл. II, рис. 12.

²¹ І. К. Swiesznikow. Kultura komarowska..., табл. XIII, 2, 3, 9, а також в Тетерівці і Харалузі.

Своєрідність цього типу відзначили М. Ю. Смішко та В. Б. Нікітіна (однак остання, об'єднуючи в одну групу кераміку з Тетерівки, Корчака і хут. Вили²², не звернула уваги на аналогічні миски в Могилянах і деяких пунктах Хмельницької області). Подібні форми посудин виявлено також у Нітишині²³ (рис. 3, 13) і Лепесівці²⁴ (рис. 3, 8, 10).

Згадані біконічні посудинки-кубки засвідчені лише двома уламками (рис. 1, 16, 17). За формуєю їх можна порівняти з деякими кубками білогрудівської (другої групи, за С. С. Березанською) і висоцької культур²⁵.

Кілька слів про опубліковані М. Ю. Смішком черпаки²⁶. Подібні черпаки виявлено останнім часом у Могилянах у комплексах зарубинецької культури²⁷. Вони є також на зарубинецьких пам'ятках білоруського Полісся, наприклад на могильниках Отвежичі, Велемичі²⁸. Натомість значно менше аналогій дають пам'ятки культур, синхронних з Могилянами. Це схиляє нас до думки, що черпаки, визначені як посуд ранньозалізного періоду (до речі, виявлені поза комплексами поховань), слід віднести до зарубинецької культури.

Щодо часу існування могильника висунуто кілька гіпотез. На підставі перших знахідок М. Ю. Смішко визначив його як пам'ятку ранньозалізної доби²⁹. Уточнюючи цю дату і вказуючи на деяку консервативність культури Південного Полісся, О. І. Тереножкін припускає, що могильник існував від другої половини VII до початку VI ст. до н. е.³⁰ В свою чергу, Я. Домбровський зауважив, що поява пам'ятки слід, маєть, віднести до кінця бронзової або початку залізної доби³¹. Підставою для цього він вважає ті самі біконічні горщики з отворами і валиками, які, на думку дослідника, є місцевою адаптацією форми лужицької культури й орнаменту — білогрудівської.

Проведене нами порівняння окремих типів посуду з Могилян і кераміки краще датованих пам'яток лісостепової зони вказує приблизно на VII ст. до н. е. Так, хронологічною ознакою горщиків є, як відомо, розміщення валиків. В даному випадку маємо на увазі екземпляри з двома валиками (які репрезентують перехідний етап від горщиків з валиком на шийці до таких, що мають його лише під вінцями³²) і тільки з одним, розміщеним відразу під вінцями. В Могилянах останні горщики трапляються в таких самих комплексах, як і біконічні (поховання № 4, 7), або разом (поховання № 1, 1955 р.), тому не можна вважати, що біконічні горщики виступають тут раніше від інших. Немає також підстав трактувати як набагато давніші зразки прикрашені валиками з незімкнутими кінцями, бо й на інших пам'ятках ранньоскіфського періоду лісостепової зони цей тип оздоблення вживався аж до початку VI ст. до н. е.³³

²² В. Б. Нікітіна. Поселение раннего железного века..., стор. 85—86.

²³ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., рис. 5; 7, 9, 11, 19. Розвідка В. І. Канівця.

²⁴ Розкопки М. О. Тиханової.—Фонди Державного Ермітажу, № 13, 17, 19, 20, 26, 35, 38, 63 та ін.

²⁵ С. С. Березанська. Кераміка..., стор. 60; I. Szaganiewicz. Cmentarzysko przedhistoryczne we wsiach Czechy i Wysocko w pow. Brodzkim.—Teki konserwatorska, г. II. Lwów, 1898, табл. А 8; D 77, 81.

²⁶ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., рис. 4, 5, 7, 8.

²⁷ Матеріали з розкопок К. В. Каспарової, 1970 р.

²⁸ К. В. Каспарова. Могильник и поселение у деревни Отвежичи. Новые данные о зарубинецкой культуре в Приднепровье.—МИА, 160. М., 1969, стор. 131, рис. 12—14; Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура.—САИ, Д—1—19, табл. 7, 6—9.

²⁹ М. Ю. Смішко. Погребения..., стор. 57.

³⁰ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., стор. 29.

³¹ Я. Домбровский. Проблемы..., стор. 85, 86.

³² А. И. Тереножкин. Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 76, 77.

³³ Г. Т. Копланенко. Памятники раннескифского времени Каневщины.—Проблемы скіфской археологии.—МИА, № 177, 1971, стор. 119, рис. 2, 1.

Враховуючи це, ми вважаємо, що хронологічна різниця між окремими похованнями в Могилянах не була значною і що всі вони датуються приблизно в межах VII, можливо, початку VI ст. до н. е.

Серед аналогій, наведених для матеріалів з могильника, ми вказали низку пам'яток у Ровенській, Хмельницькій і Житомирській областях. Засвідчені вони здебільшого поселеннями (див. додаток). У розташуванні останніх немає якоїсь особливості. Навіть поверхові дослідження підтверджують, що основним типом, властивим для цієї території, є неукріплені поселення. Розміщені вони поблизу річок, в доступних місцях, іноді на дюнних підвищennях, подібно до більшості синхронних пам'яток Волині та Полісся. Припускаємо, що найхарактернішими для них, як і для інших поселень цього часу, були землянкові житла³⁴. Тому єдиним матеріалом, який можна використати для характеристики культури цих поселень, є кераміка.

Як уже вказувалося, важливими ознаками кераміки, що найкраще характеризують «могилянський тип», є: 1) гладка, іноді легко пролощена поверхня, світло-коричнева з темнішими плямами у горщиків і коричнева та сіра у мисок; 2) стрункі форми горщиків; 3) відносно тонкі ребристі валики — гладкі, відтягнуті або наліплені, з відбитками пальців і нігтів, нанесеними досить рідко; 4) дуже розхилені стінки мисок; 5) дві основні форми вінець у мисок — а) різко нахилені до середини, б) широкі, горизонтально або скісно сформовані, з виступами на їхньому зовнішньому краю.

Якщо використати ці п'ять ознак для визначення ареалу пам'яток з керамікою могилянського типу, то на основі сучасних даних маємо таку картину: пам'ятки, на яких засвідчені усі п'ять ознак, розташовані у відносно невеликій зоні, що охоплює південно-східну частину Ровенської, північні окраїни Хмельницької і південно-західні Житомирської областей. В межах дальших районів зберігаються лише горщики, миски набирають загальнопоширеніх форм з плавно нахиленими до середини вінцями. Така локалізація пам'яток, умовно названих нами «могилянським типом», узгоджується з територією, визначеною О. І. Тереножкіним для групи ранньоскіфських пам'яток Південного Полісся³⁵ (рис. 4).

Але, крім цілого ряду споріднених рис, кожний керамічний комплекс, взятий окремо, не повторює точних і виключно могилянських форм. Так, посуд з поселень східної території (Житомирська область) має значно більше спільніх рис з керамікою передскіфського і ранньоскіфського часу середньодніпровської зони³⁶. В керамічних комплексах південних окраїн (Лепесівка, Крем'янець) є окремі деталі, характерні для культури фракійського гальштату (миски, прикрашені канелюрами, опуклобокі, з виступами горщики) (рис. 1, 20). В пам'ятках західних районів (Крилів, Більче) разом з гладкостінною керамікою виступають високі тюльпаноподібні горщики, близькі до могилянських I і III груп, але з шорсткою або смугастою поверхнею, що характерна, як відомо, для посуду культурних комплексів Західного Надбужжя (рис. 1, 6; 2, 3)³⁷.

О. І. Тереножкін висловив думку, що пам'ятки типу Могилян — це периферійний прояв чорноліської культури ранньоскіфського часу з керамікою, на якій позначились місцеві елементи, засвоєні висоцькою культурою. Він вбачає у могилянському посуді повторення форм та орнаментації керамічного матеріалу другої половини VII ст. до н. е. з басейну р. Тясмин³⁸.

³⁴ Житла були виявлені в селах Костянтець (розвідки автора 1963 р.), Великий Олексин (дослідження І. К. Свешникова 1961 р.).

³⁵ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів...

³⁶ Наприклад, поселення в с. Троянів Житомирської області (О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., рис. 2).

³⁷ Л. І. Крушельницька. Памятники ранніх епох в верхов'ях Западного Буга. — СА, № 3. М., 1971, стор. 59, 61, рис. 1, 2.

³⁸ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., стор. 29.

Погоджуючись з думкою про те, що пам'ятки типу Могилян можна трактувати як локальний варіант культури ранньоскіфського часу території Лісостепу, маємо й певні застереження. На наш погляд, горщики з Могилян набагато стрункіші від поширених на території Лісостепу, в тому числі горщиків з масивними валиками жаботинського типу. Крім того, як на незначну кількість знахідок, тут чимало мисок, що не можуть повторювати форм кераміки з басейну р. Тясмина, оскільки належать

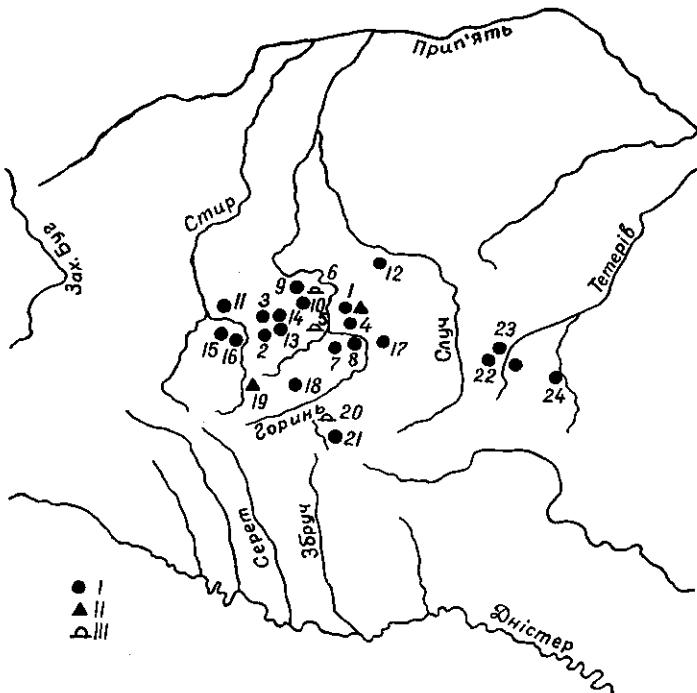

Рис. 4. Карта пам'яток ранньозалізного періоду з керамікою могилянського типу:

I — поселення; II — грунтові поховання; III — кургани; 1 — Могиляни, 2 — Мирогоща, 3 — Крілов, 4 — Стадники, 5 — Сивки, 6 — Забороль, 7 — Сутець, 8 — Кургани, 9 — Великий Олексин, 10 — Зозів, 11 — Більче, 12 — Харалаг, 13 — Липа, 14 — Костянець, 15 — Верба, 16 — Дубно, 17 — Нітишин, 18 — Лепесівка, 19 — Крем'янеч — Куликов, 20 — Міклаші, 21 — Волхівці, 22 — Корчак, 23 — Тетерівка — Вили, 24 — поселення на р. Гнилоп'яті.

до дещо ранішого часу. З другого боку, на пам'ятках могилянського типу немає парадного, орнаментованого посуду, значно поширеного на Правобережжі³⁹. В свою чергу, з висоцькими можна лише зіставити неорнаментовані тюльпаноподібні горщики і біконічні. Останні з'являються у висоцькій культурі вже на пізньому етапі її розвитку, можливо, під впливом тарнобжеської групи лужицької культури.

Говорячи про лужицький вклад у формування культурних комплексів України в кінці бронзового — на початку залізного періодів, Я. Домбровський вказує на обряд поховань у Могилянах⁴⁰. Без сумніву, трупоспалення в урнах свідчить про однакові поховальні традиції у стародавнього населення обох культур. Але поширення цього обряду на даній території у ранньозалізному часі не можна розглядати тільки як результат запозичення цих традицій від лужицьких племен. Поховальний обряд є одним з найконсервативніших ритуалів, відхід від якого пов'язаний зі

³⁹ Л. І. Вязмітіна, Е. Ф. Покровська. Поселення VII—VI ст. до н. е. в околиці с. Жаботин. — АР УРСР. К., 1956, стор. 38 і далі. Маються на увазі опуклобокі вази, миски і черпаки.

⁴⁰ Я. Домбровський. Проблемы..., стор. 86.

змінами у складі населення. В цьому випадку він має цілком закономірне підґрунтя. На думку О. І. Тереножкіна, трупоспалення в урнах — єдиний поховальний обряд у північній частині Лісостепу і Південному Поліссі в передскіфський час⁴¹. Про це пише і С. С. Березанська, вказуючи на особливість ідеологічних уявлень населення білогрудівської культури в північних районах її поширення⁴².

Таким чином, на підставі сучасного стану досліджень можемо говорити про наявність у зоні стику Південного Полісся і Західної Волині групи пам'яток, споріднених з культурою Лісостепу, але з виразними локальними особливостями. У формування цієї групи значний вклад внесли елементи, що збереглися від попередніх культур. Однак припускаємо, що в період її існування на території Західної Волині відбувається також деяке переміщення населення. Це, мабуть, і було причиною появи могильників з поховальним ритуалом, відмінним від могилянського (наприклад, поодинокі кургани з трупопокладеннями в селах Шекериці, Міклаші Хмельницької і Сивки Ровенської областей та з трупоспаленням (?)) в с. Зaborоль на Ровенщині, а також безкурганне поховання з трупопокладенням в Городку Волинської області, біля якого виявлено цвяхоподібні сережки скіфського типу⁴³.

Про дальшу долю пам'яток могилянського типу зауважимо, що наявність на деяких з них посуду милоградської культури (Харалуг⁴⁴, Зозів, Великий Олексин, Мирогоща, Зaborоль⁴⁵ Ровенської, Лепесівка Хмельницької областей⁴⁶ та ін.) свідчить про можливість зіткнення цих культур. Не виключено також, що милоградська культура витіснила частково могилянську групу з її території.

Не знаємо, як склалися у ранньоскіфський час відносини з іншими локальними групами Волині і Верхньої Надністрянщини, а також з лужицькими пам'ятками, поширеними у той час на північ (басейн Прип'яті), які Ю. В. Кухаренко визначив як піньоульвівецькі⁴⁷.

Приблизно в IV ст. до н. е. на західних окраїнах території поширення пам'яток могилянського типу з'являються поселення поморської культури (Крилів)⁴⁸. Але поява їх пояснюється просуненням на ці землі нової етнічної групи, мабуть, нічим не пов'язаної з населенням, яке залишило нам старожитності могилянського типу*.

ДОДАТОК

Карта пам'яток ранньозалізного періоду на території Західної Волині **

Могиляни. На території села в ур. За гайком виявлено сліди поселення. Підйомні керамічні знахідки, репрезентують горщики з гладкою поверхнею, карбованим краєм вінець і отворами під ними⁴⁹.

⁴¹ А. И. Тереножкин. Предскіфский период..., стор. 46.

⁴² С. С. Березанська. Кераміка..., стор. 68.

⁴³ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., стор. 31, 32; S. Radziminski. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. III. Kraków, 1879, стор. 66, 67; J. Fitzke. Badania archeologiczne w Gródku, pow. Łuck.—Świątowit, т. XVII—1936/37. Warszawa, 1938, стор. 337.

⁴⁴ Розвідка автора.—Фонди ICH.

⁴⁵ І. К. Свешніков. Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь.—Археологія, 2, 1971, стор. 68—80.

⁴⁶ Розкопки М. О. Тиханової 1960 р. Фонди Державного Ермітажу, № 10 754, 12 325.

⁴⁷ Ю. В. Кухаренко. Древнее Полесье. Автореф. М., 1965, стор. 12, 13.

⁴⁸ Л. І. Крушельницька. Поселення поморської культури у Ровенській області.—Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 194.

* Автор використав неопубліковані матеріали усіх згаданих дослідників.

** Це пам'ятки, в кераміці яких є спільні риси з могилянською.

⁴⁹ М. А. Пелешин. Нові матеріали до археологічної карти Волині.—МДАПВ, № 3. К., 1961, стор. 146.

Стадники Острозького району Ровенської області. На правому березі р. Горинь, в ур. Окін розвідкою В. І. Канівця було зібрано кераміку могилянського типу: уламки мисок з різко нахиленими до середини вінцями та гладких горщиків.

Сивки Острозького району Ровенської області. В кургані № 5 С. Радзімінський розкопав трупопокладення, що супроводжувалося струнким тюльпаноподібним горщиком з двома валиками і великим черпаком, орнаментованим геометричним візерунком⁵⁰.

Сутець Острозького району Ровенської області. На полі ур. Качани зібрано уламки горщиків і мисок ранньозалізного періоду. Поверхня їхня згладжена. На окремих уламках вінець горщиків є відтягнуті або наліплени валики і рядок отворів. Миски повторюють форми могилянських: з різко загнутими до середини вінцями.

Кургани Острозького району Ровенської області. Перша археологічна розвідка була проведена тут В. І. Канівцем (1952 р.), у 1971 р. це місце перевірене автором. В ур. Високий Берег разом з керамікою комарівської культури траплялися уламки коричневих горщиків з валиками і сірих мисок, пролошених всередині.

Великий Олексин Ровенського району Ровенської області. На території ур. За річкою І. К. Свешніков (1961 р.) виявив багатошарове поселення, один шар якого належить до ранньозалізної доби. Шурфами відкрито сліди землянок і розвали глиняних печей. Одну піч розчищено, вона, ймовірно, мала куполоподібну форму. Черінь (діаметром 1,3 м) складався з трьох нашарувань: двух підмазаних глиною і однієї вимостки з черепків.

Реконструкція посуду відтворює кілька форм тюльпаноподібних горщиків (І і ІІ груп) (рис. 1, 4, 8, 9; 2, 7, 9). Вони мають гладку, легко пролошенну поверхню коричневого кольору і орнамент з отворів і валиків. Останні розміщені й на тулубі, досить тенкі та гладкі, іноді розчленовані дрібними ямками. Кінці валиків на тулубі заходять один за один (рис. 1, 8).

Там же знайдено кілька фрагментів коричневого пролошеного черпака.

Зозів Ровенського району. Розкопки проведені у 1963 р. експедицією під керівництвом І. К. Свешнікова. В ур. Кут виявлено сліди культурного шару і одну яму, за матеріалами якої можна датувати цю пам'ятку початком залізної доби. Яма овальна ($0,82 \times 2$ м), з рівним дном (глибина 1,38 м). В заповненні, крім вугілля, обмазки, каміння, тваринних кісток, були уламки посуду — частини тюльпаноподібних горщиків з «горошинками», отворами і валиками.

Залишки культурного шару поселення цього самого часу виявлено в Зозові і ур. Прилатки. Знайдений там цілий горщик типовий для ІІ групи. Він високий, стрункий, без орнаменту, має коричневу гладку поверхню (рис. 2, 5)⁵¹.

Розвідкою у Ровенському районі зібрано підйомні матеріали ще на таких поселеннях ранньозалізного періоду: с. Караваєвичі (ур. Вадитини, 1961 р.), хут. Михайлівка (1962 р.), с. Ремель (1962 р.), с. Суботівка (на урочищах Кедонщина і біля птахоферми, 1963 р.), с. Смиржів (ур. Плесо, 1962 р.). Останнє було відкрите експедицією Ю. М. Захарука 1959 р.⁵²

Більче Млинівського району Ровенської області. У фондах Луцького краєзнавчого музею зберігається горщик тюльпаноподібної видовжененої форми з отворами під вінцями, який можна заразувати до І групи могилянського типу. Поверхня його світло-коричнева, але широтка (рис. 1, 6)⁵³. Місце знахідки невідоме.

Грабовець Млинівського району Ровенської області. Розвідкою біологічного музею Київського університету (1966 р.) виявлено поселення, на поверхні якого траплялися уламки жовто-коричневих і легко пролошених тюльпаноподібних горщиків з валиками і отворами під вінцями.

Харалуз Корецького району Ровенської області. Перевіряючи місця знахідок стародавніх залізоробних об'єктів, автор виявила сліди багатошарового поселення. Воно розташоване в ур. Ріеччина, за 1,5 км на схід від села. В розкопаніх тут траншеях зібрано кераміку комарівської культури (рис. 3, 19) і ранньозалізного періоду: кілька уламків горщиків і мисок могилянського типу та посуду милоградської культури⁵⁴. Два останні супроводжувались відходами залізного виробництва (щаків і криці).

Мирогоща Дубнівського району Ровенської області. Розвідкуальні розкопки були проведені автором у 1963 р. В ур. Пісочник, розташованому на північному схилі гори, приблизно за 800 м на південний схід від села, в транші (площою 0,5—1,4 м) відкрито залишки круглої ями (діаметр 1,7 м). У перерізі вона напівкругла. В ямі розчищено шар попелу, під яким знайдено кілька уламків горщиків тюльпаноподібної форми (рис. 1, 11). Поверхня їхня гладка, коричнева, прикрашені вони валиками та отворами.

Крилів Дубнівського району. У 1963 р. автором досліджено багатошарове поселення, розташоване на горбі (ур. Городи), на лівому березі р. Стубли, що омиває його

⁵⁰ S. Radzimínski. Вказ. праця, стор. 66, 67.

⁵¹ I. K. Свешніков. Звіти з роботи Ровенської археологічної експедиції за 1961—1963 і 1966 рр.—Зберігаються у відділі археології ІСН АН УРСР. Горщик — в археологічному музеї Львівського університету (відділ ранньозалізного періоду).

⁵² Дані взято із звітів І. К. Свешнікова за вказані роки.

⁵³ Фонди Луцького краєзнавчого музею, № А—85.

⁵⁴ Розкопки автора 1971 р.

з півдня і сходу. На площі поселення виявлено шість споруд, які належали до різних культур, крім того, яму ранньозалізної доби. В її заповненні зібрано уламки горщиків, аналогічних могильянським (І групи) (рис. 1, 10). Деякі мають гладку коричневу або буру поверхню і тонкі валики на опуклості тулуба (рис. 1, 7).

Тут розчищено також частини великого тюльпаноподібного горщика, аналогічного за формою посудинам III групи (рис. 2, 3). Відрізняється він, однак, фактурою поверхні, що нагадує більше шорсткі смугасті горщики лежницького типу⁵⁵, а також розміщенням другого валика (нижче половини висоти).

Липа Дубнівського району. В Дубнівському краєзнавчому музеї зберігаються уламки горщиків з цього села, за фактурою подібних до могильянських (рис. 1, 12)⁵⁶.

Костянець Дубнівського району. На північному схилі гори (ур. Горби), приблизно за 0,5 км на схід від села, автор відкрила двошарове поселення доби енеоліту і раннього заліза. До останнього, крім слідів культурного шару і знищеної землянки, належить невелика кругла яма (діаметром 1,4, глибиною 0,9 м), на дні якої розчищено сліди вогнища. Окрім куски вугілля і попіл заповнювали яму від глибини 0,5 м до дна. В шарі попелу знайдено кілька уламків посуду, які можна віднести до могильянської групи.

В 1961—1966 рр. у Дубнівському районі було відкрито поселення ранньозалізної доби в с. Варковичі (ур. Заобувець, 1962), с. Коблин (1966), с. Білобережжя (1963), Замлиння (Городи, 1963), с. Верба (острів, 1964), Дубно (Чесний Хрест, 1966). Матеріали з цих поселень свідчать про культурну близькість і синхронність з пам'ятками могильянської групи⁵⁷.

Пам'ятки Житомирщини опубліковані в основному О. І. Тереножкіним і С. С. Бerezанською, але кілька з них, що лише частково згадані В. Б. Нікітіною (*Корчак, Вили*) — це об'єкт пізніших розвідок І. П. Русанової⁵⁸.

Цікавими є розташовані неподалік від Могилян поселення в Нітишині і Волхівцях, кургани в с. Міклаші (розвідки В. І. Канівця, матеріали частково опубліковані О. І. Тереножкіним)⁵⁹, а також поселення в с. Лепесівці (багатошарова пам'ятка, досліджена М. О. Тихановою)⁶⁰ Хмельницької області.

З пам'яток інших областей слід згадати Городок Луцького району, де поряд з безкурганичним трупопокладенням виявлено цвяхоподібні сережки скіфського типу⁶¹, і Куликів поблизу Кременця Тернопільської області, де у 1937 р. була відкрита печера, заповнена людськими кістками, що супроводжувалися горщиками, черпаками і мисками ранньозалізного періоду⁶².

Л. И. КРУШЕЛЬНИЦКАЯ

Памятники могильянского типа

Резюме

Данные о первых раскопках могильника раннегородского времени в с. Могиляны Ровенской области были частично опубликованы М. Ю. Смишко (1955 г.). В настоящей статье приведены новые материалы, полученные в результате дополнительных исследований могильника (1970 г.) и синхронных памятников Западной Волыни.

Анализируя керамику, автор выделяет характерные для Могилян формы и на этом основании определяет приблизительную территорию распространения памятников могильянского типа (районы юго-восточной части Ровенской, северной Хмельницкой и юго-западной Житомирской областей) и время их существования (VII — начало VI в. до н. э.).

Культура этих памятников рассматривается как родственная предскіфским и раннескифским культурам украинской Лесостепи, но с выразительными локальными особенностями. В формировании ее значительный вклад внесли элементы, сохранившиеся на этой территории от культуры конца бронзового периода.

⁵⁵ Л. И. Крушельницая. Памятники раннегородского времени...

⁵⁶ Фонди Дубнівського краєзнавчого музею.

⁵⁷ Дані взяті із звітів І. К. Свешникова про роботу Ровенської археологічної експедиції за вказані роки.— Архів ICH АН УРСР у Львові.

⁵⁸ Фонди ІА АН СРСР.

⁵⁹ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів..., стор. 30, 31.

⁶⁰ Фонди Державного Ермітажу, № 1456а.

⁶¹ J. Titzke. Вказ. праця, стор. 337.

⁶² A. Cypkałowski. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia wołyńskiego. Warszawa, 1961, табл. XIII.

Техніка обробки заліза в Ольвії і Тірі

В господарстві античних міст Північного Причорномор'я важливу роль відігравала обробка металів. Сліди місцевого виробництва заліза на о. Березань походять ще з VII—VI ст. до н. е. В Ольвії ця галузь з'являється також дуже рано. Залишки металообробки зафіксовані неодноразово вже в шарах VI—V ст. до н. е.¹ Металеві вироби ольвійських ремісників розповсюджуються не тільки за межами міста, а й Північного Причорномор'я². Умови, за яких виявлено ці знахідки, та їхня чисельність свідчать про те, що металообробка була особливою галуззю виробництва в Ольвії.

Дослідники звернули увагу на той цікавий факт, що більшість залишків ливарних майстерень та пунктів обробки заліза VI—IV ст. до н. е. знайдено не на околиці, а на дільницях в центральній частині верхнього міста, де, можливо, був розташований один з кварталів ольвійських ковалів та ливарників³. Отже, у цьому полісі металообробці надавалося виняткове значення. Наявні дані настільки переконливі, що не потребують додаткових матеріалів.

Однак металургійне виробництво античних міст вивчено дуже нерівномірно. До цього часу дослідники велику увагу приділяли вивченню обробки кольорових та благородних металів⁴ і лише побіжно відзначали розвиток обробки заліза, знахідки ковальських знарядь тощо. Виняток становить стаття Ф. М. Штітельман, в якій дано коротку характеристику залишків майстерні IV ст. до н. е., знайденої на дільниці «Л» території ольвійської фортеці⁵.

Слід також вказати на таку обставину: як свідчить знайомство з літературою, не всі згадки про залізоробне виробництво вірогідні. Наприклад, під час розкопок 1906 р. в Ольвії Б. В. Фармаковський виявив залишки печі, визначені як ковальське горно⁶. В ній були знайдені зола, вугілля, шматки «плавленого заліза», уламки мідних виробів. Що з цих предметів могло бути безпосередньо пов'язано з працею коваля? Якщо на цю думку павели знайдені шматки, то в кузні заліза не плавлять. Загалом сама згадка про них насторожує, бо тут йдеться про чаюн; можливо, «плавленім залізом» назване щось інше, наприклад, залисти шлаки.

У ряді випадків автори зазначають місцевий видобуток заліза, маючи на увазі знахідки шлаків, або припускають наявність комплексного бронзоливарного та залізообробного виробництва на підставі виявленіх залишків залізистих і бронзових шлаків. Проте наведені висновки не переконливі. Справа в тому, що видобуток міді з халькопірита ($CuFeS_2$) також дає шлаки з великим вмістом заліза. Тому в кожному конкретному випадку необхідний аналіз, за допомогою якого можна відокремити залишки мідеплавильного виробництва від шлаків, пов'язаних з одержанням заліза в сиродутному горні, та металургійний шлак від ковальського.

¹ А. І. Фурманська. Ливарні форми з розкопок Ольвії.—АП УРСР, т. VII. К., 1958; і т. ж. Бронзоливарне ремесло в Ольвії.—Археологія, т. XV. К., 1963; і т. ж. К вопросу о литейном ремесле Ольвии.—КСИА АН УССР, вип. 2. К., 1953, стор. 52—53.

² Ф. М. Штітельман. Раскопки мастерской по обработке металлов в Ольвии.—КСИА АН ССР, вип. 4. К., 1955.

³ ОАК за 1906 г., стор. 5, 6, рис. 3.

⁴ А. І. Фурманська. Ливарні форми...; і т. ж. К вопросу..., стор. 52—53.

⁵ Ф. М. Штітельман. Вказ. праця.

⁶ ОАК за 1906 г., стор. 5—6, рис. 3; А. І. Фурманська. Бронзоливарне ремесло в Ольвії..., стор. 61.

Таким чином, ми не маємо достатніх підстав для того, щоб вважати ковальським горном піч, знайдену у 1906 р. Б. В. Фармаковським.

Інша справа — залишки, відкриті в Ольвійській цитаделі в шарі IV ст. н. е., які Ф. М. Штітельман називає металообробною майстернею⁷. Це, мабуть, горно з штучним нагнітанням повітря. Тут працювали коваль та бронзоливарник. При обробці заліза в цьому горні мали зможу гріти заготовки, а для виготовлення бронзових виробів у ньому могли плавити бронзу в тиглях, знайдених там же разом з уламками залізних щипців, які підтримували тиглі. Цікавим є факт, що в майстерні трапилися три вапнякових корита (одне квадратне — $0,48 \times 0,48$ м, глибиною 0,11 м, а два — прямокутних розмірами $0,31 \times 0,2$ і $0,37 \times 0,25$ м, глибиною до 0,15 м).

А. І. Фурманська цілком правомірно вважає, що ці корита були ваннами для гартування сталевих виробів⁸. В такому разі треба з'ясувати, звідки тут сліди дії вогню, а в окремих місцях сильної кіптяви⁹. Це буває тоді, коли гартування роблять в олії. Через необережне по-водження з розжареними виробами олія могла загорітися, внаслідок чого на камінні залишилися сліди кіптяви. Знайдені в цьому приміщенні ножі, серпи та інші вироби дійсно потребували гартування. Більш-менш виразних залишків сиродутних горнів в Ольвії, на підставі яких можна скласти уявлення про техніку добування заліза в цьому районі, поки що не знайдено. Але, мабуть, залізо тут добували вже перші грецькі колоністи. Про це свідчать знахідки залишків залізоробного виробництва, виявлені в 1960 р. на о. Березань, які В. В. Лапін датує останньою чвертью VII — першою половиною VI ст. до н. е.¹⁰ Тут була досліджена яма діаметром до 3,4 м, глибиною 1,1 м, з'єднана похилим рівчиком шириною 0,2 м з неглибоким басейном, який мав діаметр близько 4 м. Дно басейна покрите шаром залізної іржі товщиною до 0,5 см. В засипці, що перекривала яму і басейн, трапилось багато залізних шлаків і деревного вугілля. Дослідник зазначає, що серед цих матеріалів наявні цілі криці та їх уламки¹¹.

В. В. Лапін вважає, що яма і басейн становили частину залізоробної майстерні і були місцем, де руда збагачувалась шляхом віddілення від домішок. Але це не з'ясовує справжнього призначення об'єктів. Можливо, там руда промивалась водою. Ці залишки, безперечно, пов'язані з місцевим добуванням заліза.

В Тірі поки що знайдено значно менше пам'яток ремісничого виробництва взагалі й металообробного зокрема. Але на деяких знахідках треба зупинитися. Як зазначає Л. Д. Дмитров, під час розкопок 1949—1950 рр. тут було відкрито два кам'янихи горна. Проте описується лише один (південний), який зберігся, мабуть, краще¹². Внутрішня поверхня його була викладена з каміння, а зовнішня обмазана глиною і обпалена. Діаметр (певно, внутрішній) у верхній частині становить 0,22, а в нижній — 0,16 м, висота — понад 0,5 м. Дно було на 0,25 м нижче кам'яної основи горна. Нижче останнього на південний схід від нього був споруджений з каміння похилий стік. Довжина його 1,25, ширина 0,4 м. В основі горна були отвори, а на стінках збереглися прикипілі куски за-

⁷ Ф. М. Штітельман. Вказ. праця, стор. 63.

⁸ А. І. Фурманська. Бронзоливарне ремесло в Ольвії..., стор. 62.

⁹ Ф. М. Штітельман. Вказ. праця, стор. 62.

¹⁰ В. В. Лапін. Раскопки поселения на острове Березань, 1960 г.— АП УССР, вып. 11. К., 1961, стор. 47.

¹¹ В. В. Лапін. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966, стор. 138.

¹² Л. Д. Дмитров. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949—1950 рр.— АП УРСР, т. V. К., 1955, стор. 116, рис. 4.

ліза. Навколо простежено багато залізного шлаку, вугілля і уламків залізних виробів¹³.

Л. Д. Дмитров називає описану споруду горном, призначеним для нагрівання залізних болванок, з яких потім виготовляли різні речі. Таким чином, він вважає, що це було ковальське горно. А. І. Фурманська зауважує, що точно з'ясувати призначення цих знахідок неможливо, але припускає наявність залізоробного виробництва, оскільки велика кількість шлаку та уламків залізних виробів зосереджувалася в одному місці¹⁴.

На наш погляд, принаймні одне горно (південне), на стінках якого знайдені залишки заліза, є невеликим сиродутним горном, а не ковальським, як вважає Л. Д. Дмитров. Про це свідчать усі деталі його будови. Щодо другого (північного), то даних про нього дуже мало. Якщо він за своїм влаштуванням аналогічний до південного, то і призначення його було, очевидно, таким самим.

Додаткові відомості про якість криці та виробів (знарядь, зброї, будівельних деталей — цвяхів, скріплень для кам'яних плит та ін.) може дати аналіз самого металу. Проте в літературі, на жаль, найменше матеріалів про чорний метал з причорноморських античних міст. Певною мірою це зумовлено рядом труднощів, з якими спіtkалися тут дослідники. Треба сказати, що кількість залізних виробів серед інших металевих знахідок порівняно невелика¹⁵. В Одеському археологічному музеї ми оглянули понад 200 античних залізних виробів. З них, як показало обстеження, тільки в 16 речах могло залишитись залізо. Для остаточного виявлення слідів нержавілого заліза в вибраних виробах останні просвічувались рентгеном. В результаті просвічування та розрізу було встановлено, що тільки в чотирьох випадках залишився метал. Ці вироби показані на рис. 1.

Для визначення хімічного складу та будови були проведені відповідні аналізи (таблиця). Металографічний аналіз дав такі результати. Залізне ріжуче знаряддя¹⁶ (рис. 1, 1) з метою травлення було розрізане на три частини. Характерною рисою нетравленого шліфа є велика кількість шлакових включень (рис. 2, а). Після травлення структура на всіх

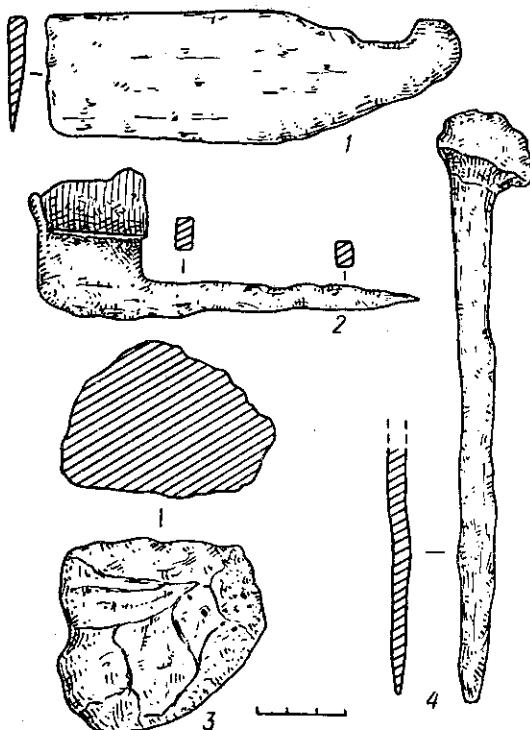

Рис. 1. Залізні вироби з Ольвії і Тіри:
1 — ріжуче знаряддя, 2 — залізний предмет, 3 — криця,
4 — цвях.

¹³ Фактичні дані про горно, описане Л. Д. Дмитровим, доповнені матеріалами А. І. Фурманської (А. І. Фурманська. Археологічні пам'ятники Тіри перших століть нашої ери. — Археологія, т. Х. К., 1957, стор. 84—85).

¹⁴ Там же, стор. 85.

¹⁵ Л. М. Славін. Розкопки Ольвії в 1946 р.— АП УРСР, т. II. К., 1949, стор. 29.

¹⁶ Ольвія, 1956, Розкоп Е, № 743, матеріал III—II ст. до н. е.

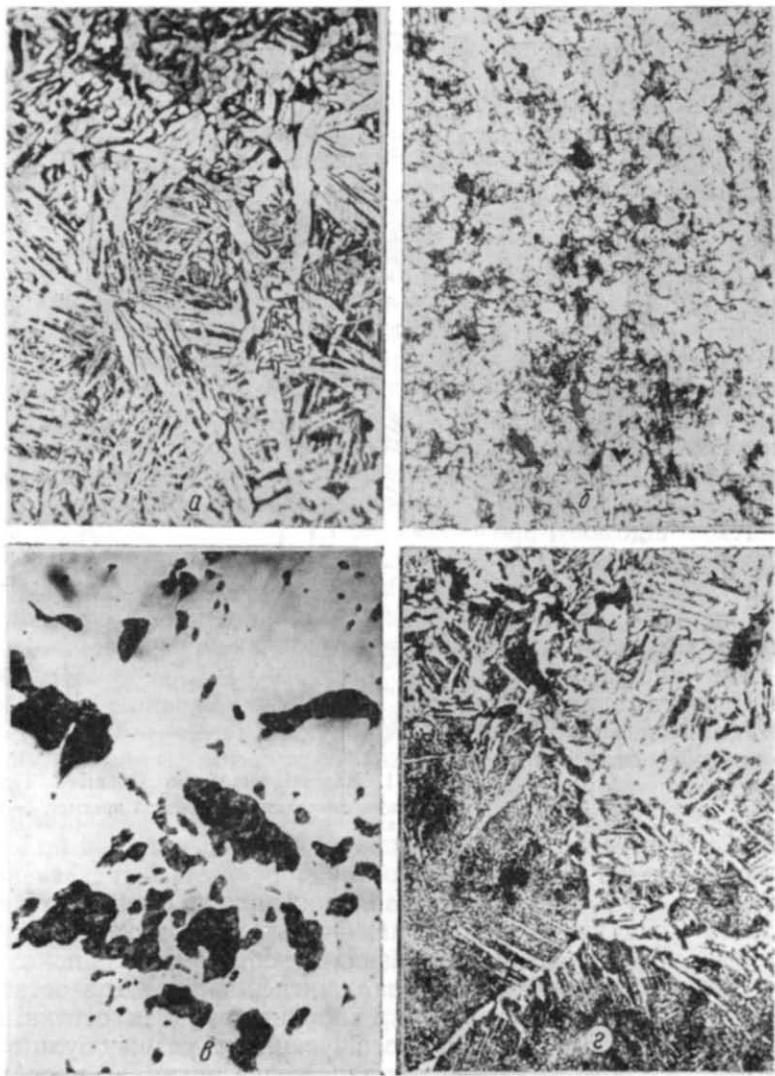

Рис. 2. Металографічні шліфи (збільшення у 120 разів):
 а — залізний предмет, мікрошліф; б — цвях, мікрошліф; в — ріжуче знаряддя, непралений шліф; г — ріжуче знаряддя, мікрошліф.

трьох шліфах була однакова: ферит — 75%, перліт — 25%. Зерно крупне, бал — 3 (рис. 2, г). Така структура характерна для перегрітого стани. Мікротвердість 100—130 кгс/мм². Отже, це м'яка маловуглецева сталь, яка містить лише 0,2% вуглецю. Ніяких слідів термообробки нема. Для ріжучого знаряддя якість металу дуже низька, тому що під час роботи таке лезо швидко затуплювалось і легко згинавалося.

Таблиця

Результати хімічного аналізу залізних виробів з античних міст Причорномор'я

Назва виробу	Місце знахідки	Вміст елементів				
		C	Si	Mn	S	P
Ріжуче знаряддя	Ольвія	0,19	0,05	—	0,015	0,04
Залізний предмет	Ольвія	0,16	0,04	—	0,01	0,06
Криця	о. Березань	0,27	не визначались	—	—	—
Гвіздок	Тіра	0,14	0,055	—	0,031	0,02

Залізний предмет¹⁷ (рис. 1, 2) теж розрізався на три частини. Характерна особливість металу — численні пустоти і шлакові включення (рис. 2, а). Під час металографічного дослідження встановлено, що 80% площин зайнято феритною структурою з дуже великим зерном, бал 3. Решта (15%) — перліт. Мікротвердість фериту 120—140 кгс/мм². Цей предмет виготовлено з м'якої сталі, яка містить лише 0,15% вуглецю. Кування закінчувалося при дуже високій температурі, але прокований він погано, що й привело до великої кількості пор і шлакових включень.

Цільним виробом, який нам вдалося вивчити, був цвях (рис. 1, 4) з Тіри¹⁸. В макроструктурі його виявлене характерне розташування волокон, які від стержня плавно закруглюються на головку (рис. 3). Така ознака свідчить про те, що головка гвіздка виготовлялась в гарячому стані за допомогою спеціального знаряддя у вигляді гвіздкової дошки.

Мікроструктура головки і стержня однакова — феритна (рис. 2, б), в окремих місцях наявний перліт. Зерно середнє, бал 3. Так само, як і в описаних виробах, тут багато шлакових включень і пор. Мікротвердість 90—110 кгс/мм², метал — звичайне залізо.

Була досліджена також криця, знайдена на о. Березань в 1960 р. (рис. 1, 3; 4, а) під час розкопок В. В. Лапіна. Вона сильно проіржавіла, тільки в центрі є незначні залишки металу, що теж характеризується великою кількістю пор і шлакових включень. Структура майже чисто феритна (рис. 4, б). Зерно середнє, бал 4. Мікротвердість 103—140 кгс/мм². Проковка погана.

На підставі наведених даних можна зробити деякі висновки. Всі розглянуті античні вироби виготовлені з кричного заліза порівняно низь-

Рис. 3. Макрошлиф головки цвяха.

¹⁷ Ольвія, 1956, Розкоп Е, № 1309, матеріал III—II ст. до н. е.

¹⁸ Тіра, 1958, Розкоп А, № 586, матеріал I ст. н. е.

кої якості. Наявність великої кількості пор і шлакових включень свідчить, що цей метал, певно, був значно гіршим, ніж скіфське залізо тієї самої доби¹⁹. Залізо нагрівалося до високої температури, мабуть, до 1000—

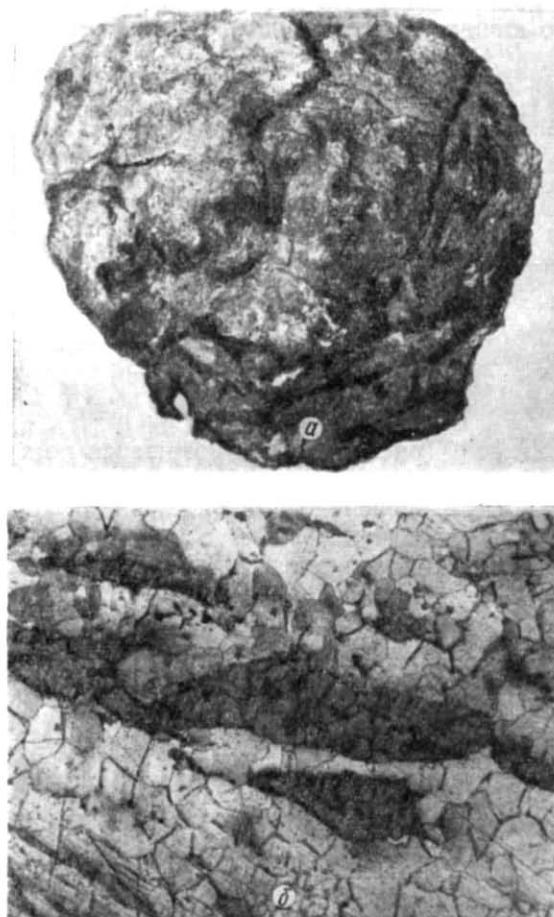

Рис..4. Криця з о. Березань:
а — зовнішній вигляд, б — мікрошліф (збільшення у 70 разів).

1100° С. Для одержання такої температури в горні потрібно було штучно нагрітати повітря. Античні майстри мали різний ковалський інструмент, навіть такий, як гвіздкова дошка.

Л. Д. ФОМИН

Техника обработки железа в Ольвии и Тире

Резюме

Статья посвящена изучению развития металлургии и металлообрабатывающего производства в античных городах Северного Причерноморья.

Производство и металлообработка железа в античных городах (VI—IV вв. до

¹⁹ Б. А. Шрамко, Л. А. Солицев, Л. Д. Фомин. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии.—СА, № 4. М., 1963, стор. 36—57; іх же. Техника изготовления скіфської наступальної зброї із заліза й сталі.—Археологія, т. XXIII. К., 1970, стор. 40—59.

и. э.) до сих пор изучены очень слабо, а имеющиеся в литературе отдельные сведения по этим вопросам недостаточно достоверны.

В статье уделено внимание раскопкам Б. В. Фармаковского (1906 г.) в Ольвии, Ф. М. Штительман в Ольвийской крепости, В. В. Лапина на о. Березань в 1960 г. и сооружениям, обнаруженным во время раскопок 1949—1950 гг. Л. Д. Дмитровым в Тире.

Большая часть статьи посвящена результатам исследования металлических предметов из Ольвии и Тиры. Изучено почти 200 античных железных изделий. Основная масса их оказалась полностью прокорродированной и лишь четыре изделия — железное режущее снаряжение, железный предмет, гвоздь и крица — были непрокорродированы. Эти изделия подвергались всестороннему изучению. Проводились химический и спектральный анализ, металлографическое исследование, замерялась микротвердость.

Результаты исследования дали возможность сделать вывод, что античный металл по качеству, вероятно, уступает скифскому металлу того же периода.

ПОВІДОМЛЕННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

С. В. СМИРНОВ

Пізньопалеолітична стоянка Берегове I на Закарпатті

На сучасному етапі на археологічній карті українського Закарпаття налічується кілька десятків палеолітичних місцезнаходжень. Переважно це пункти, що дали одиничні знахідки або незначну кількість виробів з каменю. Тому зрозуміле велике наукове значення закарпатських палеолітичних пам'яток, досліджених шляхом розкопок. Пізньопалеолітична стоянка на Малій горі в околицях м. Берегове є першою пам'яткою, де роботи були проведені в широкому масштабі.

Мала гора являє собою південний мисоподібний виступ Берегівського дрібногір'я — невеликого гірського масиву, розташованого на Тиській низині. Поверхня Малої гори рівна, вона плавно переходить в пологі східний, південний і західний схили, а північна частина невеликою сідловиною зв'язується з Берегівським дрібногір'ям. З півдня Мала гора омивається неглибокою р. Веркою.

Перші археологічні знахідки тут виявлені випадково під час добування каменю в кар'єрі. Зібрани матеріали, що склали колекцію з кількох десятків виробів, були передані в Мукачівський музей, очолюваний його фундатором Т. Легоцьким. Про це стало відомо чеським археологам Скутілу і Янському, які у 1935 р. обстежили місце знахідок і зробили висновки щодо наявних культурних залишків. Ці дані вперше опубліковано Скутілом¹. Дослідникам вдалось простежити культурний шар у відкладах суглинків, які перекривають скельні породи. Виявлені на Малій горі вироби з каменю були ними визначені як оріньякські.

1969 р. Закарпатська палеолітична експедиція розпочала на цій пам'ятці стаціонарні роботи. У північній стінці кар'єру, де під час огляду трапились вироби, аналогічні зібраним до війни, було закладено невеликий розкоп площею 12 м². В результаті розкопок і обстеження відслонень встановлено, що геологічна ситуація у межах Малої гори характеризується наявністю двох горизонтів похованіх ґрунтів, які розчленовують 6-метрову товщу четвертинних відкладів. Знахідки позначали чіткий культурний шар на глибині в середньому 240—245 см, пов'язаний з верхнім горизонтом похованого ґрунту. На вказаній площі зібрано більше 100 оброблених кременів, в тому числі два нуклеуси, ретушовану по краях широку пластину, кутовий різець і три скребки (рис. 1). Ці результати визначили перспективи дальнього вивчення пам'ятки.

Основні розкопки на Малій горі планувалось провести в польовому сезоні 1971 р., але за кілька тижнів до початку досліджень значна частина пам'ятки внаслідок великих земляних робіт була зруйнована, і суглинки, що містили культурні залишки, вивезені як будівельний матеріал. Нові стіни кар'єру проходили на відстані 20—25 м від того місця, де у 1969 р. розпочались розкопки.

¹ J. Skutíl. Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi.— Spisy historického odboru matice slovenskej v Turcianskem sv. Martine, sv. 4, 1938.

Все це викликало необхідність нових розвідок з метою пошуку культурних залишків на площі, що збереглась, і визначення умов їх залягання. Ділянками, найбільш придатними для широких зачисток, виявились стінки виступу в східній частині кар'єру. Він мав майже трикутні обриси з вершиною, висунутою у бік останнього. Дві зачистки були поставлені вздовж довгої південно-східної стінки виступу і одна — вздовж короткої західної. Крім того, для визначення геолого-стратиграфічної

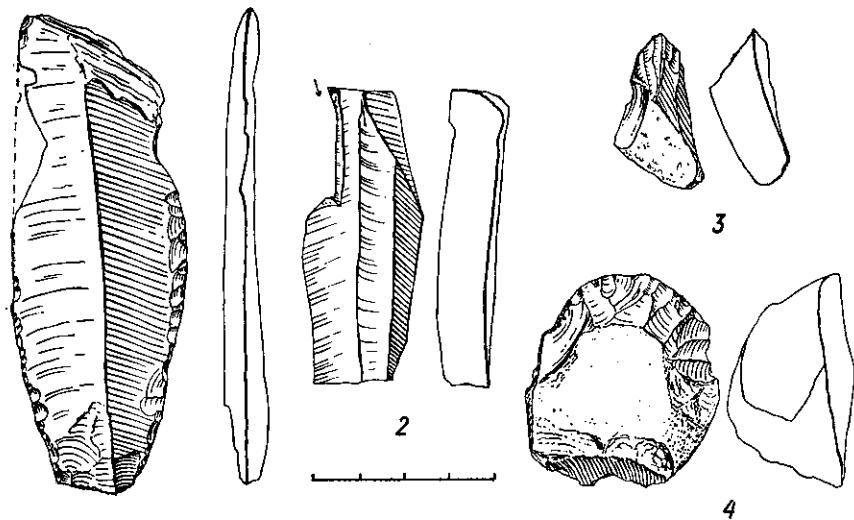

Рис. 1. Знаряддя праці зі стоянки Берегове I (розкопки 1969 р.).

ситуації було зроблено чотири вузькі і глибокі шурфоподібні зачистки на північній стінці кар'єру.

Цим шляхом одержано дані про залягання археологічного матеріалу, зокрема, з'ясовано, що нижня присельна частина розрізу складніша, ніж здавалося раніше. Що ж до верхньої, то підтверджено наявність на глибині 225—305 см темного гумусового прошарку потужністю 80 см. Знайдики кременів, дрібних гальок, безформних каменів і шматочків вохри на всіх ділянках пов'язувались з верхньою частиною похованого ґрунту і нижньою частиною суглинків, що його перекривають (рис. 2). Потужність культурного шару, який добре простежується у розрізі, становила 20—50 см. Як показала зачистка, стоянка на Малій горі виникла тоді, коли формування похованого ґрунту було вже практично закінчене. Ці спостереження знайшли переконливе підтвердження під час розкопок на трикутному виступі у східній стінці кар'єру. Стоянка дослідженя на площі 240 м².

Культурний шар пам'ятки представлений виробами з каменю, численними цілими і фрагментованими гальками, а також великою кількістю шматків вохри і безформними, різної величини кутастими каменями з нерівною пористою поверхнею. В дуже незначній кількості траплялись дрібні шматочки перепалених кісток. Faunістичні залишки відсутні. Культурний шар залягав рівно, знижуючись в південному напрямку, відповідно до сучасної поверхні. Загальний перепад рівня його залягання в розкопі по лінії північ — південь становив 130 см.

Знайдики розподілялись нерівномірно (рис. 3), зосереджуючись у трьох різних за площею скupченнях. Найбільше культурних залишків зафіковано в північно-західній частині розкопу. В межах цього скupчення, овальної форми, довжиною 12 і ширину 6 м, виявлена велика кількість розщепленого кременю, безформних вохристих каменів, а також гальок, серед яких є досить великі й плоскі. Характерно, що поруч знай-

дена основна частина відщепів і пластин. Мабуть, в даному разі можна говорити про місце обробки каменю, де великі плоскі гальки використовувались як кувалда. На схід від північного скupчення, в центрі розкопу було друге — розмірами 6×6 м, округлої форми і досить чіткими межами поширення знахідок. На відміну від першого, в ньому виявлено незначну кількість вохристих каменів, хоч насиченість обробленим кременем тут була значною.

Саме на площі другого скupчення знайдені цілі і фрагментовані гальки, що використовувались як відбійники (квадрати 18—в, 20—г, 20—д, 21—в). Третє скupчення культурних залишків (4×2 м) простежене в південно-східній частині розкопу, де зафіксовано незначну кількість виробів з каменю і кілька невеликих гальок.

Найбільші знахідки шару, такі, як гальки і плитки алуна, чітко позначили давню поверхню, що поступово знижувалась в південному напрямку. Вона в основному розмежовувала похований ґрунт і суглинок, що його перекриває. Слід підкреслити, що в свіжозачищеному розрізі визначити таку межу за особливостями забарвлення неможливо. На відміну від суглинку, що характеризується значною щільністю, похований ґрунт в'язкий і легко піддається прокопуванню. Аналогічні спостереження дало виконання зачисток у північній стінці кар'єру. Відмінності кольору виявляються вже після висихання зачищеної поверхні. Особливо добре контраст між суглинком і темним прошарком похованого ґрунту помітний на старих, вивітрених стінах кар'єру.

На розкопаній площі стоянки зафіксовано більше 1 тис. археологічних предметів. Як сировина для виготовлення знарядь використовувалася якісний темно-сірий та чорний кремінь, щільний дрібнозернистий пісковик галькового походження. Є окремі знахідки з алуна місцевого походження і обсидіану.

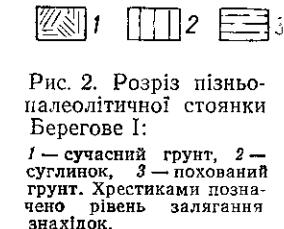

Рис. 2. Розріз пізньо-палеолітичної стоянки Берегове I:

1 — сучасний ґрунт, 2 — суглинок, 3 — похований ґрунт. Хрестиками позначені рівень залягання знахідок.

Серед заготовок різко переважають відщепи — близько 700. На цю кількість припадає більше 100 цілих і фрагментованих пластин. Мікропластинок, разом з обробленими, 12.

Нуклеуси з Берегового I дуже нестійкі за формою, розміром і характером оформлення робочих поверхонь. У цій групі виробів можна виділити шість одноплощадкових. Це два великих однобічних, невеликий призматичної форми і великий на ребрі уламки. Заслуговують на увагу два менших нуклеуси для зняття мікропластинок — один однобічний, другий призматичний.

Двоплощадкових нуклеусів вісім. Вони характеризуються нечітким, переважно протилежним розташуванням ударних площинок і нерівними горбатими робочими поверхнями. Є також шість багатоплощадкових зразків.

Характеризуючи нуклеуси, слід підкреслити, що на більшості з них край ударних площинок сильно забиті внаслідок багаторазового сколювання в тому чи іншому напрямку. Деякі екземпляри під час використання були дуже пошкоджені або розбиті навпіл.

До нуклеусів близькі нуклеподібні уламки. Між цими групами виробів провести чітку грань дуже важко.

Скребків 11 екземплярів. Вони відрізняються один від одного як за характером використаних заготовок, так і за оформленням робочих діля-

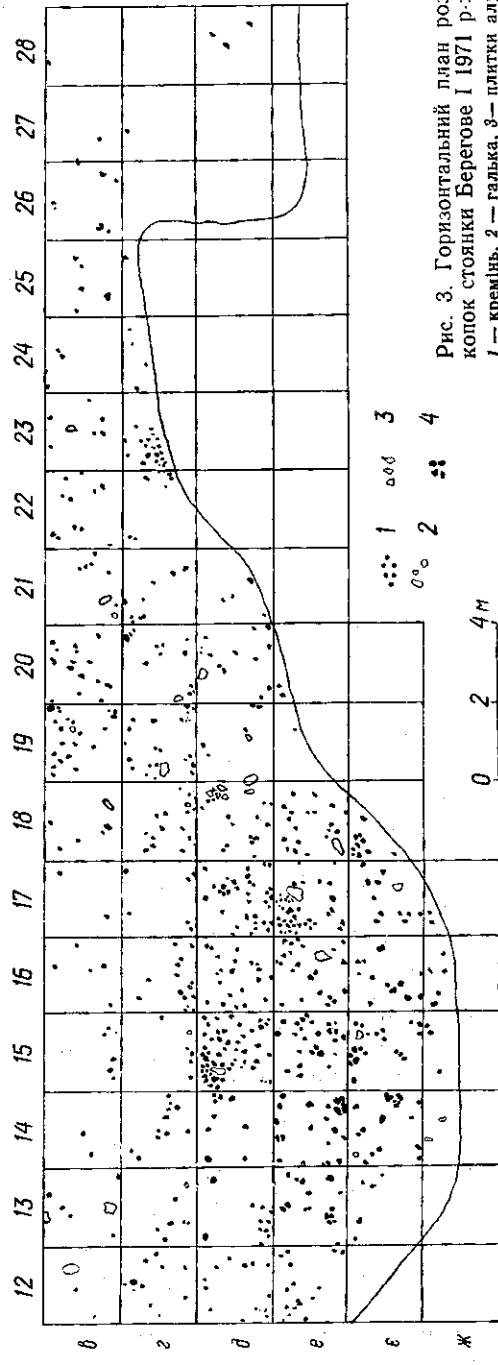
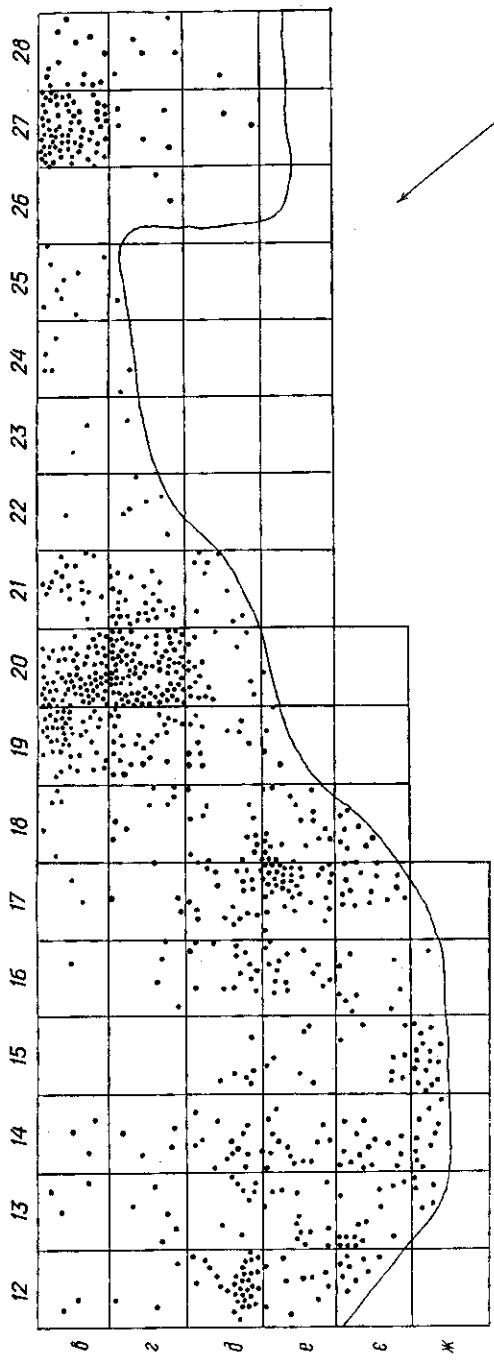

Рис. 3. Горизонтальний план роз-
копок стоянки Берегове I 1971 р.:
1 — кремінь, 2 — галька, 3 — плитки алу-
міту, 4 — камені.

нок. Серед скребків на пластинках є один на довгій ножевидній пластині з паралельно огранованою верхньою поверхнею (рис. 4, 5). Ретушшю оброблена не лише робоча ділянка, а й правий бічний край. За формуєю до нього наближається скребок, виготовлений на довгій ножевидній пластині з нерівними ламаними краями. Ретуш, що оформляє робочий край, нанесена на верхній вузький кінець заготовки (рис. 4, 9). Є також екземпляр, де ретушовано не лише верхній робочий кінець, а й довгі бічні краї, що сходяться донизу (рис. 4, 7).

П'ять скребків виготовлено на вкорочених пластинах. Два з них мають ретуш на верхньому робочому кінці (рис. 4, 2, 8). На третьому вона з робочої ділянки плавно переходить на правий край (рис. 4, 5). Четвертий скребок має робочий край у формі віяла, по боках він оброблений дуже дрібною ретушшю в один ряд (рис. 4, 3). Бічні краї також оброблені на п'ятому виробі, виготовленому на короткій широкій пластині (рис. 4, 6). Він майже правильної овальної форми.

До цієї групи знарядь належать також невеликий масивний округлий скребок (рис. 4, 11) і тонкий асиметричний з носиком (рис. 4, 1). Сюди також включено і знаряддя з ретушшю по периметру, виконане на зразок вістри (рис. 4, 20). Верхній звужений кінець злегка заокруглений і оброблений звичайно скребковою ретушшю.

Різців у колекції вісім (рис. 4, 15, 18, 19, 21—24). Порівняно зі скребками вони менш довершені. Є боковий різець зі зрізаним навскіс ретушованим верхнім кінцем і різцевими сколами, нанесеними на нижню поверхню (рис. 4, 18). Серед кутових різців наявні один багатофасетковий з різцевими сколами на куті широкої пластини (рис. 4, 23) і два на куті зламаних пластин з ретушованим протилежним бічним краєм (рис. 4, 21, 22). Серединних різців два — один на довгій ножевидній пластинці (рис. 4, 15), другий — на невеликому уламку (рис. 4, 19). До атипової різців належать виріб з виразною ретушшю бічного краю і негативом невдалого різцевого сколу на нижній поверхні (рис. 4, 24) та вузька ножевидна пластина з дрібними щербинами на верхньому кінці і негативом довгого вузького різцевого сколу.

На особливу увагу заслуговують знаряддя у фрагментах. Це п'ять уламків звужених донизу виробів. Три з них виготовлені на довгих, вузьких і два — на широких пластинах (рис. 4, 12—14, 16, 17). Для них характерна симетрична форма і чітка обробка обох бокових країв ретушшю. Не виключено, що ці вироби являють собою фрагменти видовжених, ретушованих по обох краях наконечників.

Різноманітні в колекції ножі — п'ять екземплярів. Один виготовлено з тонкого первинного віщепа, одержаного при розколюванні гальки. Опукле, злегка хвилясте лезо оформлене загострюючою ретушшю. Протилежний край потоншений великими сколами, нанесеними на відбивну поверхню, а також дрібними на спинці (рис. 5, 12). Другий виріб виготовлено на невеликому віщепі. Робочий край загострений ретушшю, нанесеною з боку на спинку (рис. 5, 13). Третій ніж виконано на уламку, а четвертий являє собою широку і тонку пластину. Дрібнофасеткова крайова ретуш загострює тонкий бічний край (рис. 5, 11). До цієї групи належить також верхній уламок знаряддя з дугоподібним робочим краєм, що охоплює бічні краї і верхній опуклий широкий кінець. Знаряддя оформлене загострюючою ретушшю (рис. 5, 14).

Ретушовані пластинки нечисленні — чотири екземпляри. Є пластинки з ретушшю одного (рис. 5, 1, 2, 4) і двох (рис. 5, 8) країв. До цієї групи наближаються мікропластинки (рис. 5, 5—7). Одна з них оброблена крутою, майже прямовисною ретушшю (рис. 5, 5), а друга оформлена на зразок асиметричного вістри. Вона має ретуш на бічному краю і зрізаному навскіс кінці (рис. 5, 6). Третє знаряддя серед мікропластинок оброблене на нижній поверхні дрібною крайовою ретушшю загострюючого характеру (рис. 5, 7).

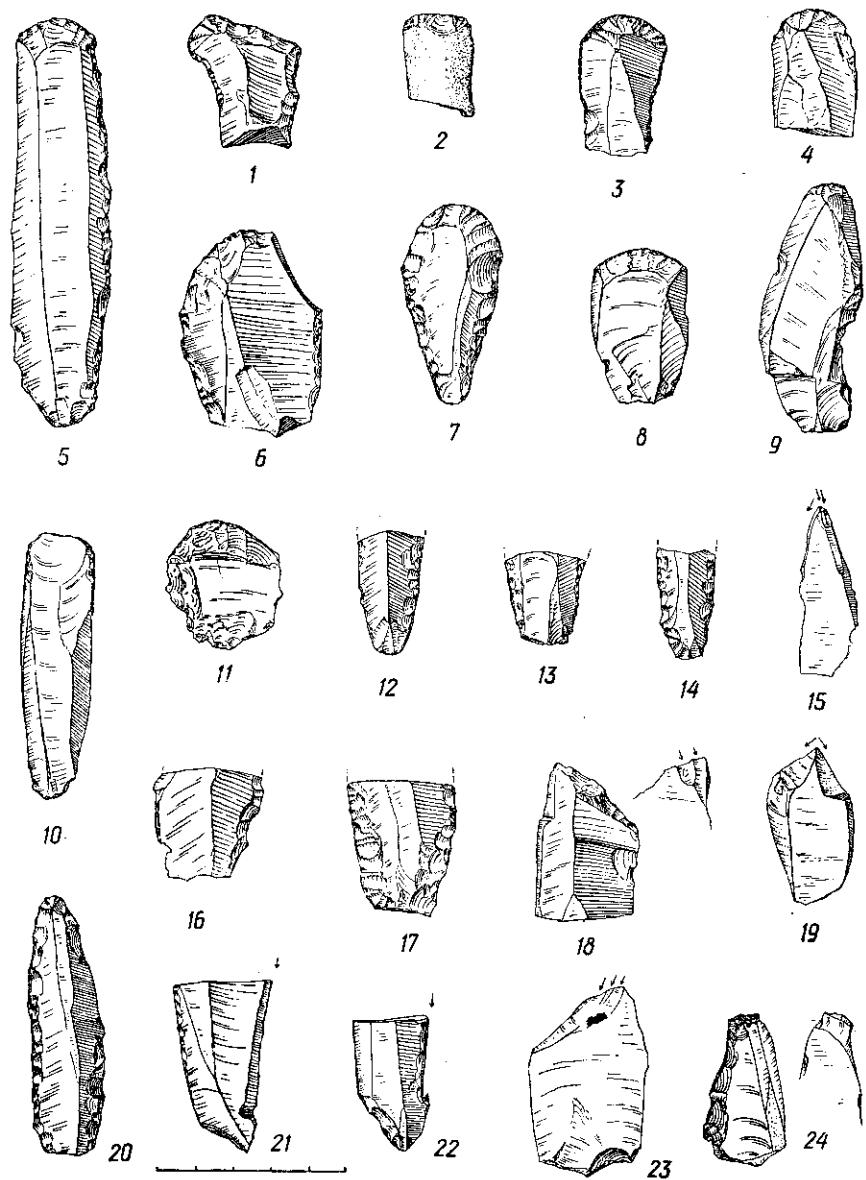

Рис. 4. Знайдені знаряддя праці зі стоянки Берегове I (розкопки 1971 р.) (1—24).

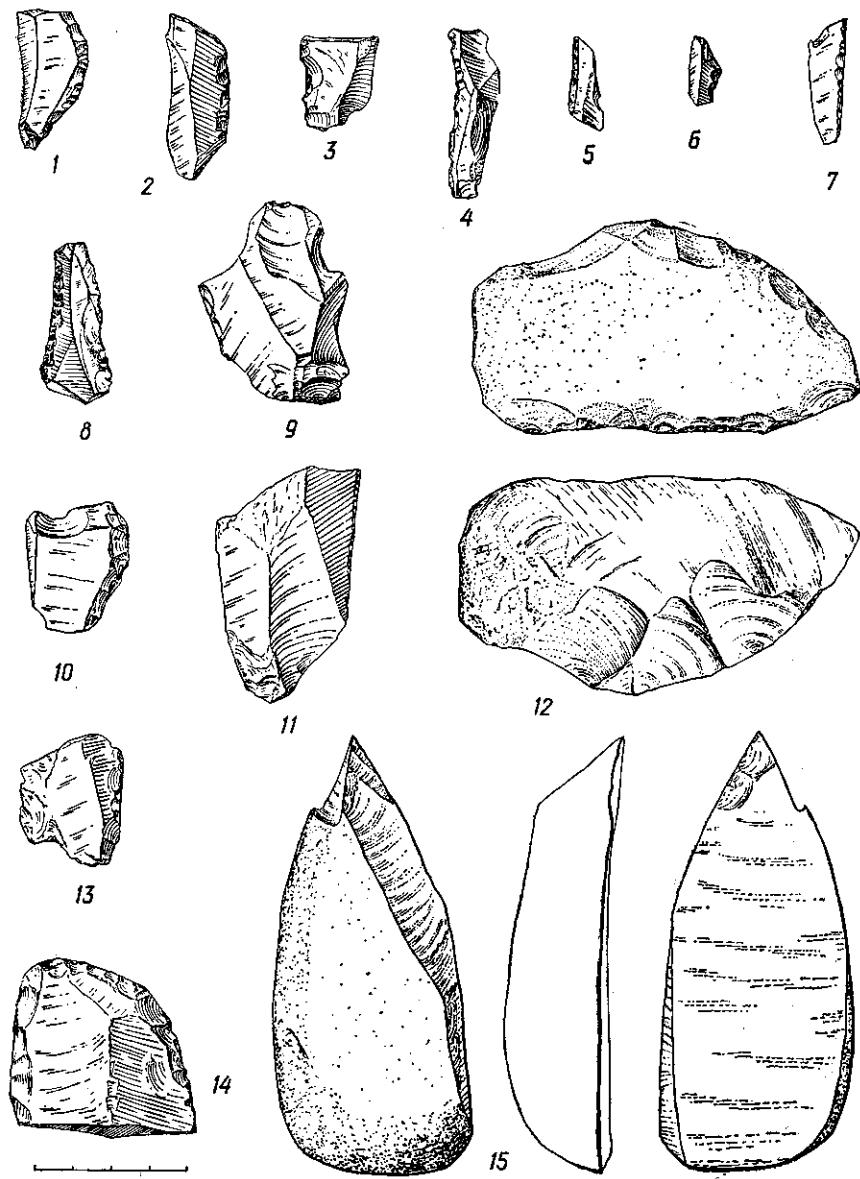

Рис. 5. Знаряддя праці зі стоянки Берегове I (розкопки 1971 р.) (1—15).

В інвентарі є два знаряддя з виїмками (рис. 5, 3, 9).

Ретушованих відщепів мало — чотири зразки. Деякі з них оброблені досить ретельно, що свідчить про використання їх для різання (рис. 5, 10). Вони близькі до ножів.

Єдиними в колекції є видовжена ножевидна пластина з легкою ретушшю на верхньому тонкому кінці (рис. 4, 10) і велика проколка з уламка гальки (рис. 5, 15). Трикутний верхній кінець дооформлений сколами зверху і підправлений кількома дрібними знизу. Грубе, схоже на рубальне знаряддя, виготовлене на масивному уламку. Його довгий опуклий край оброблений сколами і ретушшю (рис. 6, 1).

На стоянці використовувались як відбійники різної форми цілі або фрагментовані гальки (рис. 6, 2, 3).

Описаними виробами вичерпується перелік виробничого інвентаря Берегове I. За своїми техніко-типологічними особливостями вона тяжіє до пізньопалеолітичних комплексів Центральної Європи. Для визначення місця пам'ятки важливі пізньопалеолітичні матеріали Східної Словаччини². Для раннього етапу оріньяка, що датується $W1/2$, характерні різної форми пластиини і відщепи з зазубленим краєм, скребла мустєрського типу, невиразні скребки на відщепах. В середній фазі, яка відповідає першій половині стадіалу $W2$, набір знарядь різко збільшується. Поруч зі скребками на відщепах значного поширення набувають різні скребки на пластинах, з'являються великі круглі скребки, а також подвійні. Ретушовані пластиини переростають в знаряддя типу вістрів. Є пластиини і відщепи з щербинами і ретушшю, а також скребла завершеної форми. Серед різців основне місце займають кутові. Трапляються перші мікропластиинки. Пізня фаза оріньяка, що датується другою половиною $W2$, набуває виразного пластиначастого характеру. Збільшується асортимент різців, і в першу чергу бічних, що є рідкими в середній фазі. Мікропластиинки є звичайним типом знарядь в інвентарі.

Якщо спробувати визначити рівень техніки обробки каменю, спираючись при цьому на східнословашькі еталони, можна дійти висновку, що ця пам'ятка не менш розвинена, ніж пізня фаза оріньяка Східної Словаччини. Свідченням досить удосконаленої техніки є спосіб одержання і використання пластиин, серед яких помітне місце належить мікропластиинам, а також наведені вище типологічні особливості пам'ятки. Важливо підкреслити, що деякі категорії виробничого інвентаря Берегового I мають більш розвинений вигляд, ніж на пам'ятках пізньої фази. Так, серед скребків тут немає типових форм на відщепах, які зберігають своє значення у всіх фазах східнословашького оріньяка.

Отже, слід припустити, що похованій ґрунт, з яким пов'язана нижня частина культурного шару, не може бути давнішим, ніж паудорфський.

Для розв'язання питання про культурну належність стоянки Берегове I важливого значення набувають матеріали Берегового II³. Порівняльний аналіз усіх груп знахідок приводить до висновку, що ці пам'ятки деякою мірою близькі між собою, хоч і відбивають різний рівень обробки каменю. Найбільш помітні зрушення в типології знарядь. Це добре видно на скребках з Берегового I, основна частина яких виготовлена на якісних пластинах з паралельним ограненням спинки. Робочі ділянки їх більш ретельно оформлені ретушшю без заломів, вони мають правильні дугоподібні обриси.

² L. Banesz. Prehľad paleolitu východného Slovenska.— SA, IX, 1964, стор. 33—48; Zur Chronologie des Aurignacien in der Feschoslowakei.— AR, XVII, 3, 1965, стор. 393—419; Barca bei Košice — palaolítische Fundstelle.— Archaeologica slovaca fortis, t. VIII. Bratislava, 1968, стор. 196—197.

³ С. В. Смирнов. Крем'яний комплекс оріньяксого місцевознайдження Берегове II в Закарпатті.— Археологія, 8. К., 1973, стор. 59—67.

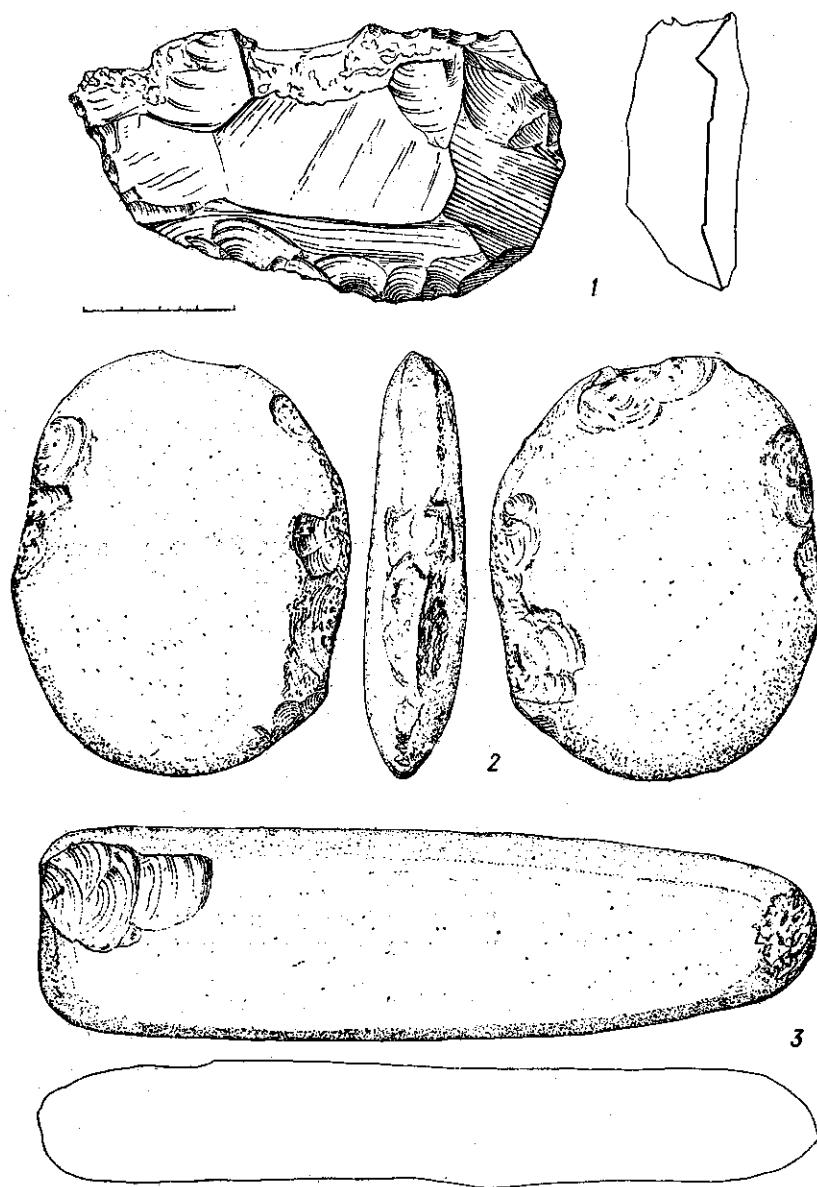

Рис. 6. Рубальне знаряддя і відбійники зі стоянки Берегове I (розкопки 1971 р.).

Скребки другого Берегівського місцезнаходження менш довершені: тут використовувались заготовки гіршої якості, що і викликало відносну нестійкість їх форм. На відміну від першої стоянки, частина таких виробів з Берегового II має високі, більш масивні робочі краї, оброблені ретушю з заломами. Крім того, змінюються кількісні співвідношення між виробами на відщепах і пластинах. Якщо у Береговому II обидві форми представлени однаковою кількістю знахідок, то на стоянці Берегове I перша з них практично зникає.

Зростання прогресивних рис особливо добре простежується при порівнянні скребел Берегового II зі скреблоподібними ножами першої пам'ятки. Зразки, що походять з другого Берегівського місцезнаходження, мало чим відрізняються від мустєрських скребел як за формою, так і за обробкою. На стоянці Берегове I поліпшується не лише якість заготовок для скребел-ножів, а й вдосконалюється прийоми їх оформлення, для чого застосувалась в основному ретуш загострюючого характеру. Притаманна скреблам Берегового II ретуш з заломами тут відсутня. Мабуть, появою досконаліх ріжучих знарядь можна пояснити майже повне зникнення в Береговому I наявних у Берегове II ретушованих відщепів, що використовувалися, очевидно, для різання.

Таким чином, не виключено, що обидва берегівські місцезнаходження відповідають двом різним етапам розвитку одного і того самого культурного явища. Відкриття інших пам'яток, особливо проміжного характеру, дасть нові факти для розв'язання порушеного питання.

С. В. СМИРНОВ

Позднепалеолитическая стоянка Берегово I на Закарпатье

Резюме

Стоянка Берегово I находится на Малой горе—южной оконечности Береговского мелкогорья. Культурный слой памятника, исследованного в 1969 и 1971 гг., связывается с нижней частью суглинка и верхней частью погребенной почвы. Среди находок — изделия из камня, многочисленные бесформенные камни, охра. В инвентаре стоянки, раскопанной на площади 240 м², преобладают скребки, изготовленные в основном на ножевидных пластинах. Имеются также резцы, в частности угловые, ретушированные пластиинки и микропластиинки, фрагменты изделий, которые предположительно можно связывать с орудиями типа наконечников.

При сопоставлении инвентаря стоянки Берегово I с материалами восточнославянских ориньякских памятников, являющихся для территории Закарпатья своеобразным эталоном, бросается в глаза, что данный инвентарь не менее развит, чем комплексы позднего ориньяка. Кроме того, здесь отсутствуют некоторые относительно архаичные формы орудий, характерные для восточнославянских памятников. Исходя из достаточно высокого уровня обработки камня, можно заключить, что погребенная почва, с которой связывается нижняя часть культурного слоя, не может относиться к более древнему времени, чем паудорф.

А. П. САВЧУК

Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї

В післявоєнний час на дюонах Середнього Дніпра на ділянці від гирла Прип'яті до гирла Росі (відстань по долині Дніпра — близько 200 км) автор зібрав велику колекцію крем'яних знарядь. Знахідки походять з 15 пунктів, здебільшого розташованих на південь від Києва. Тут ідеться

лише про мікролітичні знаряддя, бо макролітичні, такі, як шліфовані сокири, оброблені двобічною ретушшю наконечники списів і стріл, серпи, великі правильні пластини та інші, на даній території пов'язуються з керамікою. Такі знаряддя траплялись дуже рідко.

Тип мікролітичної індустрії для Середнього Придніпров'я досі ніким не був визначений¹, хоч окремі його риси в літературі зазначаються. Так, М. Я. Рудинський звернув увагу на сировину — «барвистий» (валунний) кремінь², В. М. Даниленко підкреслює дуже істотну особливість — значну мікролітизацію при невеликій геометризації³. Д. Я. Телегін зробив спробу виділити мезолітичні комплекси⁴. Можна згадати також про риси раннього мезоліту, які дослідники бачать в палеолітичних пам'ятках даної території⁵.

Метод збирання кременю на дюнах має у нас деяку особливість. Оскільки було встановлено, що всі пункти знахідок не пов'язуються з геологічною історією долини Дніпра і розташовані тільки поблизу краю заплави, на берегах стариць, тобто вказують на виразну геологічну сучасність, то розчленувати в часі окремі комплекси знарядь можна лише на підставі вивчення кременю. Такі комплекси, відрізняючись за типологією і складом сировини, можуть якоюсь мірою свідчити про розбіжність у часі.

Таким чином, суть нашого методу полягає не в механічному збиранні будь-якого кременю, а в пошуках окремих гнізд з однаковою породою. Було помічено, що знахідки зв'язані тільки з шаром дюнного ґрунту, точніше підгрунтіям (на глибині не більше 0,5 м) і залягають тонкими лінзами на невеликій площі. В ряді випадків було вичерпано весь вміст культурного шару, причому на великих ділянках. Отже, проведена автором розвідка мезолітичних стоянок в долині Трубежа і Дніпра відповідає за своїм значенням розкопкам, можливим в умовах річкових дюн.

Найбільш багаті знахідки припадають на ур. Загай, поблизу с. Козинці Переяслав-Хмельницького району. Розташоване воно в гирлі Трубежа — невеликої лівої притоки Дніпра. В цьому місці є помітне підвищення площею 700×300 м — висока заплава. А поруч тягнеться величезний дюнний масив Козинецькі горби — борова тераса, з якою традиційно пов'язуються мезолітичні місцезнаходження.

10 років тому цікаве для нас заплавне утворення було розоране. Виявилось, що тут переважав пісок, а культурний шар, піднятий на поверхню з глибини 20—30 см, надзвичайно насычений різними археологічними знахідками. Тільки південно-східний кут цього масиву складається з жовтуватої, схожої на лес породи і цілком позбавлений будь-яких слідів діяльності людини. Тут не було навіть гумусного шару, тобто ґрунт виглядає чисто лесовим. Можна думати, що піщана частина особливо приваблювала стародавніх людей — як найбільш відкрите вільне місце. Всі археологічні знахідки відповідають рівню ґрунту і підгрунтя, так що людина ступила сюди вже на готову піщану поверхню. Ця остання, як і вся поверхня масиву, виглядає дуже рівною і позбавлено будь-яких свідчень про дюнний рельєф, тобто має виразно водне походження, являє собою задерновану ще в глибоку давнину піщану косу.

На даному пункті кремінь визбирувався особливо ретельно. Всього було знайдено близько 3 тис. зразків — як знаряддя, так і відходи. По-

¹ Таке питання вперше порушили М. В. Воеводський і О. О. Формозов (Н. В. Воеводский, А. А. Формозов. Стоянка Песочный ров на реке Десне.—КСИИМК, XXXV, М., 1950, стор. 52).

² М. Рудинський. Деякі підсумки та близькі завдання палеонтологічних вивчень у межах УРСР.—Антропологія, т. IV, К., 1931, стор. 162.

³ В. М. Даниленко. Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р.—АП, VI, К., 1956, стор. 173, 174.

⁴ Д. Я. Телегін. Мезолітические стоянки в окрестностях Киева.—КСИИМК, вып. 65, М., 1956.

⁵ П. П. Ефименко. Первобытное общество. К., 1953, стор. 615.

шуки гнізд однакової породи кременю увінчались успіхом. Виявлено два підпункти: Загай I і Загай II, розміщені на віддалі до 200 м один від одного.

Загай I. Насамперед зазначимо, що за браком сировини в даному комплексі, як у всіх інших, про які йтиметься, відсутні нуклеуси, бо вони розбивалися з метою їх утилізації. Взагалі тут використовувався кожен уламок кременю. Тому судити про техніку розщеплення його на своєму матеріалі ми будемо не так, як це звичайно прийнято у фаховій літературі (нуклеус — заготовка — знаряддя), а більше на підставі самих знарядь. Серія трапецій і трапеціеподібних знарядь включає близько 30 екземплярів. Половина з них має високу форму. Їх можна розглядати як долотоподібні наконечники стріл. Це широко відомі в літературі «малі транше», «волинські трапеції»⁶ (рис. 1, 1—7). Одна велика трапеція дещо масивна для вістря стріли. На її боці — невеликий виступ, затертій наче від вживання в ролі ретушера (рис. 1, 7), є й інші сліди різного функціонального призначення трапецій. Так, в одної з них притуплені ретушшю всі краї (рис. 1, 10). Деякі, навпаки, широкі (рис. 1, 8, 9). Окремо виділяється уламок великої пластини, який має вигляд широкої трапеції, але притуплююча ретуш помічається лише на верхніх кутах (рис. 1, 11).

Серія пластинок з притупленим краєм менш численна, але більш різноманітна порівняно з трапеціями. В найбільш виразних знаряддях такого роду переважає тенденція до сегментоподібної форми (рис. 1, 12—14). Привертають увагу великі пластинки, майже справжні вістря гравет. Знайдено два екземпляри, з яких один цілий. Він являє собою досить недбало оброблену пластинку, підправлену так, що її можна розглядати як наконечник дротика (рис. 1, 16).

Особливістю різців (10 екземплярів) є наявність різцевих сколів, як правило, мало помітних або зовсім відсутніх на таких знаряддях з інших пунктів. Один різець має форму бокового з підправленою ретушшю робочою частиною (рис. 1, 18). Решта виготовлена на куті зламаної пластинки (рис. 1, 19, 20). Є кілька знарядь, в яких можна вбачати транше (рис. 1, 15). Нараховано до 40 екземплярів скребачок на відщепах, переважно дуже невеликих за розмірами.

Такий комплекс ознак, як мале транше, сегмент, велике транше або сокирка-різак, нагадує кремінь культури Маглемозе⁷, що, на нашу думку, може зумовлюватись не зв'язком з Прибалтикою, а скоріше широкими зв'язками з суміжними територіями.

Щодо породи кременю, то треба сказати, що вона в даному комплексі знарядь не зовсім однакова. Головна частина їх виготовлена з дещо своєрідного, мабуть, південного за походженням матеріалу (досить прозорий, з теплими відтінками). Це з певністю можна твердити про деякі трапеції, пластинки з притупленою спинкою, різці, транше (рис. 1, 7, 11—17, 19—20). Проте випадки невідповідності породи кременю, наприклад, серії малих транше, не дають підстав заперечувати наявність комплексу, бо порода кременю в нашій колекції не є абсолютною ознакою комплексності, а лише однією з вказівок на неї. Слід також зазнати, що кремінь навіть з однієї конкреції не буває однаковий: в одній частині він світліший, в другій темніший, вищої якості і нижчої (кварцитоподібний). Комплексність даного «гнізда» доводиться ще й відокремленістю останнього. За його межами на великій відстані кремінь трапляється рідко.

⁶ M. Рудинський. Вказ. праця, стор. 171; Jan Bęgk. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części południowego Wołynia.— Archiwum T-wa naukowego we Lwowie, dz. LI—V, z. 2. Lwów, 1928, стор. 47.

⁷ Johannes Bronsted. Danmarks Oldtid, I, Stenalderen. København, 1938, рис. 13; 15; 50.

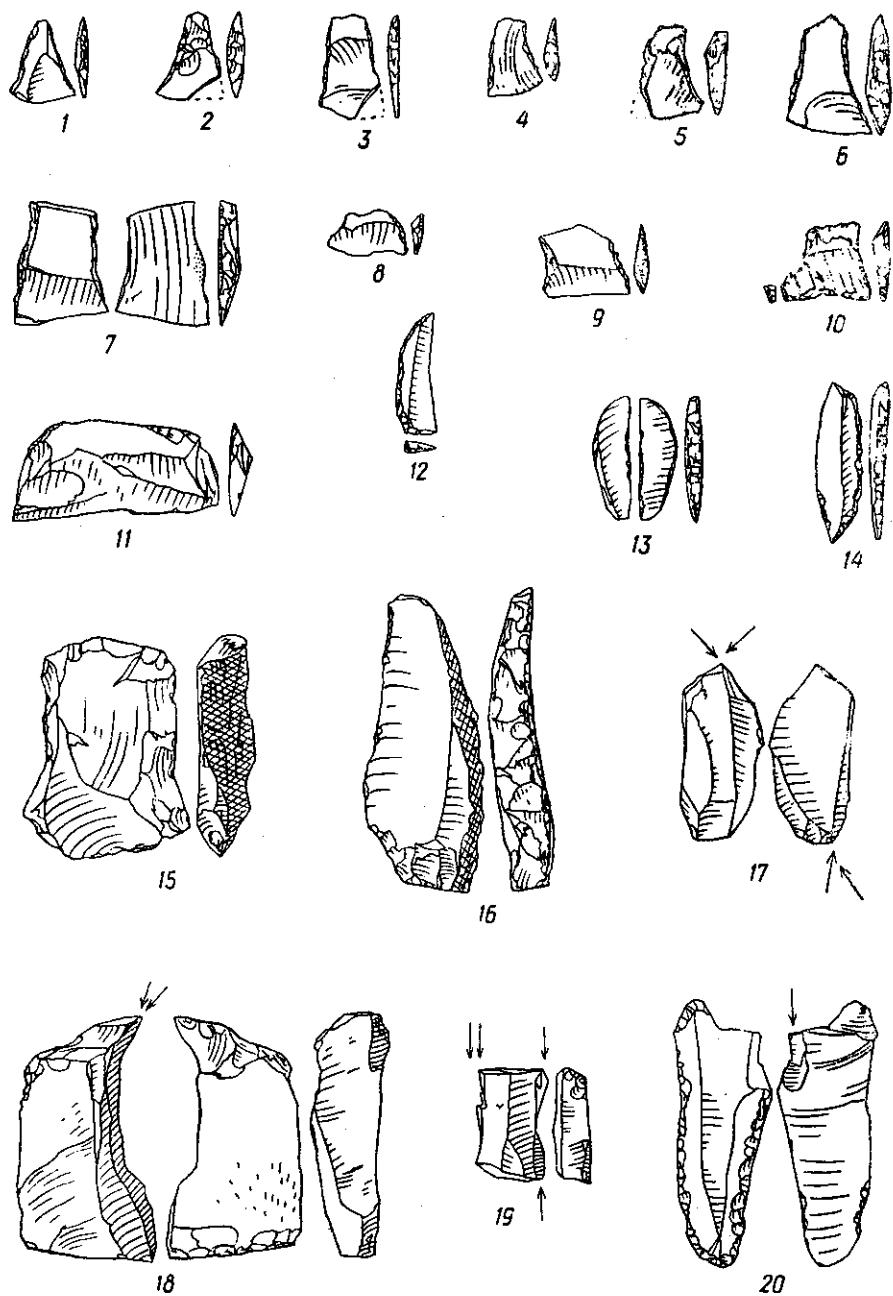

Рис. 1. Крем'яні знаряддя з ур. Загай, комплекс I (1—20).

Як на важливу особливість цього комплексу слід ще вказати на велику кількість нуклеподібних знарядь (40), які буде охарактеризовано нижче.

Загай II. Кількість знахідок на цьому підпункті значно більша, ніж на попередньому. Трапецій нараховано понад 80. Неточність у визначенні форми знову пояснюється труднощами у виділенні справжніх трапецій з величезної маси різних негеометричних мікролітів. Ці трапеції також дуже різняться між собою. Проте цікаво, що тип малого транше майже відсутній серед них. Зате привертають увагу знахідки зі слідами підстругування. Вони нагадують добре відомі на півдні, особливо в Криму, трапеції з «підструганою спинкою», які належать до неоліту. У знаряддях з нашої колекції цей прийом застосовується для випрямлення, бо деякі трапеції зроблені з відщепів. Подекуди підстругані були не тільки спинки, а й окремі кути (рис. 2, 1—3). Частина трапецій виготовлена на уламах великих правильних пластин, характерних для періоду неоліту в широкому розумінні (рис. 2, 4, 5). Це також може бути датуючою ознакою другої серії трапецій чи якось її частини, тобто показувати можливу належність до найбільш раннього неоліту. Траплялись дуже широкі екземпляри (рис. 2, 6, 7). Деякі наближаються за формою до сегмента (рис. 2, 8—12), трикутника (рис. 2, 13). Від трапеції важко буває відрізнити мініатюрні скребачки, які неодмінно монтувались в оправі і мали часом навіть відповідне «підстругування» (рис. 2, 14). Різноманітність форм цих знарядь, без сумніву, свідчить про їхне різне функціональне призначення. Зокрема, одна трапеція мала затертий до близку нижній кут, яким різали. Близько до трапецій стоять пластинки із затупленими торцями (рис. 2, 15, 16). Слід зауважити й дуже численні уламки пластин, які не мають виразних слідів підправки ретушшю по краях, проте вони подібні до вкладишів.

В другому комплексі представлений також у невеликій кількості пластинки з притупленою спинкою, в тому числі такі, що наближаються до сегмента. Одна з них досить значна, чим нагадує аналогічні великі пластинки з першого комплексу (рис. 2, 17, 18). Надзвичайно цікава мініатюрна сокирка без шліфування. Вона майже трикутної форми, розмірами 3×3 см, з лезом, підправленим багаторазовим відбиванням (рис. 2, 19). Її можна приєднати до невеликої серії ще менших знарядь, схожих на невеликі долота або стамески.

Виняткової уваги заслуговує єдиний на цьому пункті (ур. Загай) бездоганий нуклеус. Він має наближено конусоподібну форму і такі розміри: висота 7, діаметр площинки 4 см. Негативи пластинок виглядають невеликими, недбало виконаними (рис. 2, 21). З яким комплексом пов'язується дана знахідка, не встановлено. Проте цей нуклеус може добре характеризувати техніку обробки кременю з усього пункту. Разом з численними знахідками необробленого матеріалу, найчастіше в уламках, він свідчить про переважне виготовлення невеликих за розмірами пластинок, властивих для лісової зони. Справжніх мікропластинок, знятих з олівцеподібних нуклеусів, які часто трапляються в степовій зоні, а також пізніших і більш поширеніх великих пластин з кременю вищої якості в нашій колекції дуже мало.

Різці, крім знарядь з ур. Загай I, як правило, через свою аморфність мало помітні. Найчастіше вони виготовлені на відщепах, нуклеподібних фрагментах. В даному разі (Загай II) їх нараховується до 30.

Проте за чисельністю в Загай II найбільше круглих скребачок на відщепах (блізько 300) і нуклеподібних знарядь (150). Перші дуже різноманітні і належать в основному до двох типів: «нігтеподібні» і високі або «розчавлювачі», за М. Я. Рудинським. Більш різноманітні другі. Серед них багато спрацьованих і доведених до мініатюрних розмірів нуклеусів. Назовемо їх кулясто-кубічними багатоплощадковими нуклеусами для відбивання відщепів (рис. 2, 20). Зрідка на них зберігаються

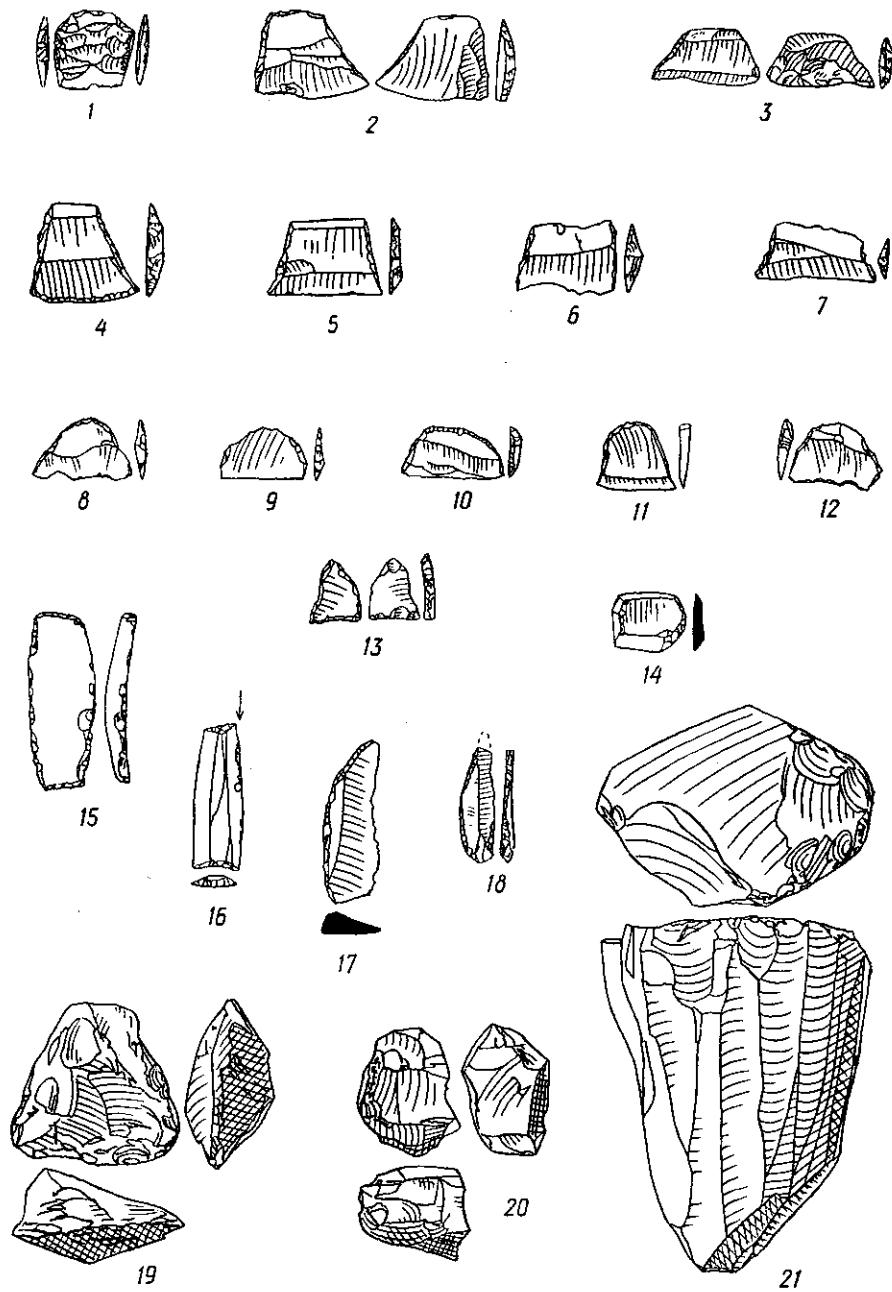

Рис. 2. Крем'яні знаряддя з ур. Загай, комплекс II (1—21).

негативи невеликих пластинок. Часто такі нуклеуси вживалися як знайдя праці, функціонально вони наближаються до «розважлювачів». Для зручності всю цю категорію виробів ми трактуємо як нуклеподібні знаряддя, не ототожнюючи, однак, з близькими до неї відомими в палеоліті формами.

В другому комплексі переважає різnobарвний валунний кремінь. Погана якість більшості сировини, а також часто надмірний мікролітізм виробів — важлива ознака кременю з Козинців і, як побачимо далі, з інших місцевознаходжень. На даному пункті в невеликій кількості знайдена типова дніпро-донецька кераміка, яка може пов'язуватися з певною частиною кременю, а саме з тими виробами, що мають пізні риси. Весь описаний комплекс не є хронологічно єдиним (до появи кераміки і після неї), але в культурному відношенні він становить одне ціле.

Підсумовуючи сказане, можна вважати, що в комплексі Загай I переважають ранні риси, і він здається докерамічним, деякою мірою близьким до виробів з Піщаного⁸, де мікролітичний західно-тарденуазького характеру кремінь не супроводиться керамікою. Що ж до комплексу Загай II, то він дуже нагадує Моству⁹, де разом з невеликим процентом мікролітичного кременю, в тому числі свідерським наконечником до стрілі, наявна кераміка. До речі, за орнаментацією кераміка з Козинців має найближчі аналогії саме в Мостві.

Крім ур. Загай з найбільшими комплексами мезолітичного кременю, автор обстежив долину Трубежа вгору по течії протягом 113 км. Нижче подається опис окремих місцевознаходжень цього району.

Поблизу с. Трубайлівка, на краю борової тераси, яка круто обривається в річкову заплаву, на місці великого видуву трапилось гніздо однакового кременю, пов'язаного з ґрунтовим шаром. Порода його жовтувата, досить прозора, нагадує кремінь першого комплексу (Загай I). Власне, такою породою представлена серія мікропластинок з притуленими краями і відходи їх виробництва. Оброблених зразків три, без обробки, дуже неправильних за формуєю — до 10. Всього крем'яніх виробів кілька десятків. Дуже цікава пластинка, в якої притулені обидва краї, а кінчик загострений (рис. 3, 5). Вона нагадує костьонківські голкоподібні вістря¹⁰. За кременем з пластинками може пов'язуватися велика правильна трапеція (рис. 3, 6), що становить з ними, так би мовити, один комплекс.

Ур. Великий Баличин. За 12 км від гирла Трубежа ландшафт різко змінює свій вигляд: зовсім зникає природне русло, і річкова долина являє собою суцільне торфовище, серед якого немов острови підіймаються окремі дюнні масиви. До осушення (1954 р.) це були острови, оточені водою. На одному пасмі цих невеликих дюн під назвою Великий Баличин (по дорозі з с. Семенівки до с. Вовчкова, більше до останнього) виявлене гніздо майже однакового, валунного походження кременю (в цилому до 800 знахідок). На площі кілька квадратних метрів зібрано комплекс знарядь, найбільш близьких за породою кременю. Зокрема, виявлено держачковий наконечник до стрілі з недбало виготовленої пластинки (рис. 3, 1). За 12 м від зазначеного гнізда знайдено значний уламок другого наконечника, на якому добре видно, що держачок з боку черевця пластинки підстругано ретушшю, як у свідерських наконечників. Цей другий зроблено з іншої породи кременю.

Серія пластинок з притуленими краями налічує шість екземплярів. В однієї з них, дуже невеликої за розмірами, притулено обидві сторони (рис. 3, 4). Вона близька до описаного вістря з Трубайлівки і особ-

⁸ І. Левицький. Стаття в ур. Піщаному біля Народич.—Антропологія, т. IV. К., 1931.

⁹ І. Ф. Левицький. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р.—АН, т. IV. К., 1952.

¹⁰ А. Н. Рогачев. Некоторые вопросы хронологии верхнего палеолита (по материалам Тельмановской стоянки в Костенках).—СА, XVII. М., 1953, стор. 154—155.

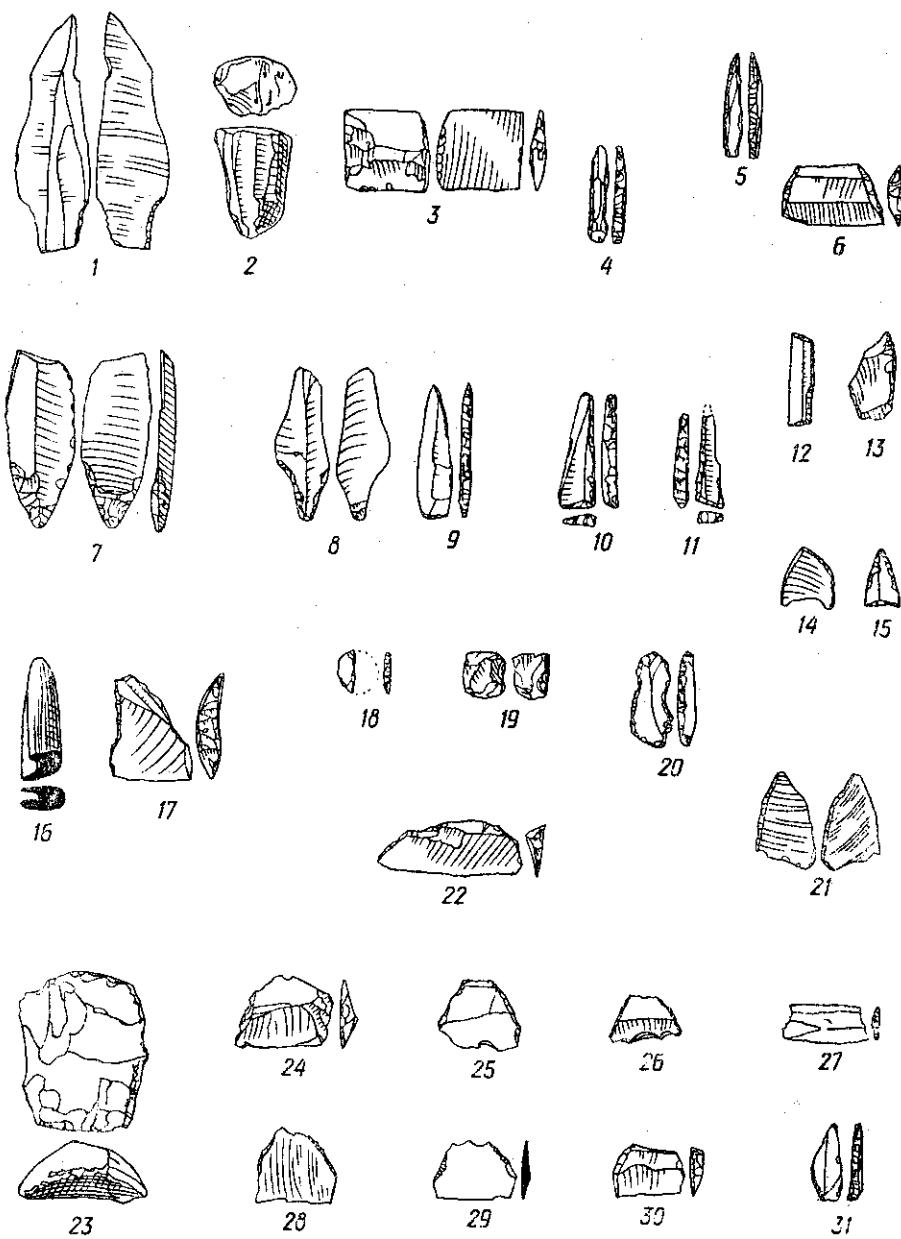

Рис. 3. Крем'яні і одне кістяне знаряддя з різних пунктів Київщини.

ливо до пластинок з Амвросіївки¹¹. Мініатюрний конусоподібний нуклеус висотою 2 см, недбало виготовлений, не має паралелей серед відомих на Півдні олівцеподібних нуклеусів (рис. 3, 2). До цього комплексу можна ще зарахувати «підстругану» трапецію (рис. 3, 3). Остання лише почасті нагадує справжні неолітичні на Півдні.

До означеного комплексу дуже близькі ще багато десятків різноманітних знарядь, знайдених поблизу від нього. Для всіх них характерна крайня мініатюризація і утилізація кременю. Кількісний склад: 11 трапеціеподібних, різноманітних за формою, призначенням і кременем мікролітів, 20 оригінальних різців на дрібних нуклеподібних уламках, 20 універсальних знарядь типу нуклеусів, 100 круглих на відщепах скребачок. Порівняно зі знахідками поблизу Козинців вони свідчать про бідність цього району на кремінь в часи кам'яного віку.

На особливу увагу заслуговує численна серія скребачок типу матеріалів з о. Кізлевого, знайдена за 50 м від основного місцезнаходження на цьому підвищенні. Вироби виявлені дуже компактною групою на площі 2—3 м². Вони з різного кременю і біля них не було ніяких відходів виробництва. Це дає підставу припускати наявність тут якоєсь майстерні, де вживали готові, досить спеціалізовані скребачки з кременю.

В ур. Товарячий гай, поблизу с. Пристроми, численні знахідки мікролітичного барвистого кременю, зокрема трапеції, заходили під тонкий шар торфу, який вкривав край невеликої, ледь помітної серед торфяного поля дюни. Трапились вони цілком випадково — в розкиданій землі з рівчака для осушення. Ретельна зачистка стін рівчака (ширина його близько 2 м) не виявила інших матеріалів. Очевидно, це було дуже невелике за площею скупчення — всього кілька квадратних метрів. Загальна кількість знахідок — близько 400. Серед них 10 нуклеподібних знарядь, 38 скребачок на відщепах, 22 невеликі пластинки, переважно в уламках, 12 із слідами обробки. Різців зі справжніми різцевими сколами чи якихось інших типів, скажімо мікрорізців, не було, проте функцію різання могли виконувати оформлені ретушшю і дрібними сколами виступи на нуклеподібних знаряддях, навіть на скребачках і уламках пластин. Трапеціеподібних мікролітів чотири і вони різних типів, так би мовити, деградуючі.

Цікавим є факт наявності в цьому невеликому за площею гнізді двобічно обробленого наконечника до дротика наближено листоподібної форми. З цим готовим виробом зв'язані близько 100 різних відходів у вигляді дрібних уламків і навіть фасеток з привізного високоякісного, деснянського кременю. Таке тісне залягання різочасних типів виробів характеризує цю пам'ятку як перехідну від мезоліту до неоліту. Таку думку підтверджують і рідкі фрагменти неолітичної кераміки, знайдені на ширшій площі понад рівчаком.

Ур. Рябці поблизу с. Коржі Барішівського району — дуже низьке піщане місце над торфовищем (заплавою) Трубежа, поросле кущами. На наших очах за кілька років з вибоїни автомобільної дороги тут утворився неглибокий, але значний за площею видув, в якому на ділянці 100 м² зібрано 560 зразків мікролітичного кременю з переважанням валунної породи. Навколо, поблизу берега, було багато інших великих видувів зовсім без знахідок, тому дане скупчення слід розглядати як типове для дюнних місцезнаходжень. В його складі є два рекордно мініатюрних нуклеуси близької до конуса форми. Більший з них має висоту і діаметр площинки близько 1 см. Від кількох більших, теж приближно конусоподібних, збереглись уламки.

Трапеціеподібних мікролітів нараховано до 10. Їх було особливо важко відрізнити від численних на цьому пункті різних ретушованих

¹¹ П. И. Борисковский. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья.—Свод археологических источников, А-1-5. М.—Л., 1964, стор. 23—25.

уламків. Серед здебільшого поламаних пластинок виділено вісім таких, що мають притуплені або підправлені краї, рівнозначні притупленій спинці. Серед них — два дуже грубих вироби на відщепах. Багато великих ретушованих фрагментів. Всього пластинок і уламків близько 70.

Порівняно велика серія різців із справжніми різцевими сколами (до 10 екземплярів), виготовлених на відщепах та уламках пластин, нуклеоподібних кусках та ін. Найбільше скребачок на відщепах, дуже різноманітних за формою, проте з переважанням закруглених. Всього їх нараховано 90. Серед них 30 нуклеподібних знарядь. Серед них привертає увагу особливо мініатюрні і закруглені. Трапився один, на жаль, обляманий свідероїдний наконечник стріли (рис. 3, 7).

На цьому пункті виділено нечисленний комплекс мікролітичних виробів і відходів від них, які всі походять від однієї невеликої конкреції кременю чорного кольору, особливо характерного для валунного в межах Київщини. Розщеплення цієї конкреції проходило без виготовлення нуклеуса, і тому всі знаряддя зроблені на відщепах і уламках. Як процес виробництва, так і функціональне призначення їх дуже архаїчні: переважно «розв'язувачі», скребачки та ін. Треба підкреслити архаїчність всього комплексу, надто аморфного і мікролітичного, в зв'язку з цим його можна вважати виразним раннім місцезнаходженням, таким, як Загай і Великий Баличин.

Про мезолітичний час описаного вище комплексу кременю свідчить також повна відсутність на даному пункті неолітичної кераміки. Як уже зазначалося, цікавий видув утворився від автомобільної дороги, і знахідки потрапили на поверхню вперше з того часу, як були залишені. За таких умов глиняні вироби неодмінно збереглися б, як показують знайдені тут добре збережені фрагменти особливо тендітної софіївської кераміки. Зовсім не помічена неолітична кераміка і в навколошніх видувах.

В указаному пункті ще можливе виявлення мезолітичних залишків, бо в напрямку до берега є на відстані кількох метрів непорушена піщана поверхня, дуже заросла кущами.

Ур. Бирки поблизу с. Коржі в загальних рисах являє собою такий самий низький піщаний край заплави Трубежа, як і на Рябцях, але тут подекуди височать дуже великі дюни, під товщами яких залягає ґрунтовий шар. Край однієї з них, особливо великої, має видув на місці землянок військового часу, де добре простежується похованій ґрунтовий шар з кременем. В цьому місці ретельною зачисткою встановлено, що крем'яні знахідки утворюють окріме гнізда площею не більше 10 м² і стратиграфічно пов'язуються з нижньою частиною ґрунтового шару. Кремінь майже повністю однієї породи, так званої деснянської, темно-сірого кольору, з білими крапками, високої якості.

У великій кількості наявні трапеції досить різноманітної форми (рис. 3, 24—30). Одна з них злегка підстругана (рис. 3, 24); звертають на себе увагу екземпляри, де ретушшю притуплені лише верхні кути (рис. 3, 28—30). Такі трапеції відомі й на інших пунктах. Вони нагадують типові тарденузькі вироби, відходами при виготовленні яких є мікрорізці. Проте скільки-небудь виразних мікрорізців не трапилося ні тут, ні в інших пунктах.

Особливий інтерес викликає знайдена разом з описаними трапеціями мініатюрна двобічно оброблена сокирка з жолобчастим лезом. Її довжина 3, ширина 2 см. На спинці вона навіть відполірована від вживання (рис. 3, 23). Така знахідка, безперечно, свідчить про поширення цього типу знаряддя на Середньому Дніпрі і, як ми можемо бачити, про безпосередній зв'язок з геометричними мікролітами.

В даному гнізді кременю було кілька виробів з іншої породи. Найбільш цікава мініатюрна сегментоподібної форми пластинка з притупленим краєм (рис. 3, 31), яка має вигляд дуже ранньої і наближається

до першого комплексу з Козинець (Загай I). З такого самого кременю, як і сегментоподібна пластинка, зроблена одна трапеція. Проте остання за формуєю відповідає переважаючому типу (з притупленими верхніми кутами) серед описаних вище. Таким чином, у цьому комплексі кременю помічаються риси і ранні (різноманітні геометричні мікроліти), і пізні (сокирка), через що всю пам'ятку можна охарактеризувати як переходну від мезоліту до неоліту. Всього кременів налічується близько 300. Нуклеусів немає зовсім. Відходи являють собою дуже дрібні уламки, серед яких були навіть фасетки. Пластинок в уламках близько 30. Скребачок на відщепах і різних уламках 24. Трапецій 20.

Даний пункт перспективний щодо проведення стаціонарних розкопок, зважаючи на добре збережений стародавній ґрунт.

Ур. Бирки поблизу с. Селище Барішівського району являє собою великий дюнний масив, схожий на розташований в околиці с. Коржі. У видувах над торфовищем Трубежа, на відстані до 1 км зібрано понад 1000 кременів, значна частина яких може пов'язуватися з дуже численними тут поселеннями бронзового віку. До мезолітичного комплексу належить лише порівняно невелика група знахідок, виявлена на самому краю піщаного берега. Вона складається з конусоподібного нуклеуса з кількома негативами від мікропластинок, а також 10 готових мікропластинок з притупленою спинкою. Деякі з них ніби зняті з цього нуклеуса. Були й цілі невикористані мікропластинки та різні відходи з такого кременю.

Всі ці знахідки трапились у свіжому видуві в білому материковому дюнному піску, не глибше 0,5 м від поверхні на площині кількох квадратних метрів. На нашу думку, це залишки невеликої майстерні. Дещо далі від них знайдено кілька геометричних мікролітів на уламках більших пластин. За формуєю вони нагадують трапеції. Таких виробів нараховано шість. Один мікроліт на тонкому відщепі має форму трикутника (рис. 3, 21).

Знайдено також багато інших типових для мезолітичних комплексів дрібних виробів: круглих скребачок, нуклеподібних знарядь та ін. Заслуговують на увагу мініатюрні вироби (такі, як згадані вище нуклеуси на Рябцях). На Бирках під Селищем ще в одному, меншому за кількістю знахідок мезолітичному підпункті, виявлено виріб типу пластинки з притупленою спинкою, виготовлений на тонкому відщепі довжиною 0,9 см (рис. 3, 18). З такого самого кременю, як і відщепи, виготовлено «розчавлювач», що мав у поперечнику теж 0,9 см (рис. 3, 19). Довжина однієї пластинки з суцільною ретушшю по краях менше 2 см (рис. 3, 20).

У даних підпунктах, як і на всій площині урочища понад берегом, зовсім відсутня неолітична кераміка. Ця обставина, а також переважання негеометричних мікролітів над геометричними характеризують пункт як типово мезолітичний.

За 1 км, на другому березі Трубежа, на землі с. Пасічної, теж на піщаному краю, торфовищем зафіковано ще один пункт з мікролітичним кременем. Всі знахідки походять з площині близько 100 м². Загальна чисельність їх до 300 штук. Впадає в око велика кількість мікропластинок: 10 оброблених і необроблених. Один атипівий мікролітичний нуклеус має на собі виразні негативи від мікропластинок. Трапився навіть уламок кістяного наконечника (рис. 3, 16). Геометричних мікролітів, навпаки, не помічалось, крім однієї неправильної, дуже видовженої трапеції на відщепі (рис. 3, 17).

Чимало оброблених уламків великих пластин, здебільшого знарядь для різання. Особливо багато скребачок на відщепах і нуклеподібних знарядь. Є навіть шість різців із справжніми різцевими сколами, переважно на відщепах. Весь комплекс дуже характерний для мікролітичної культури незалежно від того, чи відносити його тільки до мезоліту, чи навіть до раннього неоліту. Про наявність кераміки на даному пункті

важко говорити, оскільки поверхня землі дуже зруйнована під час прокладання нової дороги.

Безрезультативними були наші пошуки мікролітичного кременю вверх по течії Трубежа та по всій вододільній території з р. Остер і навіть частково на самій цій річці в її нижній частині від Козельця до впадіння в Десну. Відсутність на відстані понад 100 км пам'яток мезоліту — раннього неоліту, численних у зоні нижньої і середньої течії Трубежа, свідчить, на нашу думку, про особливості мисливського господарства, яке потребує великих резервних територій.

Переходимо до нових стоянок поблизу Києва, а також до матеріалів, зібраних нами на раніше відомих пунктах.

Ур. Шоломи поблизу с. Вишеньки Бориспільського району являє собою дюнний масив на краю другої надзаплавної тераси Дніпра. Ще до революції житель цього села Ф. П. Яновський зібрав тут величезну колекцію різноманітних, здебільшого високо досконалих мікролітичних виробів з кременю, в тому числі більше 500 наконечників стріл¹². Серед останніх нами виявлено один свідероїдний наконечник, схожий до знайденого на Великому Баличині, і дві пластинки з притупленою спинкою (рис. 3, 8, 9). Одна з них має форму, близьку до трикутника, і нагадує виявлені з Козинцях у підпункті Загай I (рис. 3, 9). В даному разі вони насипані західними вітрами. Носії пережиточно-мезолітичної культури поселились тут тому, що не знайшли собі поблизу більш зручного місця.

Таку думку підтверджує друге місцевонаходження поблизу с. Віти-Литовської в ур. Перетічок, яке вже відоме в літературі¹³. Тут на пісках нижче рівня першої надзаплавної тераси знайдені близькі до свідерських наконечників стріл. Як бачимо, цей пункт схожий з Шоломами за складом знахідок, але відрізняється за висотою розташування над заплавою. З наших власних матеріалів в Перетічку викликає інтерес серія пластинок з притупленою спинкою, серед яких одна має досить правильну трикутну форму (рис. 3, 11). Остання де в чому нагадує пластинку з Шоломів. Ще одна (точна аналогія трикутника з Перетічка) відома з комплексу мікролітичних виробів, виявленого у долині р. Стугни в яру Верем'я, в околицях с. Копачів (рис. 3, 10).

В ур. Дубова гряда, поблизу с. Підгірці Обухівського району, матеріали зібрані В. М. Даниленком. Тут знайдено кілька сот кременів. Зовсім відсутні оброблені мікропластинки, зате є кілька геометричних мікролітів: два видовжених сегменти (рис. 3, 22), дві трапеції. В цілому колекція — це яскравий зразок мікролітичної культури з переважанням, на наш погляд, пізніх рис. Автор матеріалів теж визначає свої знахідки як ранньонеолітичні.

Піщаний берег Дніпра (перша надзаплавна тераса) між околицею Києва — Червоним Хутором і с. Бортничами Бориспільського району тепер забудований і недоступний для археологічних спостережень. Але ще кілька років тому до спорудження очисних систем Бортницької зрошувальної системи вздовж берега протягом майже 1 км можна було збирати різноманітні археологічні знахідки. Багато київських дослідників відвідували це місце. Основні пункти знахідок — поблизу могильника софіївської культури, розкопаного в 1951 р. Автор систематично збирав кремінь. Було помічено в різних місцях неолітичну кераміку. Кремінь, як правило, не утворював значних скучень. Вироби в цілому мікролітичні, але значно відрізняються від тих, якими характеризуються найбільш вірогідні мезолітичні місцевонаходження. Зовсім відсутні вістря кудлаївського типу. Трапився лише один атипової мікролітичний нуклеус з негативами мікропластинок. Трапеціеподібних мікролітів два, це поєднані знахідки, які не супроводжувались звичайними на інших пунк-

¹² Колекція зберігається в ІА АН УРСР.

¹³ Д. Я. Телегин. Вказ. праця, стор. 76.

тах численними круглими скребачками і нуклеподібними знаряддями. Чисельність усіх знахідок кременю на даному пункті дуже велика, досягає кількох тисяч, в основному за рахунок відходів; найбільше фасеток в одній майстерні, де виготовлялися вістря стріл з двобічною обробкою, мигдалевидної або ромбічної форми, які, можливо, походять від мезолітичних листоподібних і держачкових наконечників. Мікролітичні вироби, які наближаються до геометричних, в більшості випадків виявляються примітивно виготовленими трикутними наконечниками стріл (рис. 3, 14, 15). Тут знайдено, крім вказаної майстерні, багато інших справжніх, з двобічною обробкою наконечників трикутної, серцевидної та іншої форм.

Порівнюючи даний пункт з ур. Загай, слід констатувати відмінність характеру кременю на кожному з них. Це пов'язано, на нашу думку, з відсутністю на першому мезолітичного і ранньонеолітичного компонентів.

Багато кременю зібрано на території відомого в літературі неолітичного поселення, розкопаного в 1949 р.¹⁴ на північному краю Микільської Слобідки. Тепер ця слобідка опинилася в межах Дніпровського району Києва, а місце розкопок забудоване. Наши дослідження, які проводилися в перші роки після розкопок, охопили значно більшу площину — весь проміжок між Микільською і Воскресенською Слобідками, по краю заплави Дніпра, на відстані понад 0,5 км. Було зібрано дуже багато типового раннього мікролітичного кременю. Зокрема, заслуговує на увагу невелике гніздо з однаковою породою — білою, майже прозорою. Це такі вироби: дві мікропластинки з притупленою спинкою, одна мала форму прямокутника чи паралелограма (рис. 3, 12); два малих транше на тонких відщепах (рис. 3, 13), аналогію для них можна вважати знахідки з верхнього шару стоянки поблизу Грінська на Сожі — пам'ятці раннього мезоліту чи навіть палеоліту¹⁵. Мікролітичним, на наш погляд, є свідоїдний наконечник з опублікованих матеріалів розкопок. Вказані та інші численні вироби раннього характеру дають підставу вважати, що всі матеріали з Микільської Слобідки розподіляються на дві частини — пізньомезолітичну і ранньонеолітичну, тобто на стоянку мезолітичних мисливців нашарувалась стоянка неолітичних рибалок.

Слід зазначити майже повну відсутність слідів мезолітичних пам'яток у долині Дніпра від Києва до впадіння Прип'яті і по Десні до гирла Остра, хоч ці місця дуже добре досліджені автором даного повідомлення та іншими археологами. В той самий час знахідок неолітичної кераміки тут дуже багато. Таке спостереження характеризує тяжіння мікролітичного кременю лише до раннього неоліту.

Оскільки ця стаття має попередній характер, ми обмежимось тут лише загальними висновками щодо культури обробки кременю в часи пізнього мезоліту і раннього неоліту. Деякі міркування хронологічного порядку подаються тільки при розгляді окремих пунктів. У питанні про ранній мезоліт ми приєднуємося до думки П. П. Єфименка про відсутність населення в цей період на Київщині¹⁶.

Передусім необхідно вказати на здебільшого низьку якість валунного за походженням кременю, який видобували неподалік місцезнаходжень, звичайно, в глибоких ярах правого берега. Така особливість свідчить про малообізнаність мешканців з виходами якісного кременю та відсутність широких культурних і обмінних зв'язків на відміну від епох палеоліту і розвиненого неоліту та енеоліту, коли вживався, головним чином, якісний кремінь, причому помітна певна регулярність у забезпечен-

¹⁴ В. М. Даниленко. Вказ. праця, стор. 173—174.

¹⁵ В. Д. Будлько. Памятники свідеро-грецької культури на території Белоруссии.— МИА, № 126. М., 1966, стор. 35—46.

¹⁶ П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 629.

ні сировиною. Нуклеусів майже немає, вони утилізувалися. За деякими ознаками можна вважати, що серед них панувала конусоподібна форма. Найчисленніша категорія знарядь — скребачки. Вони досить різноманітні, але майже всі виготовлені на невеликих відщепах круглої форми. Часто трапляються різці, переважно невеликі, які не дають сталих типів. Значно менше за чисельністю нуклеподібних знарядь, що за своїм функціональним призначенням найбільш близькі до скребачок. Їх буває важко відрізнити від сильно спрацьованих нуклеусів. Всі такого роду оброблені кремені надзвичайно характерні для обстеженої території.

Не поступаються своєю кількістю нуклеподібним виробам трапеції і трапеціеподібні знаряддя, дуже різноманітні за формою та функціональним призначенням. Близькі до них численні негеометричні мікроліти-вкладиші. Менше пластин з притупленою спинкою (вістря кудавського типу в широкому розумінні). Цікавою їх особливістю є те, що вони набувають різних геометричних форм: сегмента, трикутника, прямокутника. Є і голкоподібні вістря. Найменш численна група — наконечники стріл, де оброблена тільки держачкова частина. Цілих екземплярів два. Вони найближчі до свідерських наконечників.

А. П. САВЧУК

Нові мезолітическі стоянки в Київському Поднепров'ї

Резюме

Основу статті становить підробна характеристика декількох місцонаходжень мікролітического кременя на дюнах северної частині середнього течії Дніпра і його некоторых небольших приток в цій частині, головним чином Трубежа і Стугни. Все пункти находок розташовані у краї річної пойми і связуються зі старими Дніпра. Некоторі комплекси знайдені на різних висотах: від плато до рівнини пойми і нижче (під торфом), але топографія находок мало обирає відмінні відмінності в часі. Кремень залегає тільки в дюнній почві і під почвою, але часто виступає на поверхні внаслідок ерозії піщаних терас.

Преобладає валунний кремень місцевого походження, поганої якості. Не збереглися нуклеуси, які утилізувались. Основні категорії орудій: округлі скребки на відщепах, нуклевидні орудія, атипичні резці, часто на відщепах. Многочисленні трапеціевидні орудія дають велике рознообрзання форм, що може свідчити про їх широке функціональне призначення, а також про різницю в часі виготовлення. В значителій меншій кількості представлені пластинки з притупленою спинкою. Серед них є дуже великі, нагадуючі острия типу гравет. Інтересні немногочисленні топорики-резаки небольших розмірів. Наилучші зразки є примітивні наконечники для стріл, схожі зі свідерськими. Все характеризовані изделия мають аналогії як на півночі (по Десні, Прип'яті і в Прибалтиці), так і в степових синхронних пам'ятниках, тобто відносяться до часів позднього мезоліту і раннього неоліту.

І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Курильниця доби бронзи з Південного Побужжя

Серед культових предметів степових культур доби бронзи особливу місце належить курильницям, які привертують увагу дослідників у зв'язку з вирішенням етнокультурних проблем¹. Тому публікація знахідок, особливо з районів, де вони до цього часу не були відомі, має виняткове зна-

¹ A. M. Tallgren. Zur der nordkaukasischen Bronzezeit.— ESA, VI, 1931, стор. 142—144; А. А. Иессен. Моздокский могильник в ряду памятников Северного Кавказа.— Археологические экспедиции Эрмитажа, вып. I. Л., 1940, стор. 42; F. Напсаг.

чення. Так, зокрема, було помічено, що на захід від основних районів поширення катакомбної культури курильниці трапляються рідше. На території Північно-Західного Причорномор'я (межиріччя степової частини між Дунаєм та Південним Бугом) досі не було зареєстровано жодної такої знахідки.

Вивчення матеріалів дореволюційних розкопок та архівів Одеського археологічного музею дало змогу автору виявити в фондах музею одну курильницю, яка ще не згадувалася в літературі. Її знайшов в 90-х роках XIX ст. під час розкопок кургану аматор-археолог Б. Н. Ерделі в маєтку свого батька поблизу с. Мостове колишнього Ананьївського повіту на березі р. Чичеклеї (права притока р. Південний Буг). Короткі повідомлення про розкопки, на жаль, мають низький науковий рівень. Згадки про них наводять В. І. Гошкевич, В. М. Ястребов та І. Ф. Фабриціус². Знахідки були передані в музей Одеського товариства історії та старожитностей³.

Курильниця являє собою неглибоку глиняну вазочку на одній низькій ніжці, дно якої має невелике кругле заглиблення в центрі (рис. 3). Висота її 7, діаметр верхньої частини 12, нижньої — 7,5 см. В тісті є незначні домішки товченого вапняку, випал добрий, поверхня блідо-рожевого кольору. Перед випалом вся поверхня була старанно згладжена й орнаментована вдавлюваннями за допомогою порожнистої тростинки та різними лініями. Орнамент внутрішньої частини — це короткі лінії, які в центрі утворюють коло з шести кругів, розташовуючись при цьому 11 парними колонками. Від внутрішнього кола відходять в усі сторони дві сумути променів, зображені вигляді потрійних коротких рисок, що відокремлюються «німбом» з однієї пунктирної лінії. Від німба йде ще один ряд з трьох рисок променів (рис. 2, 4). Мабуть, цей дуже рідкий для доби бронзи орнамент належить до так званої групи солярних зображень⁴.

Вся зовнішня поверхня, а також денце рівно вкриті суцільним мереживом з кілець, нанесених тростинкою. Виконання орнамента відзначається надзвичайною старанністю і точністю. Для доби середньої бронзи Північного Причорномор'я курильницю з с. Мостового можна вважати одним з рідкісних шедеврів керамічного ремесла.

Оригінальна декорація свідчить про те, що цей предмет призначався не для утилітарних цілей, а був культовою посудиною, зв'язаною, можливо, з «солярними» уявленнями первісної релігії.

Незважаючи на оригінальність форми, орнаментації, даний екземпляр має аналогії в однотипних курильницях з верхнього шару Михайлівського поселення⁵, з катакомбного поховання могильника поблизу с. Нижній Рогачик на Херсонщині та інших пам'яток⁶.

Kreuzförmige Räucherschalen aus dem Tale des Мапус.—SWJA, XLII, 1945, стор. 65—80; Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры.—Труды ГИМ, вып. 24. М., 1955, стор. 116—117; ін. ж. К вопросу о курильницах северокавказского типа.—СА, № 1. М., 1957, стор. 161—177; А. А. Иерусалимская. О предкавказском варианте катакомбной культуры.—СА, № 2. М., 1958, стор. 34—48; Л. С. Клейн. К определению места курильниц в катакомбной культуре.—Археологические раскопки на Дону. Ростов, 1962, стор. 128—132.

² В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон, 1903, стор. 52; В. Н. Ястребов. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии.—ЗООИД, XVII, стор. 168; АЛЮР, 1899, I, стор. 212—213.

³ ОАМ, інв. № 68747 (старий інв. № 1/26 — за каталогом Е. Р. Штерна). Невідомо, в якому році була знайдена ця курильниця, бо Б. Н. Ерделі передав у музей дві курильниці з с. Мостове: одну — 29.IX 1893 р. (протокол № 271 Одеського т-ва історії та старожитностей, стор. 16), а другу — 31.V 1894 р. (протокол № 278, стор. 10). В наш час у музеї зберігається одна курильниця з с. Мостове.

⁴ А. А. Щепинский. Солярные изображения эпохи бронзы из Крыма.—СА, № 2. М., 1961, стор. 207—231.

⁵ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 113, рис. 33, 2.

⁶ Д. Т. Березовець, С. С. Березанска. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик.—АП УРСР, т. Х. К., 1961, стор. 43, рис. 2.

Описаний орнамент характерний для кераміки доби ранньої та середньої бронзи Подніпров'я⁷. Найближчою аналогією такого декору, що заповнює рядами кружків всю поверхню, є мотив на посудині з катакомбного поховання у відомому Одесському кургані (рис. 1)⁸.

Знахідка глиняної курильниці на правобережжі Південного Бугу, вірогідно, пов'язана з короткочасним приходом на територію Північно-

Посуд з катакомбного поховання Одесського кургану (1, 2, 4) та курильниця (3) з с. Мостове.

Західного Причорномор'я катакомбних або пізньоямних племен з Подніпров'я, які були в певних культурно-історичних стосунках з «катакомбниками» східних районів Причорномор'я та Приазов'я.

Поодинокі випадки виявлення курильниць (некласичного катакомбного типу) та окремих катакомбних поховань в степовій частині між Дунаєм і Південним Бугом не підтверджують гіпотезу Л. С. Клейна про походження їх з Подунав'я та Балкан⁹. Справа в тому, що наявність цих пам'яток на проміжній території, якою є Північно-Західне Причорномор'я, вказує на протилежний напрям руху історично-культурних зв'язків у той період¹⁰.

⁷ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 35, табл. III, 4; О. А. Кривополова. Погребение на Никопольском курганном поле.—МИА, № 115. М., 1962, стор. 44, рис. 7, 7.

⁸ А. В. Добропольский. Раскопки кургана в предместье Одессы Слободка—Романовка.—ЗООИД, XXXII. Одесса, 1915, табл. II, 2, стор. 133.

⁹ Л. С. Клейн. Вказ. праця, стор. 128—132; його ж. Происхождение катакомбных курильниц и проблема происхождения катакомбной культуры.—Археологический сборник, вып. 8. Л., 1966, стор. 5—17.

¹⁰ Н. М. Шмаглий, И. Т. Черняков. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра.—МАСП, вып. 6. Одесса, 1970, стор. 95—114.

И. Т. ЧЕРНЯКОВ

Курильница эпохи бронзы из Южного Побужья

Резюме

Статья посвящена очень редкой для западной зоны степей Северного Причерноморья находке глиняной курильницы, обнаруженной в 1899 г. у с. Мостовое на правобережье Южного Буга. Вся поверхность этого культового предмета украшена круглыми вдавливаниями, а на верхней части имеется «солярное» изображение. Аналогичные формы найдены в верхнем слое Михайловского поселения и на других памятниках Поднепровья. Кружками, заполняющими всю поверхность, орнаментирован сосуд из катакомбного погребения Одесского кургана.

Находка курильницы у с. Мостовое свидетельствует об определенных связях племен Северо-Западного Причерноморья с Поднепровьем и не может быть подтверждением гипотезы Л. С. Клейна о проникновении этих предметов с Запада.

І. М. ШАРАФУТДІНОВА

Знахідки доби бронзи поблизу с. Дереївка на Дніпрі

1960—1967 рр. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна досліджувала енеолітичне поселення поблизу с. Дереївка Онуфріївського району Кіровоградської області, розташоване на останці правого берега Дніпра при впадінні в нього р. Омельник¹. Тут виявлено залишки кераміки та деякі інші вироби доби середньої та пізньої бронзи.

Епоха середньої бронзи представлена посудом катакомбної культури та культури багатоваликової кераміки.

Уламки посуду катакомбної культури траплялися в центральній та південно-східній частині розкопу на глибині від 0,4 до 1,1 м, де зібрано фрагменти від 10 товстостінних горщиків з темно-сірою поверхнею, чорних на зламі, зі слідами згладжування гребінцем зсередини. За формою розрізняються горщики з прямою шийкою і опуклими плічками та зі слабо виділеною плавно вигнутуою шийкою (рис. 1, 6). Діаметр вінець від 16 до 30 см. Орнамент в основному розміщується на шийці і складається з різних комбінацій відбитків шнура, прокреслених ліній та насічок (рис. 1, 5—7). Дуже поширений мотив горизонтально покладеної «ялинки», що чергується з прокресленими чи прогладженими лініями (рис. 1, 7). Зокрема, один горщик по краю вінець прикрашений «ялинкою», а по тулубу — горизонтальними прогладженими лініями та прокресленими трикутниками з орієнтованими вгору вершинами (рис. 1, 5). В цілому ця кераміка близька до посуду з катакомбних поховань Наддніпрянщини.

Від культури багатоваликової кераміки залишилися фрагменти приблизно 20 посудин, що знайдені в різних місцях розкопу, але переважно в глибині тераси, на відстані близько 30 м від її краю. Це дуже характерна кераміка з дрібним піском у глині, добре згладженою поверхнею жовтого чи рожевого кольору. В колекції переважають невеликі горщики, діаметр вінець яких становить 14—18 см. Лише один горщик мав косо зрізані до середини вінця діаметром близько 25 см. Більшість посуду прикрашена наліпними валиками, часто з косими або ромбічними відбитками (рис. 1, 2—4). Траплялися уламки досить високих горщиків, поверхня яких була вкрита валиками. Іноді горизонтальні

¹ Д. Я. Телегін. Середньостогівська культура епохи міді. К., 1973, стор. 28.

пружки під вінцями поєднувалися з прокресленим орнаментом на плічках (рис. 1, 1). Описаний посуд знаходить аналогії в кераміці поселення Бабине III.

Залишки доби пізньої бронзи були зосереджені головним чином у східній частині енеолітичного поселення. Зокрема, скupчення кераміки виявлене у південно-східній частині розкопу 1964 р. на площі 30×12 —

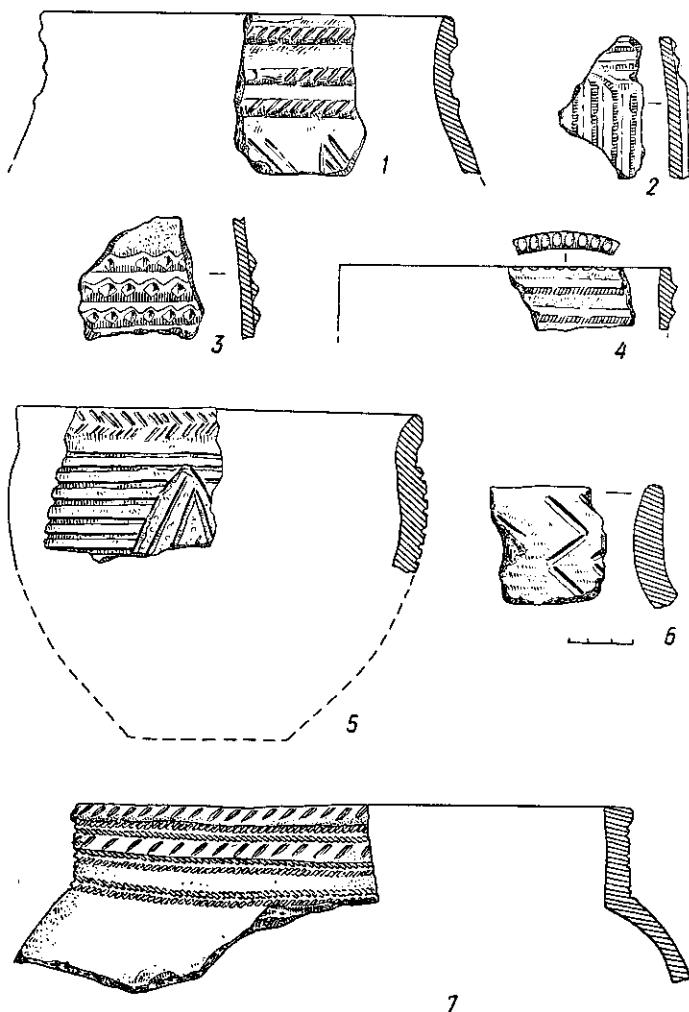

Рис. 1. Кераміка часу середньої бронзи:
1—4 — багатовалікова; 5—7 — катакомбної культури.

15 м. Здебільшого вони траплялися на глибині 0,4—0,8, іноді — 0,2 м, а в окремих випадках були заглиблені до 1—1,2 м.

На місці нетривалого поселення пізньої бронзи виникло селище часів Київської Русі, що значно пошкодило попередній культурний шар.

Кераміка пізньої бронзи складається з фрагментів майже 100 різних посудин — порівняно товстостінних горщиків та тонкостінних кубків і черпаків. Серед товстостінного посуду виділяються широко відкриті слабо профільовані (рис. 2, 7, 8, 12) та бокасти горщики діаметром до 40 см (рис. 2, 10), а також екземпляри з вузькою високою шийкою і низькими опуклими плічками (рис. 2, 11). Знайдено по одному уламку від горщика зі слабо реберчастими плічками, миски-сковорідки з насічками по краю (рис. 2, 9) та плоскої кришки діаметром 25 см. Весь посуд доб-

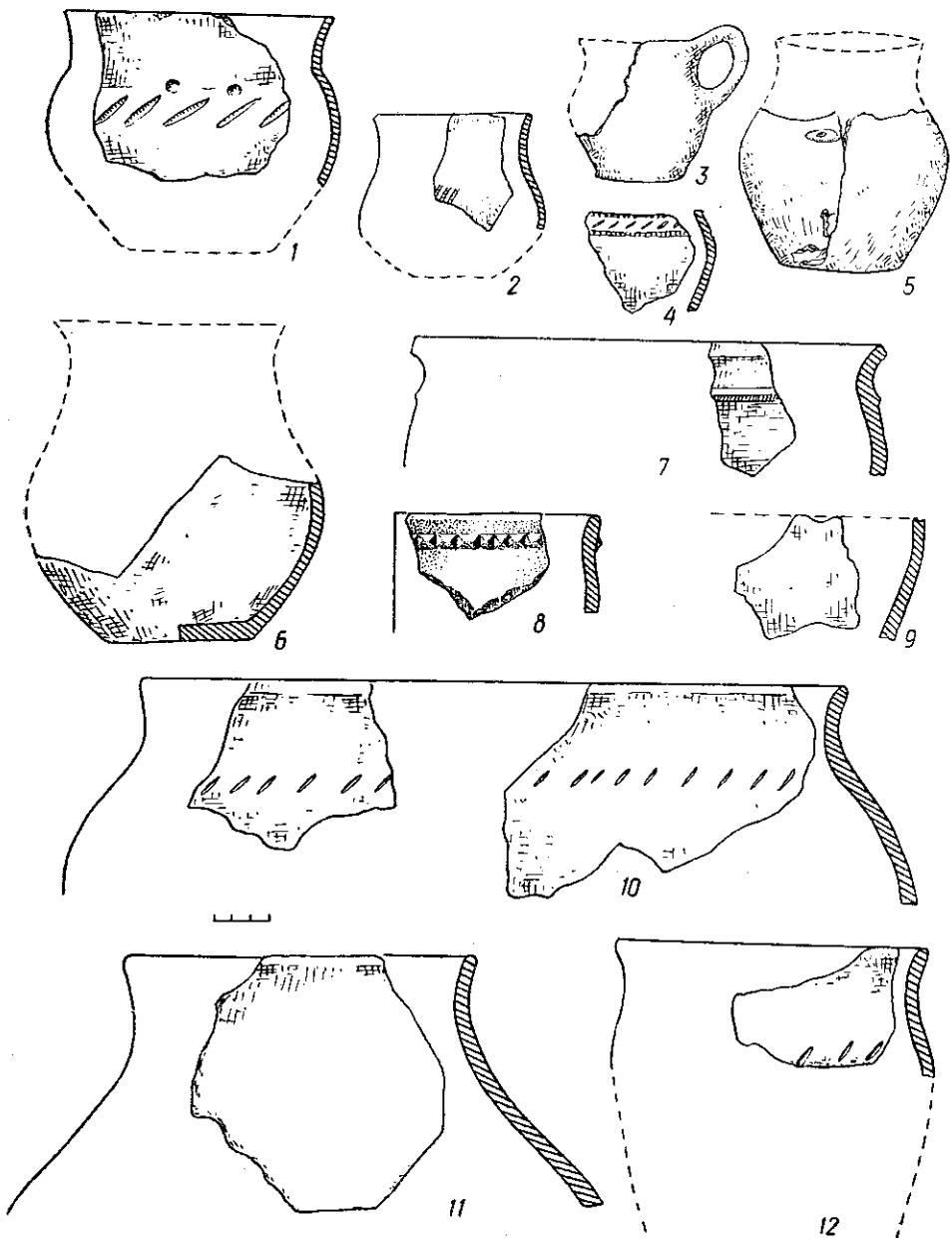

Рис. 2. Кераміка доби пізньої бронзи.

ре згладжений, з дрібним піском у глині. Більшість горщиків неорнаментована, чверть з них прикрашена на плічках валиком, переважно з насічками, зрідка з пальцевими відбитками. Кілька фрагментів орнаментовано на плічках смужкою овальних нарізок (рис. 2, 10, 12).

Приблизно чверть посуду становить тонкостінний столовий посуд, виготовлений з відмученої глини. Поверхня добре згладжена, інколи підлощена. Це невисокі черпаки з петельчастими ручками, присадкуваті з короткими шийками кубки або високі, що мають вузькі так звані циліндричні шийки, розширеній тулуб і приплоснуте або плоске денце. Трапляються черпачки, а також високі глечики з плоским і досить широким денцем (рис. 2, 1—6). Для них характерний орнамент у вигляді трикутників, нанесених дрібнозубчастим штампом на опуклих плічках. Інколи зубчастий штамп поєднується з наколами косо поставленої палички (рис. 2, 4). Часто трапляється орнамент у вигляді прогладжених ліній чи прокреслених насічок, наявні уламки кубків, прикрашених овальними наліпами. Для маленьких посудинок вживали зовсім мініатюрні кришки. Іноді замість кришок використовували денця з розбитого дрібного посуду.

За формуою й орнаментом ці вироби мають аналогії на таких добре відомих в літературі поселеннях, як верхній шар Ушкалки, Зміївка і сособливо близькі до знахідок з поселення у балці Демській в Надпоріжжі². Черпаки та кубки схожі на посуд безкурганних могильників Подніпров'я — Федорівського і Компаніїцівського, окремих поховань з Волоського та інвентар могильника в Широкому під Скадовськом³. Близькі вони й до черпаків та кубків з білогрудівських та ранньочорноліських пам'яток⁴.

Крім посуду, до доби пізньої бронзи належать два бронзових предмети: уламок кінджала та шпилька. Кінджал мав паралельні леза й широку нервюру, що переходила в плоский держак довжиною 5 і ширинорою 1,3 см. Від леза збереглася лише частина довжиною 5,2 см, ширина леза 2,6 см (рис. 3, 1). Подібні знахідки виявлені в Широкому кургані, поблизу с. Мала Лепетиха, на Кишинівському поселенні і значно меншого розміру — на поселенні Зміївка⁵. В Степовому Подніпров'ї відомо близько 10 матриц для виготовлення подібних, але меншого розміру кінджальчиків, зокрема в I і II Кардашинській та Завадівській майстернях, на поселенні поблизу Огріні під Дніпропетровськом⁶. Ці комплекси дослідники датують XI—IX ст. до н. е.⁷

² Д. Я. Телегін. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я. — Археологія, т. XII. К., 1961, стор. 9—10; А. В. Бураков. Поселення епохи бронзи біля с. Зміївка. — АП, т. X, 1961, стор. 37—38; И. Н. Шарафутдинова, Д. Я. Телегин. Отчет об исследованиях археологических памятников в районе оз. им. Ленина в 1958 г. — НА IA АН УРСР, ф. о. № 3452, стор. 4—8.

³ О. В. Бодяновський. Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпоріжжі. — АП, т. VI. К., 1956, стор. 181—182; його ж. Щоденник археологічних розвідкових дослідів у Надпоріжжі за 1954 р. — НА IA АН УРСР, ф. о. № 2186, стор. 59—70; Е. В. Махно, І. М. Шарафутдинова. Могильник епохи пізньої бронзи біля хутора Компаніїці на Дніпрі. — Археологія, 6, К., 1972, стор. 70—80; А. М. Лесков. Предскіфский период в степях Северного Причernоморья. — МИА, № 177. М., 1971, стор. 82 і далі.

⁴ С. С. Бerezans'ka. Кераміка білогрудівської культури. — Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 55—60; Е. Ф. Покровська, Е. О. Петровська. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка. — Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 139.

⁵ В. В. Латышев. Раскопки Н. И. Веселовского в 1916—1917 гг. — Сообщение ГАИМК, вып. I. M., 1926, стор. 200; А. И. Мелюкова. Культура предскіфского периода в лесостепной Молдавии. — МИА, № 96, стор. 43, рис. 17, 1; А. В. Бураков. Вказівка, рис. 4, 5, 6, 8, 9.

⁶ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, № 46. М., 1956, стор. 64, рис. 22, 6; О. В. Мизин. Знахідка ливарної матриці на поселенні пізньої бронзи під Дніпропетровськом. — Археологія, т. XXIII. К., 1970, стор. 214—216, рис. 2, 2.

⁷ А. И. Тереножкин. Основы хронологии предскіфского периода. — СА, № 1. М., 1965, стор. 72 і далі.

Шпилька з тонкого дроту довжиною 7,2 см мала закруглену в півтора оберти голівку (рис. 3, 2). Подібні шпильки, але з розплющеними і закругленими голівками, відомі в сабатинівських пам'ятках (Ушакала), культурі ноа (Магала, Валя Лупулуй та ін.), серед чорноліських матеріалів (Суботів, Калантаїв тощо)⁸.

На поселенні знайдено кістяний не зовсім закінчений псалій довжиною 10,2 см, трохи розширеній посередині, з обох кінців закруглений і

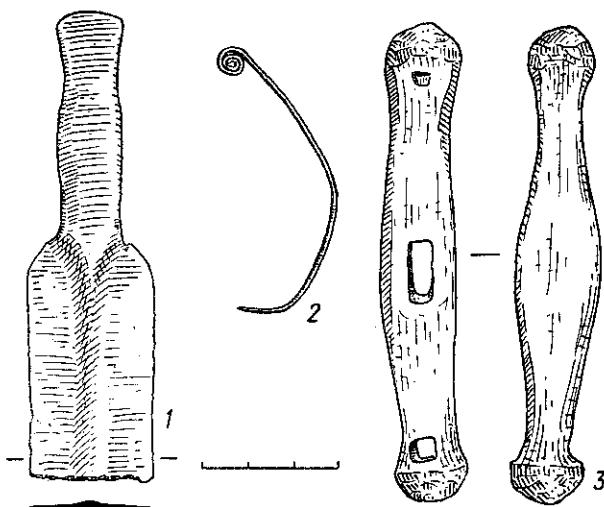

Рис. 3. Вироби з бронзи та кістки.

з трьома отворами в одній площині: найбільший, центральний мав підovalну форму, один з крайніх наближався до квадрата ($0,5 \times 0,4$ см), а вирізування третього отвору лише розпочато. Поверхня псалія обрізана, але не обточена (рис. 3, 3). За класифікацією К. Ф. Смирнова, він належить до V типу псаліїв, поширених на території від Угорщини до Алтая⁹.

Спроба віднести дереївський псалій до найбільш ранніх в цій групі нам здається непереконливо¹⁰, оскільки він близький до відповідних знахідок з Усатівського та Кишинівського поселень, а розширення навколо отворів зближають його з черногорівськими та деякими чорноліськими псаліями¹¹.

Отже, всі знахідки — кераміка, кинджал і псалій — дають підстави відносити поселення в Дереївці до групи степових пам'яток, поширених у Північно-Західному Причорномор'ї в кінці доби бронзи, і датувати його X—IX ст. до н. е.

⁸ Д. Я. Телегін. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я.—Археологія, т. XII. К., 1961, рис. 3; Г. И. Смирнова. Западноукраинская археологическая экспедиция в 1967 г.—СГЭ, XVI. Л., 1969, стор. 63; А. И. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 29, рис. 12, 5, 7; А. С. Florescu. Contributii la Cunoasterea culturii Noia.—AM, II—III, 1964, стор. 186; А. И. Тереножкин. Пред斯基фский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 169—170, рис. 100, 3; 101, 1.

⁹ Е. Ф. Смирнов. О древних всадниках Поволжско-Уральских степей.—СА, № 1. М., 1961, стор. 67.

¹⁰ А. М. Лесков. Пред斯基фский период..., стор. 85, рис. 2. 18. Рисунок псалія з Дереївки не точний.

¹¹ Э. Ф. Патокова. Костяные и роговые изделия из Усатова.—МАСП, вып. 4. Одесса, 1962, стор. 193—194; А. И. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 43, рис. 17, 3; А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 97—102, рис. 67, 2; 70, 6.

И. Н. ШАРАФУТДИНОВА

Найдены эпохи бронзы у с. Деревенка на Днепре

Резюме

На правом берегу Днепра у с. Деревенка, южнее Кременчуга, на месте энеолитического поселения Д. Я. Телегин обнаружил следы обитания племен эпохи бронзы. Средняя бронза представлена здесь обломками сосудов катаомбной культуры и культуры многоглавиковой керамики. Более многочисленны и разнообразны материалы поздней бронзы: кроме коллекции керамики, к ним принадлежит бронзовый кинжал и костяной писалей с тремя отверстиями в одной плоскости. Керамика близка к находкам в Змеевке, балке Демской, а тонкостенная и подложенная посуда имеет аналогии в таких могильниках, как Федоровский, Компанийцевский и Широчанский. Керамика, а также кинжал и писалей дают возможность датировать находки поздней бронзы X—IX в. до н. э.

А. О. ЩЕПИНСЬКИЙ, | О. М. ЧЕРЕПАНОВА |

Пам'ятки античного часу на березі Каркінітської затоки

Північна частина Тарханкутського півострова і береги Каркінітської затоки Чорного моря археологами вивчені дуже слабо. Тут було відоме лише одне скіфське поселення поблизу с. Володимирівка¹. Значно більше пам'яток цього часу відкрито в південній частині Тарханкутського півострова, на ділянці від Євпаторії до Чорноморська².

З 1966 р. на півночі Тарханкута, в зоні будівництва Роздольненського і Чорноморського відгалужень Північно-Кримського каналу, археологічні розвідки проводить Північно-Кримська експедиція, яка виявила в прибережній зоні ряд нових пам'яток античного часу. Це поселення і окрім знахідки ліпної кераміки та фрагментів амфор у районі Портового і Роздольного, Гусівки, Веселої Долини й в інших місцях (рис. 1, 1, 2). Як правило, вони бідні на археологічний матеріал, хоч займають значну площину, культурний шар простежується слабо. Знахідки кісток домашніх тварин, зернотерок і наявність зернових ям вказують на землеробсько-скіфський характер поселень. Розташовані вони поблизу невеликих морських бухт і заток. Основна кількість археологічного матеріалу, зібралого на цих пам'ятках, може бути віднесена до III—II ст. до н. е.³

Восени 1970 р. під час обстеження Тарханкутським загоном тієї ж експедиції морського узбережжя поблизу с. Северне Чорноморського району відкрито ще одне пізньоскіфське городище (рис. 2)⁴. В береговому обриві виявлено 12 зернових ям глибиною до 2, діаметром дна 0,7—1,5 м. Поряд знайдено кілька зернотерок. Тут же чітко проступають контури землянки довжиною близько 5 і глибиною 2 м. Культурний шар поселення (довжиною до 1,5 м), заповнення господарських ям і землянки мають значні домішки попелу, часто трапляються розколоті кістки тва-

¹ П. Н. Шульц. Исследования Неаполя Скифского.—ИАДК. К., 1957, стор. 63, рис. 1.

² А. Н. Щеглов. Основные этапы истории Западного Крыма в античную эпоху.—Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья, Л., 1968, стор. 332—342.

³ А. А. Щепинский, Е. Н. Черепанова. Северное Присивашье. Симферополь, 1969, стор. 326—327.

⁴ А. А. Щепинский. Исследования в степном Крыму.—Археологические открытия 1971 г. М., 1972, стор. 326.

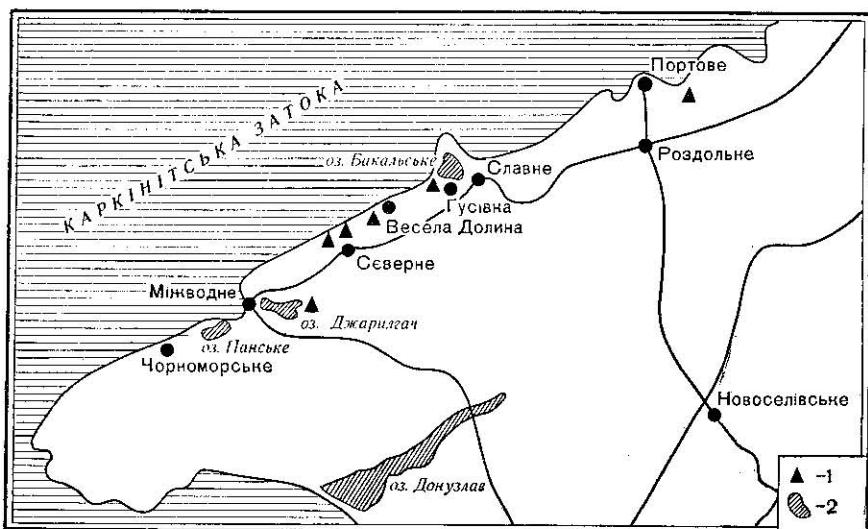

Рис. 1. Місцезнаходження пам'яток античного часу на березі Каркінітської затоки на ділянці від с. Міжводного до Перекопського перешейка:
1 — поселення і городища; 2 — солоні озера.

Рис. 2. Городище Маслини в ур. Чеголтай поблизу с. Северного.

рин, фрагменти пізньоскіфської ліпної кераміки, амфор і т. д. (рис. 3, 4). В північно-західній частині поселення, там, де берег обривається, наявні залишки стіни товщиною 1,7 м. Вона складена з великих (до $1,5 \times 0,8 \times 0,7$ м) необрблених каменів, забутовка з дрібного каміння.

За 0,5 км на захід було розташоване друге поселення, про що свідчать залишки кам'яних споруд, знахідки ліпної скіфської кераміки,

уламки амфор, зернотерки. Ці пам'ятки, поряд з поселеннями, виявлені експедицією в попередні роки, дають підставу припускати, що в античний час північно-східне узбережжя Кримського півострова в районі Каркінітської затоки майже на всій відстані від Пере-копа до Калос Лімена (Прекрасної Гавані), біля с. Чорноморського, було густо заселене. Одну з головних галузей господарства цього населення степового Криму становило землеробство.

В с. Міжводному, де в 1967 р. було знайдено зображення Геракла на спочинку, а потім досліджено давньогрецький будинок⁵, вчитель місцевої школи В. С. Герасименко люб'язно познайомив нас з новими цікавими знахідками (рис. 4). Одна з них— уламок білої мармурової статуетки, від якої збереглася середня частина; голова і нижня частина

відламані; висота фрагмента 18, ширина 16 см. Статуетка напівоб'ємна, ззаду гладка. Зображення вона жіночу постать у фас. Фігурка стоїть, на ній високо підперезаний хітон, який чітко окреслює талію і груди. Наки-

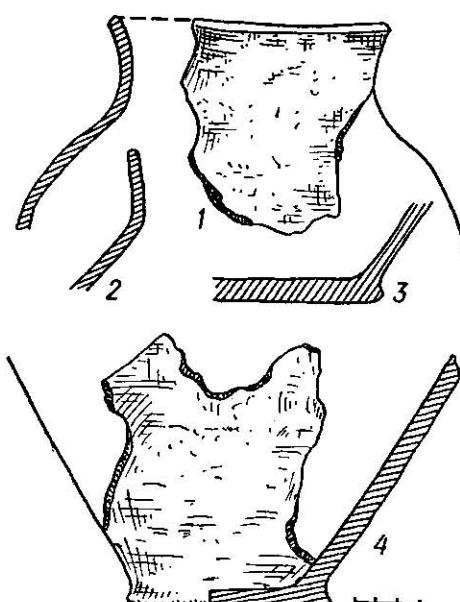

Рис. 3. Знахідки з території городища Маслини.

відламані; висота фрагмента 18, ширина 16 см. Статуетка напівоб'ємна, ззаду гладка. Зображення вона жіночу постать у фас. Фігурка стоїть, на ній високо підперезаний хітон, який чітко окреслює талію і груди. Наки-

Рис. 4. Античні статуетки з с. Міжводного.

нутий на плечі плащ покриває спину. Нижче пояса складки хітона розділені широкою гладкою смugoю. Загалом одяг має явно грецький ха-

⁵ Т. Н. Высоцкая. Древнегреческие поселения в пос. Межводное. — Археологические открытия 1968 года. М., 1969, стор. 295—296.

рактер. Ліва рука зігнута в лікті і тримає біля грудей якийсь предмет. Права (мабуть, опущена вниз) відбита.

Друга знахідка — погруддя юнака з коротким кучерявим волоссям і масивною шию, яка переходить в прямокутну основу. Старанно передані риси обличчя, повні щоки, низьке чоло, важке підборіддя є свідченням того, що майстер прагнув до індивідуалізації портрета. Висота погруддя 24, ширина в основі 12 см. Матеріал — щільний дрібнозернистий вапняк; лівий бік обличчя пошкоджений.

Якщо перша знахідка привізна, то друга, напевне, є місцевим виробом. Зважаючи на характер цих пам'яток та клейма на амфорах і че-ре-пи-ци, монетах і чорнолаковому посуді, вони датуються в межах IV—II ст. до н. е.

А. А. ЩЕПИНСКИЙ, / Е. Н. ЧЕРЕПАНОВА /

Памятники античного времени на берегу Каркинитского залива

Резюме

Северо-Крымской археологической экспедицией ИА АН УССР в северной части Тарханкутского полуострова на берегу Каркинитского залива обследован ряд памятников античного времени: городищ и поселений в районе сел Портового, Раздольного, Гусевки, Веселой Долины, Северного и др. В районе последнего обнаружен наиболее мощный культурный слой с лепной скіфской и гончарной античной керамикой, остатками каменных сооружений и другими находками. Среди них, в частности, наличие зерновых ям и зернотерок, а также многочисленные кости животных свидетельствуют о земледельческо-скотоводческом характере памятников. Археологический материал в основном датируется III—II вв. до н. э.

В с. Межводном на месте богатой древнегреческой усадьбы найдены античные статуэтки. Одна из них представляет мраморную полуобъемную фигурку женщины в хитоне, а другая — известняковый бюст юноши. Предварительно их можно датировать в пределах IV—II вв. до н. э.

В. К. ВОЛЯНИК

Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь

Могильник на хут. Зіновеччина, поблизу с. Бережанка Лановецького району Тернопільської області, виявлено автором 1971 р. Він знаходиться на правому березі безіменної правої притоки р. Горинь. В 1972 р. тут проведено розкопки * на площі 507 м² (рис. 1). Край могильника зруйновано кар'єром. Тут знайдено битий та цілий посуд, вироби з металу, людські кістки. Нами досліджено дев'ять поховань. З них шість тілопокладень і три тілоспалення.

Поховання № 1 відкрите на глибині 0,7 м від сучасної поверхні (рис. 2, 4) в ямі прямокутної форми розмірами 1,82×0,5 м. Верхня частина західної стінки ями частково пошкоджена кар'єром. Контури її простежено на глибині 0,2 м. Тілопокладення орієнтоване головою в північно-західному напрямку. Кістяк лежав на спині у витягнутому положенні. Череп повернутий вправо. Права рука дещо відхиlena від тулуба. Фаланги пальців рук і ніг відсутні. Деякі з них виявлені в норах гризунів.

* Наукове керівництво розкопками здійснював В. Д. Баран.

Біля голови стояла глибока гончарна миска з відігнутими вінцями та плоским дном, прикрашена на плічках заглибленою лінією (рис. 3, 2). В тісті є домішки жорстви і кварцу й окремі кусочки залізної руди. На поверхні наявні сліди випадання кварцу та органічних домішок. Біжче до ліктевого суглоба правої руки лежала друга миска, виготовлена на

гончарському кругі з потовщеними відігнутими назовні вінцями. Дно на кільцевій підставці, поверхня сіра (рис. 3, 1).

Біля тазових кісток стояв сіроглиняний опуклобокий гончарний глечик, виготовлений з відмученої глини (рис. 3, 10). Він прикрашений на плічках двома горизонтальними заглибленими лініями. Вінця потовщені, дно на кільцевій підставці.

Справа, біля нижньої частини ноги, лежав фрагмент опуклобокої гончарної посудини сірого кольору, орнаментованої ламаною пролощеною лінією, вище якої наявний рельєфний валик. В тісті є домішки дрібнозернистої піску (рис. 4, 2).

На правому плечі розчищено бронзову фібулу з підв'язним приймачем (рис. 5, 2). Така сама фібула виявлена зліва (рис. 9, 1). Біля ступні лівої ноги лежала кістка тварини.

Поховання № 2 розташоване за 2,6 м від першого в північно-східному напрямку. Воно являє собою тіlopокладення в ямі, орієнтоване на північний захід (рис.

Рис. 1. План розкопу могильника (1—9—поховання).

2, 5). Яма заглиблена в материкову глину на 0,6 м від сучасної поверхні. Форма її овальна, з неправильними обрисами. Розміри $1,32 \times 2,3$ м. Заповнення — сірий гумус.

Випростаний кістяк лежав під північно-східною стінкою. Голова повернута вправо, праве плече наблизжене до підборіддя. Частина ребер зрушені. Кістки пальців ніг трапилися біля правого колінного суглоба.

Справа, вище черепа, на дні ями стояли два горщики і дві миски, виготовлені на гончарському кругі. Один горщик (рис. 3, 11) має опуклий деформований корпус, потовщенні вінця, плоске дно. Поверхня темно-сіра, у нижній частині світло-сіра від повторного перебування у вогні. Другий горщик, аналогічний попередньому, стояв біжче до черепа (рис. 4, 3). Миска світло-сіра, пролощена (рис. 3, 6), з опуклими стінками і відхиленими назовні вінцями. Дно на кільцевому піддоні, увігнуте досередини. Посудина дещо деформована. Виготовлена вона з глини без будь-яких домішок. Інша миска більш відкрита. Вінця відігнуті, поверхня сіра, шорстка. В тісті є домішки грубозернистої піску (рис. 3, 7).

На правій частині тазової кістки лежала залізна пряжка видовженої форми (рис. 5, 1). Крім того, в заповненні ями виявлено глиняне пряслице (рис. 5, 9) і кілька уламків гончарного посуду.

Поховання № 3 розташоване за 12 м від попереднього у південно-східному напрямку, на краю кар'єру. На глибині 0,3 м виявлено залишки

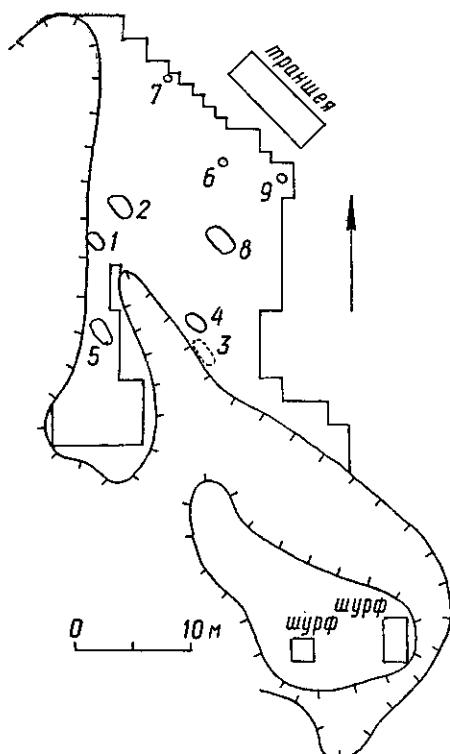

Рис. 1. План розкопу могильника (1—9—поховання).

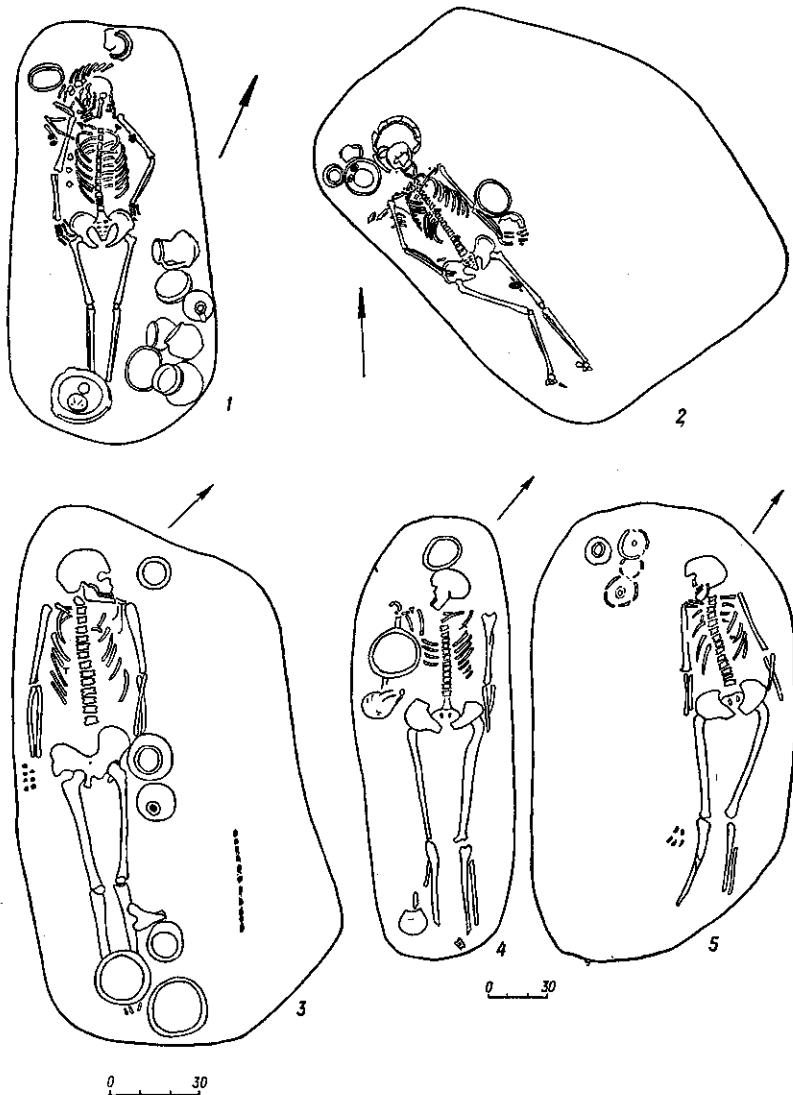

Рис. 2. План поховань:

1 — поховання № 5; 2 — поховання № 8; 3 — поховання № 4; 4 — поховання № 1;
5 — поховання № 2.

Рис. 3. Посуд з могильника:
1, 2, 10 — поховання № 1, 3—5, 8, 9, 12 — поховання № 4; 6, 7, 11 — поховання № 2.

кісток ніг. Контурів ями не простежено. Тілопокладення орієнтоване в північно-західному напрямку. Кістки збереглися погано. Супровідного інвентаря не виявлено. Імовільно, через незначну глибину могильної ями поховання було зруйноване.

Поховання № 4 віддалене від поховання № 3 на відстань близько 1 м в північному напрямку. На глибині 0,4 м від сучасної поверхні помі-

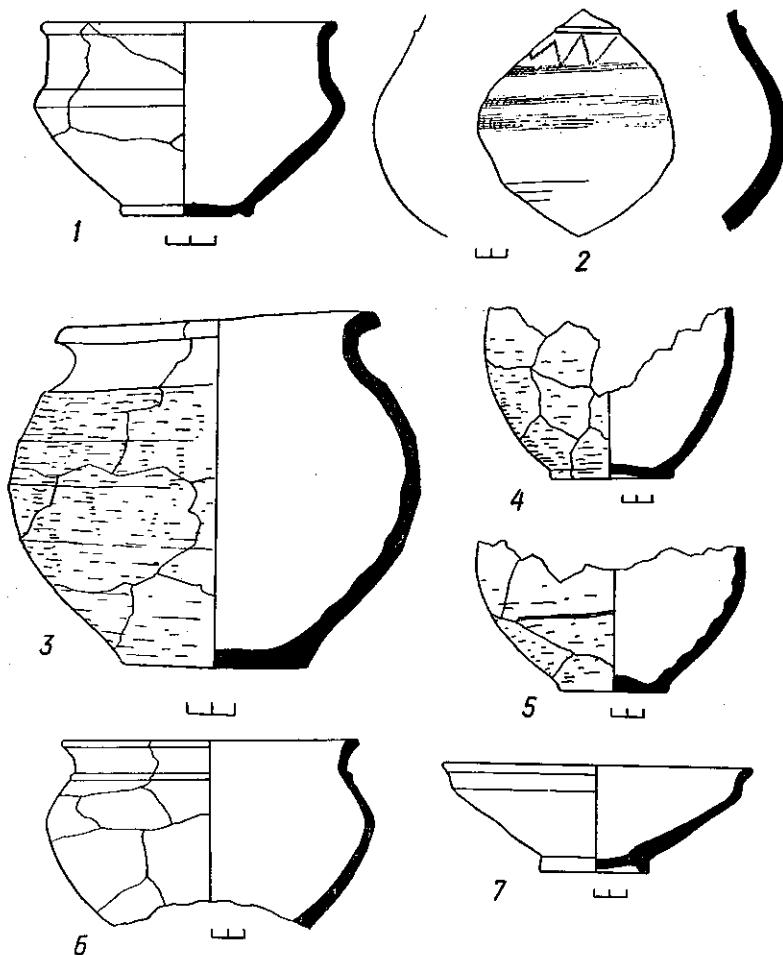

Рис. 4. Посуд з поховань.

1, 4–6—поховання № 6; 2—поховання № 1; 3—поховання № 2; 7—поховання № 7.

чене темну пляму діаметром 0,5 м з вкрапленнями вуглинок. Під час розчистки заповнення виявлено горщик, що стояв на глибині 1,4 м від сучасної поверхні. Навколо нього прокопано материкову глину до глибини 0,75 м. Тут простежувалася більша пляма без чітких контурів. На дні ями відкрито тілопокладення, орієнтоване голововою на північний захід (рис. 2, 3). Поховальна яма неправильної форми, розмірами близько 2,1×1 м, глибиною 1,4 м. У верхній частині вона мала уступчасте розширення в північну і південно-східну сторони. Дно увігнуте, стіни вертикалальні, тільки південно-західна проходила під гострим кутом до дна.

Кістяк лежав на спині, витягнутий, під південно-західною стінкою, голововою повернутий вліво. Ліва рука дещо зігнута в лікті і кистю наблизена до таза.

В похованні виявлено шість гончарних посудин. Біля голови зліва стояла біконічна глибока сіролощена миска (рис. 3, 8) з дном на кільце-

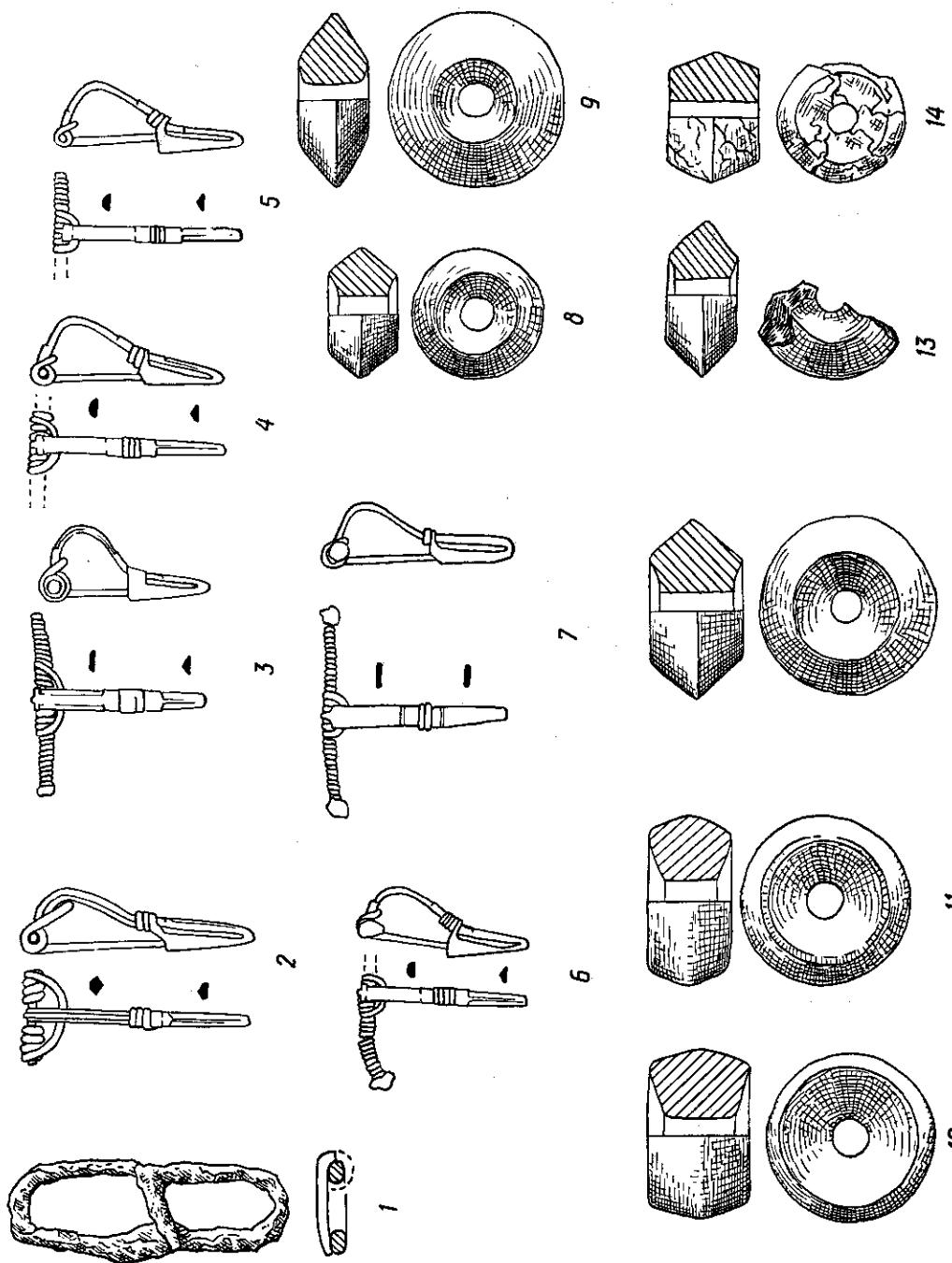

Рис. 5. Речі з поховань:
1, 9 — поховання № 2; 2 — поховання № 1; 3 — поховання № 6; 4, 5, 8, 12—14 — поховання № 8; 6 — поховання № 5; 7, 10, 11 — поховання № 8.

вому піддоні і відігнутими вінцями, прикрашена по бочках валиком. В тісті — незначні домішки товчених черепашок.

Зліва від тазових кісток містився опуклобокий горщик з плоским дном (рис. 3, 12). Вінця сильно відігнуті назовні, на плічках — гострий горизонтальний валик. Поверхня сіра, з плямами світлого кольору. В ті-

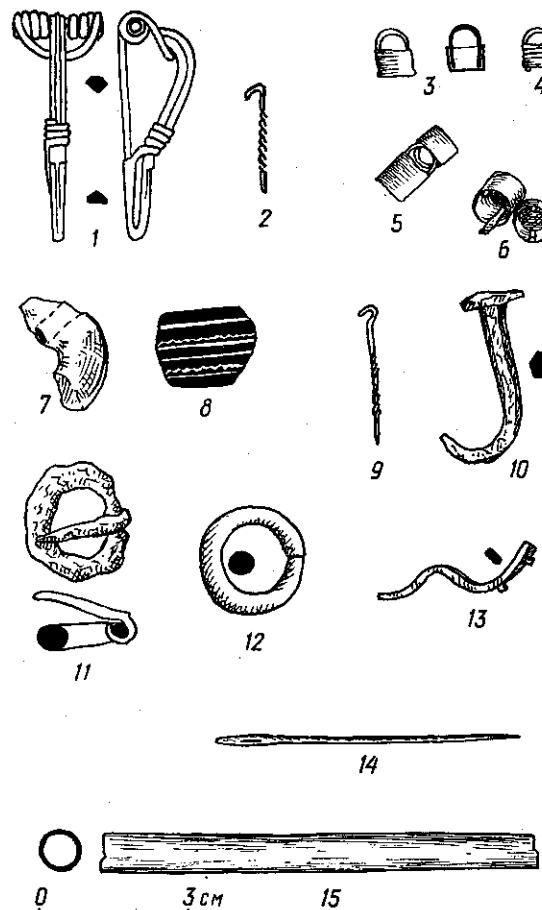

Рис. 6. Речі з могильника:
1 — поховання № 1; 2, 9—12, 14, 15 — поховання № 8;
3, 5, 6 — поховання № 5; 4, 7 — поховання № 4; 8 — куль-
турний шар; 13 — поховання № 9.

сті — домішки кварцу. Поруч знайдено сіроглиняний глечик без ручки (рис. 3, 9). Шийка висока, профільована, дно плоске.

Зліва від гомілкових кісток виявлено невелику глибоку миску з потовщеними відігнутими вінцями, чітким переломом бочка, плоским дном (рис. 3, 4). На плічках і шийці — два валики. Поверхня сіра. У відмученій глині є домішки дрібнозернистого піску. Друга миска, з світлішою поверхнею і відкритими вінцями, стояла впритул до попередньої (рис. 3, 3).

Поруч з мискою над тарсальними кістками ніг зафіковано біконічну сіролощену миску з розхиленими злегка вінцями та дном на кільцевій підставці (рис. 3, 5), виготовлену з відмученої глини без домішок. Все редині була погано збережена залізна голка. Нижче біля ніг, зліва, стояла відкрита світло-сіра миска з потовщеними вінцями, дном на кільцевій підставці. В тісті — домішки піску й кусочки залізної руди.

На грудній клітці вище ліктального суглоба виявлено бронзову арабатину фібулу з підв'язним приймачем (рис. 5, 6).

Серед знахідок є також бурштинова підвіска, розчищена біля шії (рис. 6, 7), а під черепом знайдена бронзова відерцеподібна підвіска, дужка якої припаяна до внутрішньої частини спірального циліндрика (рис. 6, 4).

Загадковим є призначення семи вапнякових камінчиків, які були викладені в два рядки під стінкою поховальної ями поруч з місцем, де мали лежати фаланги пальців правої руки. Біля гомілкових кісток лівої ноги, між посудом, була кістка тварини.

Поховання № 5 виявлене за 6,2 м на південь від первого. Контури ями простежено на глибині 0,15 м від сучасної поверхні. Яма з майже вертикальними стінками, близька за формою до прямокутної. Розміри 2,14×1, глибина 1 м. Тілопокладення орієнтоване на північний захід. Кістяк витягнутий, на спині, з повернутою вліво головою. Ліва рука в лікті зігнута, права витягнута вздовж тулуза (рис. 2, 1). Тарсальних і метатарсальних кісток ніг не знайдено. Біля черепа і частково на ньому лежали тваринні кістки.

Поховання відзначається багатством обрядового інвентаря: 13 посудин, пряслице, прикраси з сердоліку, скла, бронзи тощо.

Біля тім'яної частини черепа стояла біконічна глибока миска (рис. 7, 3) з дещо розхиленими вінцями і дном на кільцевому піддоні, виготовлена з відмученої глини. Шийка відокремлена від бочка горизонтальним рівчаком. Поверхня темно-сіра, згладжена. Зліва від неї була інша — світло-сіра, з пролощеною поверхнею (рис. 7, 2). Вінця відігнуті, бочки опуклі, дно на кільцевому піддоні. На плічках — рельєфний валик. В очищенні глині є домішки шамоту.

Інший посуд сконцентровано поблизу лівої ноги. Лише велика трикуша сіролощена ваза розміщувалася біля ступні правої ноги (рис. 7, 13). Вінця T-подібні, перелом бочка закруглений, дно на кільцевому піддоні. Ручки одним кінцем прикріплі до краю вінець, а другим до корпусу. На плічках ваза прикрашена двома горизонтальними валиками, між якими нанесено дві горизонтальні лощені лінії. Вони з'єднані широкою пролощеною зигзагоподібною стрічкою. Горизонтальна частина вінець орнаментована такого самого типу лініями, які пересікаються, утворюючи ромбики матової поверхні. Між ручками збереглася лощена смужка, яка з'єднує обидва краї вінець.

У вазі стояли скляний і глиняний ліпній кубки. Скляний має тюльпаноподібну форму і опукле дно (рис. 7, 7). Орнаментований він потовщенням стінок у вигляді шести вертикальних валиків, що виступають із зовнішнього і внутрішнього боків. Скло прозоре, зеленого відтінку. Висота кубка 7, діаметр вінець 9,8 см.

Глиняний кубок наслідує форму скляного римського посуду (рис. 7, 8). Його напівсферична нижня частина переходить в циліндричний бочок. Вінця злегка потовщені. Поверхня чорнолощена, багато орнаментована. Дно увігнуте всередину, навколо цього є п'ять овальних заглиблень. По лінії переходу нижньої частини кубка в циліндричну витиснuto п'ять круглих лунок, які розміщені в центрі ромбів, утворених ламаними заглибленими лініями, що взаємно перетинаються. Вище ромбів є п'ять лунок меншого розміру, а над ними 21 овальне заглиблення з нахилом вправо. Під вінцями наявні дві горизонтальні заглиблі лінії, між якими гострим кінчиком штампа нанесено ряд трикутних заглиблень. Внутрішня частина кубка вкрита опуклими горбками, що відповідають ямкам на зовнішній поверхні. Висота посудини 5, діаметр вінець 6,6, дна — 1,9 см.

Біля вази стояла широка сіролощена миска з відігнутими вінцями, гострим переломом бочка і дном на кільцевій підставці (рис. 7, 4). Біля неї, в кутку ями, був опуклобокий горщик з рештками підгорілої іжі (рис. 7, 12). Вінця його відхилені назовні, дно плоске, поверхня сіра, шорстка. В глині — домішки піску і кварцу. Горщик прикривала біко-

Рис. 7. Посуд з поховання № 5.

нічна сіролощена миска (рис. 7, 1) з відігнутими вінцями і кільцевою підставкою. Шийка її відділяється від плічок горизонтальним валиком. В тісті є домішки жорстви. Поблизу миски знайдено два опуклобоких горщики (рис. 7, 10, 11). Денця їх плоскі, вінця відігнуті назовні. Поверхня темно-сіра.

Під стінкою трапився невеличкий опуклобокий глечик з ручкою і вузькою шийкою (рис. 7, 6). Поверхня світло-сіра, згладжена. Виготовлений він з відмученої глини. Впритул до глечика стояла біконічна мис-

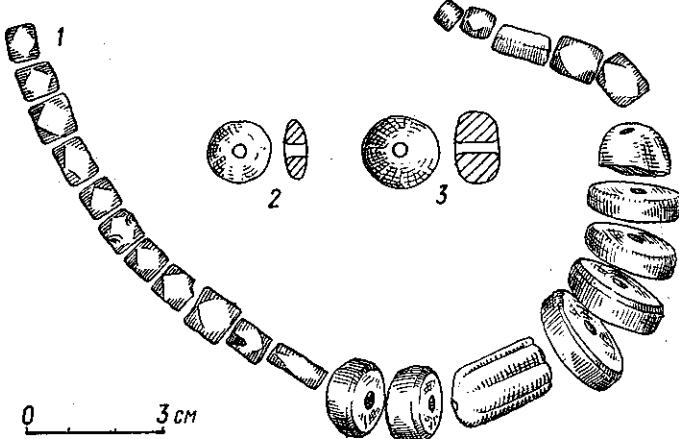

Рис. 8. Намисто з поховання № 5 (1—3).

ка з відмученої глини (рис. 7, 5). Вінця її розхилені, дно на кільцевій підставці. На плічках — горизонтальний валик. Поверхня чорна, прощена.

Виявлений тут глечик з ручкою (рис. 7, 9) мав опуклі бочки і був виготовлений з відмученої глини. На шийці є чотири широкі пролощені смуги, що чергуються з матовими смугами такої самої ширини. На останніх вертикально нанесені лощені прямі лінії, а між ними — по п'ять хвилястих. Колір темно-сірий.

Дві бронзові арбалетні фібули з підв'язним приймачем виявлені трохи нижче лівої і правої ключиць (рис. 5, 4, 5).

Біля шиї розчищено намисто із скляних, сердолікових намистин (рис. 8, 1). Сердолікові намистини добре відшліфовані і грановані, скляні, синього і жовто-зеленого кольору, кулястої і дископодібної форм. Кілька намистин 14-гранчасті, одна циліндрична з канелюрами. Крім того, трапилися одна бурштинова (рис. 8, 2) і пастова намистини (рис. 8, 3).

На дні ями біля плечової кістки лівої руки виявлено загорнуто в тканину скляне намисто (рис. 9, 2) і 37 відерцеподібних підвісок (рис. 6, 3, 5, 6). Згорток просочений солями заліза. На хребцях біля тазових кісток простежено сліди окису заліза (можливо, від пряжки).

Справа, поблизу правої руки, знайдено два глинняних біконічних пряслиця (рис. 5, 8, 12). Фрагменти ще двох (рис. 5, 13, 14) наявні дещо нижче від попередніх. Біля ліктьового суглоба правої руки з внутрішньої сторони лежали в один ряд три невеличкі камінчики. Між посудом, біля горщика із залишками іжі, виявлено шматок ладану.

Поховання № 6 (тілоспалення) відкрите на віддалі 8,4 м в північно-східному напрямку від поховання № 2. Воно залягало на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Контурув ями не простежено. Бульдозер зрізав верхню частину двох горщиків-урн, в яких були перепалені людські кістки з попелом (рис. 4, 4, 5). В одній урні знайдено арбалетну фібулу з підв'язним приймачем (рис. 5, 3).

Біля урн виявлено фрагменти двох мисок. Уламок однієї з них належав опуклобокій посудині з профільованими вінцями, оточеними знизу рельєфним валиком (рис. 4, 6). Поверхня шорстка, світло-коричнева від повторного перебування у вогні. Друга миска збереглася краще (рис. 4, 1). Вінця її потовщені й відігнуті назовні, перелом бочка різкий, дно на кільцевому піддоні. Поверхня сіра, має сліди повторного перебування у вогні. Виготовлена вона з відмученої глини.

Поруч з цими посудинами були ще два дрібних фрагменти вінця інших мисок.

Поховання № 7 (тілоспалення) розташоване на відстані близько 8 м від попереднього, в північно-західному напрямку. У траншеї, викопаній в 30-х роках ХХ ст., на різній глибині (до 0,6 м) знайдено фрагменти гончарного посуду і перепалені кістки. Частина цих уламків належала мисці, яку було реставровано (рис. 4, 7).

Серед фрагментів посуду привертає увагу один з рельєфними зображеннями тварин (рис. 9, 1). Голова її піднята, морда витягнута вперед. Вуха насторожені. Передні ноги випростані в напрямку руху. Задня частина рельєфу відламана. Збереглася лише нижня частина задніх кінцівок, які, як і передні, поставлені під гострим кутом до площини руху тварини. Постать взята в прямокутну рамку з гострих зубчиків. Нижче описаного зображення виконано тим самим штампом ще одне. Останній відбиток дещо зіпсований внаслідок зміщення штампа вліво, через це передні ноги, морда і верхні зубчики рамки подвоєні. Ззаду зображення також пошкоджене, але майже повністю зберігся верхній його край. Постать, за визначенням В. І. Бібікової, належить коню.

Справа від обох рельєфів є вертикальна хвиляста лінія, а також дуга (можливо, фрагмент розетки). Фрагмент з описаним зображенням лежав у світло-сіруму глечику (?) з вузькою шийкою, виготовленому з відмученої глини.

Поховання № 8 (тілопокладення) розташоване за 4,4 м від поховання № 4 в північно-східному напрямку (рис. 2, 2). На глибині 0,3 м від сучасної поверхні простежено контури ями, майже прямокутної, з закругленими кутами і північно-східною стінкою. Розміри ями $2,3 \times 1,85$, глибина 0,6 м від сучасної поверхні.

Скелет лежав під південно-східною стіною, витягнутий, на спині. Права рука в ліктьовому суглобі зігнута. Фаланги її пальців були на тазовій кістці. Права нога підігнута в коліні до лівої.

Під черепом, зафікованим дещо вище від інших частин скелета, виявлено роздавлену опуклобоку миску великих розмірів (рис. 10, 4). Вінця різко відхилені назовні. Дно на кільцевому піддоні. По перелому бочка миски орнаментована горизонтальною заглибленою лінією, вище якої (на 2 см) проходить ще одна. Між ними є пролощена зигзагоподібна лінія. Зовнішня і внутрішня сторони посудини чорні, з бурим від-

Рис. 9. Матеріали з могильника:
1 — поховання № 7; 2 — поховання № 5.

тінком. В мисці знайдено чорний гончарний кубок з лощеною поверхнею (рис. 10, 2). Вінця прямі, відділені від бочка двома горизонтальними рівчаками різної глибини. Дно плоске. Висота 5,3, діаметр дна 3,3, вінець — 8,2 см. Виготовлений він з відмученої глини.

Зліва від першої стояла друга миска — широка, відкрита, з кільцевою підставкою і потовщеними розхиленими вінцями (рис. 10, 6). Поверх-

Рис. 10. Глинняний посуд з могильника:
1—4, 6—9 — поховання № 8; 5 — зруйноване поховання.

ня сіра, зі слідами лощення. В глині — домішки шамоту. В центрі миски був кубок, подібний до описаного вище (рис. 10, 1). Вінця прямі, переході до опуклого бочка позначені заглибленою лінією. Дно злегка увігнуте до середини. Поверхня чорна, глина добре відмучена. Висота кубка 5,5, діаметр денця 2,8, бочка — 9,8, вінець — 9,6 см. Біля кубка в мисці лежала шкаралупа від яєць. Впритул до миски стояв опуклобокий невеличкий горщик (рис. 10, 7) з відігнутими назовні вінцями, дещо увігнутим до середини дном. Поверхня чорна, щорстка, в тісті — домішки грубозернистого піску.

Невеличкий глечик, виявлений разом з мисками (рис. 10, 3), мав потовщені, дещо відхилені вінця і бочок з чітким переломом. Дно на кільцевій підставці. Переході плічок у циліндричну високу шийку розмежуваний валиком. Ручка прикріплена одним кінцем до вінця, другим —

до перелому бочки. Поверхня глечика світло-сіра, ручки — сірі. Глина, з якої виготовлена остання, має домішки грубозернистого піску.

Під фалангами пальців лівої руки містився опуклобокий чорний горщик з розхиленими вінцями і плоским дном (рис. 10, 9). На бочку вище ребра є заглиблена горизонтальна лінія, а на відстані 2 см над нею — ще дві подібні, але з розривом на третину кола кожна. Нижня частина горщика світліша від повторного перебування у вогні. В глині — доміш-

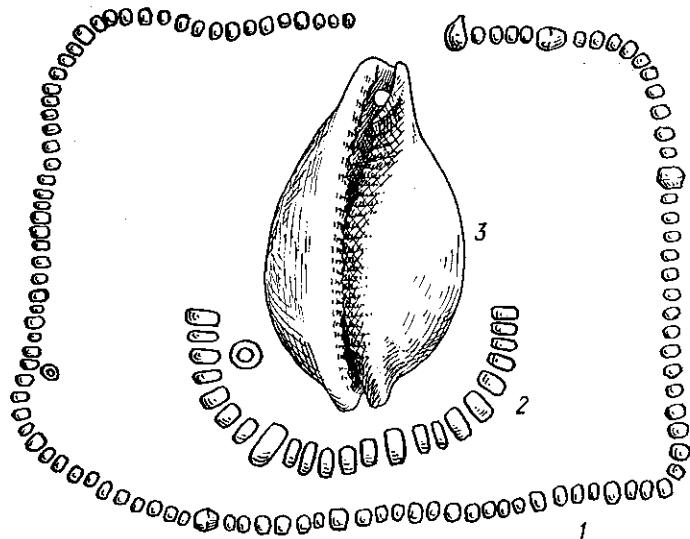

Рис. 11. Прикраси з поховання № 8 (1—3).

ки піску і кварцу. Нижче ліктьового суглоба лівої руки стояла глибока біконічна миска з відігнутими вінцями і високим кільцевим піддоном (рис. 10, 8). Перелом бочка чіткий. Поверхня сіра. Глина має незначні домішки шамоту.

На правій ключиці скелета виявлено бронзову арбалетну фібулу з підв'язним приймачем (рис. 5, 7), а на правому плечі — кільце з того самого матеріалу (рис. 6, 12). Два бронзових гачки із скрученими стержнями трапилися з лівої сторони грудної клітки (рис. 6, 2, 9).

Залізну пряжку знайдено на нижній частині хребта (рис. 6, 11). На шиї було намисто, виготовлене з синього і зеленого скла (рис. 11, 1). Нижче, вздовж скелета, в один ряд лежали намистини з скляної пасті (рис. 11, 2). Цей ряд закінчувався перламутровою пластинкою, що погано збереглася. З внутрішнього боку лівої стегнової кістки виявлено черепашку каурі з отвором для підвішування (рис. 11, 3). Під нею була кістяна трубочка-гольник довжиною 8,8 см з бронзовою голкою всередині (рис. 6, 14, 15). Довжина голки 6,2 см.

В південно-східній частині ями, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні, виявлено залізний цвях (рис. 6, 10). Вище лівого плеча лежало глиняне біконічне пряслице (рис. 5, 10), під ліктьовим суглобом — ще одне (рис. 5, 11). За 35 см від лівого плечової кістки була шкаралупа двох яєць. Крім того, в заповненні ями наявні кістки тварин і значна кількість уламків гончарного посуду.

Поховання № 9 (тіlopальне) простежене за 6 м від попереднього в північно-східному напрямку. На місці згаданої вище господарської траншеї до глибини 0,6 м від сучасної поверхні зібрано численні уламки гончарного посуду зі слідами повторного перебування у вогні (окремі з них вдалося склеїти). Трапилися також спалені кістки і бронзова пласти-

на (деталь пряжки) з заклепками. Верхня її частина орнаментована за-глибленими лініями (рис. 6, 13).

В культурному шарі на могильнику, крім фрагментів гончарних виробів, виявлено частину скляної намистини з орнаментом у вигляді хвилястих ліній (рис. 6, 8).

Із зруйнованого поховання походить ваза з трьома ручками (рис. 10, 5). Вона має кільцевий піддон, закруглений перелом бочка і горизонтальні вінця. Ручки прикріплені до них одним кінцем, другим — до плічок. Кожна має по три вертикальних жолобки. Поверхня вази сіра, лощена, прикрашена по плічках двома валиками, між якими наявні дві лощені зигзагоподібні лінії. Під вінцями пролощена широка смуга. Між нею і верхнім валиком проходить ламана лощена лінія, утворюючи трикутники, основою яких є валик. Останні заштриховані навскіс. Ваза виготовлена з добре відмученої глини.

Поховання з тілопокладенням здійснено за однотипним ритуалом — північно-західна орієнтація кістяків і похованельних ям. Проте форма могил різноманітна: поховання № 1, 4, 5 мають ями, близькі до прямокутних, а стінки № 2, 8 дещо опуклі. У зруйнованому похованні № 3 контури не простежуються. Поховання № 3 і 8 відзначаються багатством супровідного інвентаря: 8—13 посудин, фібули, намистини зі скла, бурштину, сердоліку і відерцеподібних підвісок, черепашка каурі, пряслиця та ін. В окремих похованнях виявлено кістки тварин і яечну шкаралупу.

Тілоспалення (поховання № 6, 7, 9) сконцентровані у східній частині досліджені площа. Два з них (поховання № 7 і 9) зруйновані під час господарських робіт. Поховання № 6 здійснене в двох горщиках-урнах із супровідним інвентарем.

Керамічний посуд з могильника представлений типовими для черняхівської культури формами опуклобоких горщиків, відкритих та глибоких мисок, ваз з трьома ручками, глечиків і кубків¹.

Бронзові фібули з підв'язним приймачем, шпильки з гвинтоподібним стержнем, відерцеподібні підвіски, голка й кістяний гольник, залізні пряжки, глиняні пряслиця, скляні, сердолікові й бурштинові намистини, підвіска з черепашки каурі також відомі на всій території поширення черняхівської культури і синхронних з нею культур Європи, позначеніх провінціально-римськими впливами².

Фібули з Бережанського могильника, за класифікацією А. К. Амброза, належать до другого, третього і четвертого варіантів першої серії і датуються кінцем III—IV ст. н. е.³ Тим самим часом може бути датовані скляний кубок, прямих аналогій для якого ми не знаємо. Однак форми таких посудин із зеленкуватого скла і вертикальні потовщення стінок

¹ Э. А. Сымонович. Новые работы в селе Черняхове.— История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры.— МИА, № 139. М., 1967, рис. 10—12; Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— Там же, табл. I, 3, 11; III, I, 3, 4, 7, 10—12; IV, 1—4; V, VII, 1—7; XIII, 1—3, 6—8; XVI, 3, 11; XVII, 2; В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957—1960 гг.).— МИА, № 116. М., 1964, рис. 8, 6; 9, 2, 3, 5, 6, 13, 16; Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА, № 89. М., 1960, табл. 27, 3; 28, 2.

² В. Д. Баран. Вказ. праця, рис. 5, 2; 6, 2—4; 7, 17, 18, 22; Э. А. Сымонович. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья.— СА, т. XXIV. М., 1955, рис. 6, 8—11; 14, 12; 13а, 3, 6, 8; його ж. Итоги исследования черняховских памятников в Северном Причерноморье.— МИА, № 139. М., 1967; рис. 6; Н. М. Кравченко. Вказ. праця, табл. IX; XII, 15—18, 21—25, 29—32; XIV, 2, 8, 12, 17, 18, 20—22, 24; XVI, 7, 13; І. С. Винокур. История та культура черняховских племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. К., 1972, рис. 48, 1; 50, 1, 3, 5—8, 18—25; Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА, № 89. М., 1960, табл. 36; А. К. Амброз. Фібули Юга Європейської часті СССР.— САИ, вип. Д 1—30. М., 1966, табл. 11, 9—11; Е. В. Веймарн. Археологічні роботи в районі Інкермана.— АП УРСР, т. XIII, К., 1963, рис. 9, 1—6; 10, 1, 3; G. Diaconu. Tîrgisor. Bucuresti, 1965, табл. LXXIV, 3; LXXV, 7, 10; LXXVII, 6; J. Kostrewski. Wielkopolska w pradziejach. W.—Wr., 1955, стор. 239, 707.

³ А. К. Амброз. Вказ. праця, стор. 63—67.

відомі серед матеріалів III—IV ст. н. е. Наддніпров'я⁴ і Центральної Європи⁵.

Бережанський могильник — пам'ятка, безсумнівно, черняхівської культури. На ньому немає жодної знахідки, яка б давала підставу пов'язувати його з пам'ятками типу Дитинич. Розташування його на території Південно-Західної Волині поруч з Дитиничами, Лепесівкою, Вікнинами Великими в III—IV ст. н. е. може пояснюватись лише існуванням на суміжній території різних культурно-етнічних груп населення, межа між якими, мабуть, проходила в районі верхів'їв р. Горинь.

Висвітлення взаємозв'язків цих культурних груп потребує ширших польових досліджень на Волині.

В. К. ВОЛЯНИК

Могильник черняховской культуры в верховьях р. Горынь

Резюме

На могильнике у с. Бережанка Тернопольской области исследовано шесть трупоположений и три трупосожжения. Ориентация захоронений северо-западная. Погребальный инвентарь состоит из сосудов, сделанных на гончарном круге, стеклянного и лепного кубков, украшенных из стекла, сердолика, янтаря, бронзы и железа, пряслиц и др. В погребениях найдены остатки продуктов питания в виде костей животных, скопления яиц и подгоревшей пищи в горшке.

Время функционирования могильника определяется концом III—IV вв. н. э. Результаты его исследования позволяют расширить границы черняховской культуры в северо-западном направлении и рассматривать верховья р. Горынь как место, где одновременно жили разные культурно-этнические группы населения, оставившие памятники типа Дитиничи, а также черняховские.

О. М. ПРИХОДНЮК

Археологічна розвідка в верхів'ях р. Случ

Волино-Подільська територія насичена археологічними пам'ятками різних періодів і культур. Однак у верхній течії р. Случ, яка на одній з ділянок є вододілом між Поділлям і Волинню, археологічні дослідження майже не проводилися. Довгий час єдиною пам'яткою, відомою у цьому районі, було давньоруське городище в с. Губин, обстежене на початку 50-х років П. О. Раппопортом¹. В 1965 р. археологічним загоном Хмельницького краезнавчого музею було проведено розвідку у верхів'ях ріки від с. Григорівка до с. Коржівка Старокостянтинівського району Хмельницької області.

Досліджувана ділянка відрізняється складним рельєфом. Місцями берег досить гористий або вкритий лісом, особливо на відрізку між селами Губин і Остропіль. Незважаючи на це, зафіксовано досить густе заселення досліджуваної території. Виявлено 23 місцезнаходження, більшість яких належить поселенням зі складною, багатошаровою страти-

⁴ В. В. Кропоткин. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.—V в. н. э.).—САИ, вып. ДІ-27. М., 1970, рис. 77, 4; В. П. Петров. Черняховский могильник.—МИА, № 116. М., 1964, рис. 9, 2.

⁵ Hans Jürgens Egggers. Der Römische Import in Freien Germanien. Hamburg, 1951, Bd. I, Taf. 15, 203; Bd. II, стор. 179.

¹ П. А. Раппопорт. Города Болоховской земли.—КСИИМК, вып. 57. М., 1955, стор. 56.

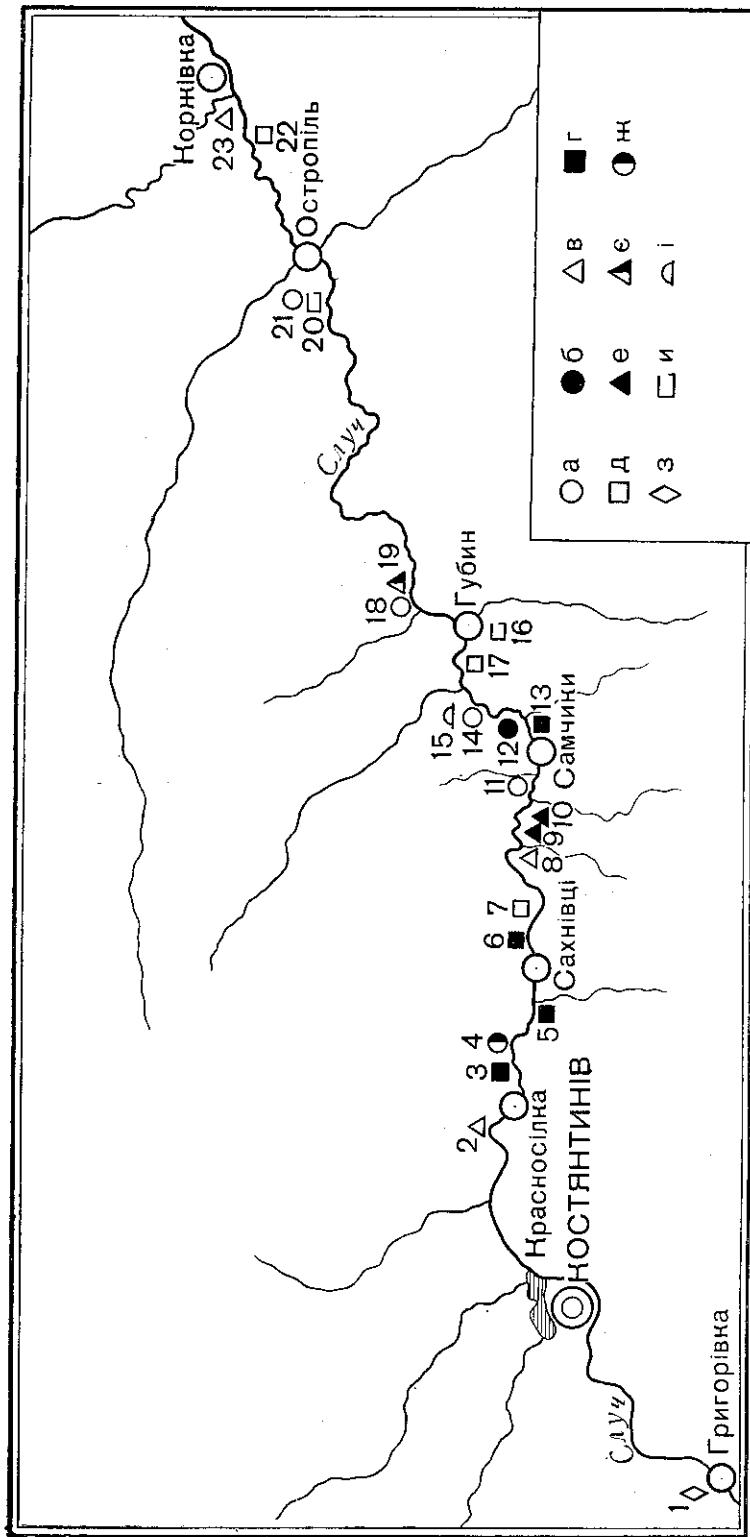

Рис. 1. Схема поширення археологічних пам'яток у верхів'ях р. Силу:
 1 — Григорівка; 2—4 — Красносілка; 5—7 — Сахнівці; 8—13 — Самчики; 14—19 — Губин; 20—21 — Остропіль; 22—23 — Коржівка; а — трипільські поселення, б — поселення давньоруської культури, в — поселення черняхівського часу, г — поселення давньоруськими з тріпільськими та черняхівськими матеріалами, ж — поселення з матеріалами пізньої давньоруської культури, з — поселення з трипільським, доби бронзи та черняхівської культур, и — поселення з давньоруськими матеріалами, и — давньоруські городища, і — курган.

графією *. Крім того, була обстежена пізньосередньовічна Старокостянтинівська фортеця, на території якої проводилися земляні роботи господарського характеру. Тут зібрано велику кількість пізньосередньовічної кераміки, виробів із скла та заліза.

Григорівка. На південно-західній околиці села, на лівому березі р. Случ, в ур. Кар'єр, на площі 300×100 м трапляється трипільська кераміка та кераміка давньоруського часу. Площа поселення зруйнована ро-

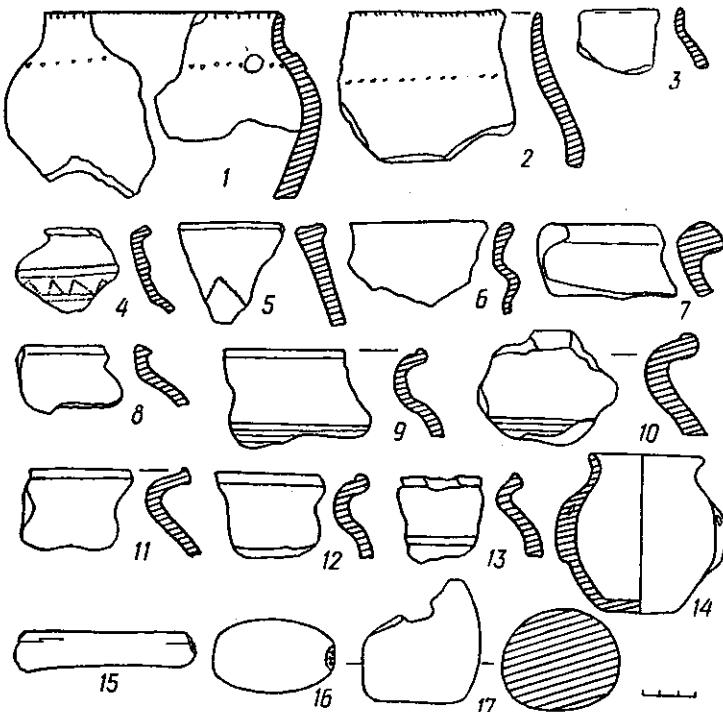

Рис. 2. Знахідки, виявлені розвідкою:
1, 9, 12, 14, 17 — Григорівка; 2 — Красносілка; 3, 7, 16 — Самчики;
4—6, 11 — Губин; 8, 13, 15 — Сахнівці; 10 — Коржівка.

ботами, пов'язаними з добуванням каменю. У відслоненнях кар'єру чітко простежується культурний шар потужністю до 1 м. Учні Григорівської середньої школи тут знайшли трипільську статуетку та трипільський горщик з двома вушками (рис. 2, 14).

У східній частині поселення в урвищах, де простежувалися виходи перепаленої глини, на глибині 0,8 м від сучасної поверхні було розчищено глинобитну піч з житла давньоруського часу (рис. 3). Вона овальна в плані, діаметр близько 1 м. На черені знайдено фрагменти давньоруської кераміки XII—XIII ст. (рис. 2, 9, 12), а біля печі — мідну ковану дротину та конусоподібне глиняне грузило від ткацького верстата (рис. 2, 17). В шурфі виявлено фрагмент трипільського горщика, який прикрашений на плічках рядом трикутників та круглими наліпами і насічками по вінцях (рис. 2, 1).

Красносілка. На території села та в його околицях відкрито три поселення. Селище скіфського часу розташоване в північно-західній частині села, на підвищенні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Случ, в ур. Біля садка (пункт № 2) **. На площі 250×70 м зібрано фрагменти

* Матеріали розвідки зберігаються у фондах Хмельницького краєзнавчого музею.

** Оскільки значна кількість виявлених пам'яток багатошарова, то для зручності описи старожитностей групуються за населеними пунктами, а не за культурною належністю.

скіфської кераміки, орнаментовані під вінцями та на плічках наліпним валиком з зашпилами або наскрізними проколами під краєм вінець, перепалену глиняну обмазку, кістки тварин тощо.

Поселення черняхівської культури зафіксовано на підвищенні першої тераси лівого берега р. Случ, на присадибних ділянках Романюка I та Романця I (пункт № 3). На площині 100×50 м трапився черняхівський столовий та кухонний посуд.

За 500 м на північний схід від села, вздовж шосейної дороги, на площині 300×70 м зібрано велику кількість кераміки доби бронзи (рис. 2, 2)

Рис. 3. Давньоруська піч з Григорівки.

та черняхівської культури (пункт № 4). В урвищах з боку шосе, на глибині $0,3$ — $0,4$ м від сучасної поверхні, простежено культурний шар товщиною $0,3$ м.

Сахнівці. Розвідкою тут відкрито три поселення. Черняхівське селище розташоване біля південно-західної околиці села, на правому березі р. Случ при впадінні в неї безіменного струмка (пункт № 5). На площині 250×100 м низької надзаплавної тераси знайдено фрагменти ліпної та кружальної черняхівської кераміки (рис. 2, 8), перепалену глиняну обмазку, кістяне лощило з ребра тварини (рис. 2, 15) тощо.

Ще одне черняхівське поселення виявлено біля північно-східної околиці, на лівому березі ріки (пункт № 6), де на площині 250×50 м зібрано кружальний черняхівський посуд та простежено скupчення перепаленої глиняної обмазки. За 2 км на південний схід від села, на тому самому березі, на площині 100×50 м трапилися давньоруська кераміка XII—XIII ст. (рис. 2, 13), перепалена глина, вугілля (пункт № 7).

Самчики. На території села та в його околицях зафіксовано шість різночасних поселень. В південно-західній частині, на правому березі ріки, на площині 200×50 м вздовж правого берега безіменного струмка, в ур. Вигін зібрано кераміку доби бронзи (рис. 2, 3), глиняну обмазку, вироби з кременю та інші знахідки (пункт № 8).

На березі, за 400 м униз по течії від попереднього пункту, там, де розташовані садиби колгоспників, на площині 200×40 м виявлені фрагменти кухонного та столового черняхівського посуду (рис. 2, 7), керамічне риболовецьке грузило (рис. 2, 17). Тут же засвідчено трипільську кераміку, крем'яні відщепи тощо (пункт № 9).

Дещо нижче, при впадінні в ріку безіменного струмка, на присадибній ділянці виявлено сліди трипільської площацки у вигляді скучення шматків перепаленої глини та фрагментів трипільського посуду. Окрім екземпляра з розписом. На цій площі є й черняхівська кераміка (пункт № 10).

В північно-західному напрямку від села, на лівому березі Случі, при впадінні в неї струмка, знайдено фрагменти трипільського посуду, глиняну обмазку, каміння, кістки тварин, вироби з кременю та ін. (пункт № 11). За 300 м на північний схід на площі 500×100 м трапляються кераміка пізньої бронзи, глиняна обмазка, крем'яні відщепи та каміння (пункт № 12).

На правобережжі Случі, біля південно-західної околиці села, на лівому низькому березі безіменного струмка, в ур. Руда Попівка, на площі 300×100 м зібрано велику кількість ліпного і кружального черняхівського посуду, великі шматки глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, кістки тварин, вугілля тощо (пункт № 13). Мабуть, на території цього селища місцеві жителі знайшли срібний динарій Марка Аврелія (161—180 рр. н. е.) *.

Губин. Тут обстежено шість археологічних пам'яток. Поселення трипільської культури зафіковано на північно-західній околиці села, в ур. Могила, на лівому березі Случі, при владінні в неї струмка Річечка. На площі 400×100 м наявні фрагменти трипільської кераміки, глиняна обмазка, крем'яні відщепи та ін. (пункт № 14). На цій території стоїть курган висотою 1,5 і діаметром близько 30 м (пункт № 15).

У центрі села, на правому високому березі р. Случ, при впадінні р. Ладижки, в ур. Замчище розташоване давньоруське городище, літописне місто Болохівської землі — Губин (пункт № 16), де у 1953 р. розвідувальні розкопки провів П. О. Раппопорт ².

У північно-західному напрямку від села, на березі виявлено давньоруське поселення XII—XIII ст. На площі 400×50 м знайдено давньоруську кераміку (рис. 2, 11), залізний рибальський гачок, глиняну обмазку та кістки тварин (пункт № 17).

Трипільське поселення відкрито на північно-східній околиці села між урочищами Біля річки і Липник. На лівому високому березі, в радіусі близько 80 м, зібрано трипільську кераміку, округлі кам'яні відбійники, глиняну обмазку тощо (пункт № 18). В ур. Липник на площі 500×100 м простежено давньоруську (XII—XIII ст.) і черняхівську кераміку (рис. 2, 4—6) (пункт № 19).

Остропіль. В його околицях виявлено два археологічних пункти. За 2 км на захід від села, на лівому березі, розташоване невелике городище площею близько 120 м². Воно оточене валом, на якому є сліди вогню, а з напільному боку — ледь помітним на поверхні ровом. У відслоненнях валу знайдено давньоруську кераміку XII—XIII ст. (пункт № 20).

До городища прилягає велике трипільське поселення площею 500×200 м. На поверхні зібрано трипільський посуд, крем'яні сокири, кам'яні відбійники, кістки тварин та кам'яну зернотерку довжиною 50 см (пункт № 21).

Коржівка. Поблизу села є залишки двох поселень. В північно-західному напрямку, на правому високому березі Случі, розташоване давньоруське поселення XII—XIII ст. На площі 300×100 м знайдено давньоруський посуд (рис. 2, 10), керамічне прясло та інші вироби (пункт № 22).

У північно-західній околиці села, на лівому березі р. Случ, при впадінні в неї безіменного струмка, в ур. Токарівщина, на площі 300×100 м

* Монета зберігається у приватній нумізматичній колекції жителя с. Самчики О. Пажинського.

² П. А. Раппопорт. Вказ. праця, стор. 56.

зібрано велику кількість скіфської кераміки. Окрім фрагменті прикрашені під вінцями наліпним валяком із зашіпами (пункт № 23). На протилежному високому березі струмка, на присадибній ділянці трапився фрагмент ліпного горщика VI—VII ст. н. е. з відгнутими назовні вінцями, горбкуватою поверхнею та домішками шамоту в тісті.

О. М. ПРИХОДНЮК

Археологическая разведка в верховьях р. Случь

Резюме

В статье кратко изложены результаты археологической разведки, проведенной Хмельницким краеведческим музеем в верховьях р. Случь на участке от с. Григоровка до с. Коржовка. Среди обнаруженных месторождений — памятники трипольской культуры, эпохи бронзы, скіфского времени, славянские поселения и городища, курган.

В связи со значительной плотностью заселения исследуемого района в различные археологические периоды здесь необходимо проведение стационарных раскопок.

К. І. КРАСИЛЬНИКОВ

Житло салтівської культури на Донеччині

Восени 1970 р. експедиція секції археології обласної організації Товариства охорони пам'ятників історії і культури провела розвідку в міжріччі Камишної, Дубовці і Деркула. Серед пам'яток різних історичних періодів привертає увагу салтівське селище на р. Деркул, розташоване на високому лівому березі на схід від с. Підгайвка Волошинського району Ростовської області.

В підмитому водою березі відкрився світлий культурний шар з попелом, кістками тварин, уламками посуду, камінням, глиняної долівки, шлаків. Після зачистки було проведено рятувальні роботи. В результаті вдалося відкрити житло з інвентарем салтівської культури. В плані це прямокутна будівля напівземлянкового типу, з підпорними стовпами (рисунок).

Точні розміри житла встановити не вдалося, бо його прирічкова частина знесена. Але зіставлення дають змогу припустити, що довжина житла була близько 4, ширина 2,5, а глибина від сучасної dennої поверхні до підлоги 0,9 м. Вхід до нього міг бути тільки з боку річки, тобто з півдня, бо на двох бокових стінах не простежуються вхідні отвори, а біля північної наявні два попелища. Стіни, можливо, були плетені і мали глиняну обмазку, залишки якої збереглися.

Житло належить до другого типу напівземлянок, відомих в Саркелі та Дмитрівському городищі¹. Вогнище, виявлене біля північної стіни на рівні долівки, мало кам'яний черінь і навкруги було обкладене дуже обгорілим камінням невеликого розміру. Під цим шаром відкрито лінзо-подібну яму глибиною 20 і діаметром 50 см, заповнену чистим попелом.

В північно-східному кутку впритул до стінок стояла піч-кам'янка, від якої збереглися глиняна основа з товстим шаром попелу і задня стінка

¹ С. А. Плетнєва. От кочевий к городам.— МИА, № 142. М., 1967, стор. 59—61.

висотою 55 і довжиною 115 см. Вона складена з сирцевих крупноблокових слабо обпалених цеглин розмірами $30 \times 15 \times 10$ см, жовтого кольору. Такі печі-кам'янки відомі в Саркелі². Можна припустити, що вони були зроблені для приготування їжі.

Глинняна долівка утрамбована, товщина її 7 см. В заповненні житла більшість знахідок становить кераміка, яка складається з кухонної і столової. Найчисленніша група (75%) — це кухонна кераміка двох типів. До одного з них належить ліпний посуд з домішкою шамоту і крупного

План та розріз житла (1), кераміка (2, 3) і кістяні знаряддя праці (4—7):

a — глинобитні конструкції, *b* — попіл, *c* — залишки глинняних цеглин від печі-кам'янки, *d* — жорно, *e* — кераміка, *f* — кістки домашніх тварин і знаряддя праці з них, *g* — каміння.

піску в глині. За формою знахідки близькі до таманського або карнаухівського типу посудин³.

Другий тип — гончарні вироби, в тісті яких є домішки дрібного піску і шамоту. Стінки мають орнамент, нанесений гребінцем, а вінця прикрашені різьбленими насічками за допомогою зубчастого штампа або без нього (рисунок, 2). Форма аналогічна зразкам першого типу, відомого на Таманському городищі, Дмитрівському могильнику⁴. На двох денцях є відбитки круглого клейма.

Столова кераміка представлена уламками стінок і шийок глечиків (рисунок, 3). Здебільшого вона лощена або підлощена, відрізняється добре вимішаним тістом і якісним випалом. Орнамент пролощений.

Третя група (близько 17%) — це стінки амфор, великих корчаг та піфосів, що мали місткість понад 20 літрів, окремі навіть до 50.

Серед знарядь праці, знайдених виключно на підлозі житла, є вироби з кістки, в тому числі шість ножів, чотири скребки, п'ять лошил (рисунок, 4, 7). З керамічних знарядь виявлені прясло і вироби у вигляді кілець діаметром 5—6 см.

У південній частині житла, біля входу, лежала верхня частина жорна діаметром 35 і товщиною 8 см. Посередині його просвердлено один отвір для обертання, а по краях — ще три для ручок.

² С. А. Плетнєва. Вказ. праця, стор. 106, 108.

³ Там же, стор. 103, 104.

⁴ Там же, стор. 108, 110—112.

Зброя представлена металевими наконечниками списа і стріли. Знахідка амулета з кістки фаланги задньої заячої лапки свідчить про язичеський характер вірувань. Амулет відполірований до полиску і має отвір. Аналогії йому в житлах салтівської культури до цього часу невідомі.

Як свідчить остеологічний матеріал, жителі селища розводили переважно овець, кіз і меншою мірою коней і корів. Поруч з житлом були сліди попелища.

Закладені у різних місцях поселення 20 шурфів визначили межі культурного шару довжиною 200 вздовж берега і ширину 150 м вглиб поля.

К. И. КРАСИЛЬНИКОВ

Жилище салтовской культуры на Донеччине

Резюме

Среди памятников различных периодов, открытых разведывательной экспедицией 1970 г., заслуживает внимания салтовское селение на р. Деркул, площадью 3000 м². Раскрыто жилище полуземляного типа с печью-каменкой и зольником. Основное количество находок составляет керамика салтовского облика, принадлежащая к трем группам и двум типам.

На глинистом обожженном полу собраны орудия труда из кости, железа и камня. Остеологический материал указывает на развитое домашнее скотоводство.

Б. О. ТИМОЩУК

Слов'янське городище Грозинці на Буковині

Городище в с. Грозинці Хотинського району Чернівецької області розташоване на одному з пагорбів Хотинської височини, яка простягається від Чернівців до Хотина, між Прутом і Дністром. Звідси відкриваються широкі простори у південному напрямку. Тут беруть початок невеликі струмки, що живляться джерельною водою. Два з них утворюють невисокий мис, де і було споруджене слов'янське укріплення. Місцевість, що прилягає до нього з південного входу, заболочена і порізана глибокими ярами. Більша частина городища вкрита густим лісом. На його території розташоване лісництво. Населення цю місцевість називає городищем і пов'язує з ним численні легенди про заховані «турецькі» скарби.

Овальний за планом майдан розмірами 270×315 м з усіх сторін обмежений земляним валом, який зберігся порівняно добре. Він зруйнований лише в південній частині, де розташовані в'їзди на територію лісництва (рис. 1). Зі сходу на ділянці 100 м вал не простежується. Його тут і не насипали, бо в цій частині городище має добрий природний захист — урвище висотою до 15 м. Воно стало ще вищим після того, як у підніжжі майдану городища було споруджено оборонний рів. В результаті там утворився невисокий земляний вал, який проходить за лінією рову. Розкопки валу проведенні в двох пунктах: в південній частині пам'ятки біля адміністративного будинку лісництва та в північній, де земляний насип перерізає лісова дорога *.

* Розкопки проведенні у 1971 р. експедицією Чернівецького державного університету під керівництвом автора. Городище Грозинці було відкрито експедицією Чернівецького краєзнавчого музею у 1965 р.

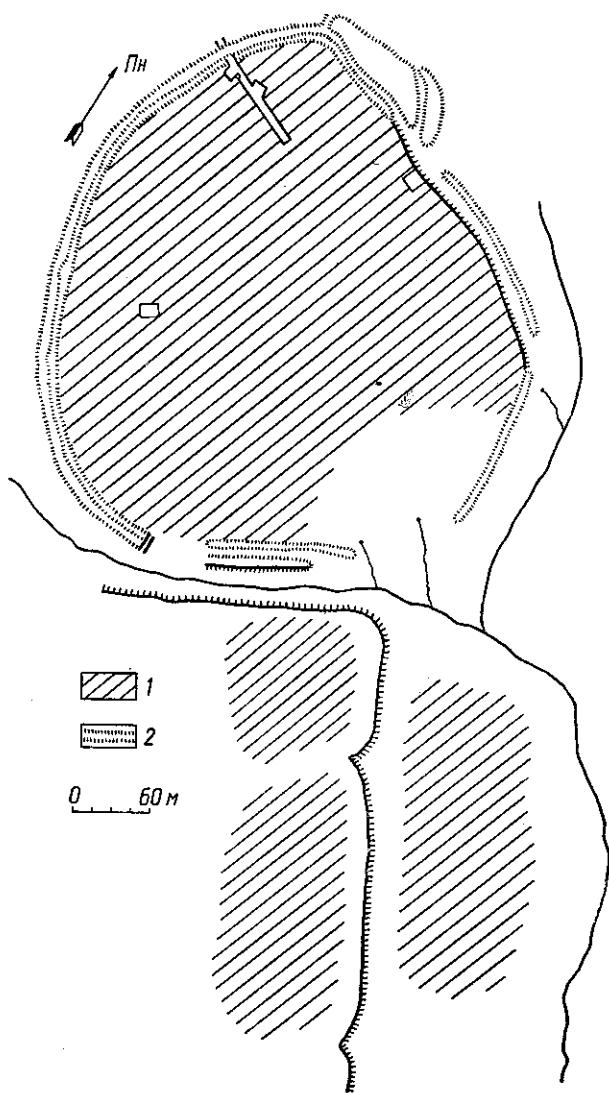

Рис. 1. План городища Грозинці:
1 — поширення слов'янського культурного шару, 2 — земляні
укріплення.

Траншея № 1, прокладена в південній частині городища, дала можливість встановити характер укріплень (рис. 2). Оборонний вал насыпано з глини та піску, викиданих під час риття рову. Він не мав ніяких внутрішніх дерев'яних конструкцій. В його насліпі знайдено уламки слов'янського глинняного ліпного посуду, залізні шлаки, кістки тварин, перепалені камені, шматки глиненої обмазки, вугілля та інші речі, які є залишками зруйнованого під час спорудження валу культурного шару. Вони свідчать про те, що територію городища заселяли слов'яни ще до

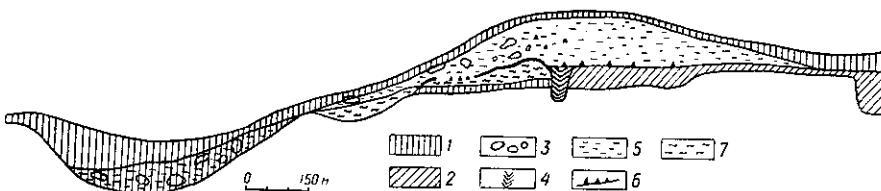

Рис. 2. Профіль валу і рову городища Грозинці у південній його частині:
1 — чорногумусний шар, 2 — культурний шар VIII—IX ст., 3 — камені, 4 — спорохнявіле дерево, 5 — насыпаний шар землі, 6 — рештки спаленизни (вугілля, попіл), 7 — глина.

того часу, як було насыпано земляний вал. Зовнішній схил останнього в давнину був вистелений каменями, знайденими під час розкопок. Вони виступають у багатьох місцях на поверхні зовнішнього схилу. За валом проходить оборонний рів шириною 7 і глибиною 3 м. На його дні виявлено камені, що зсунулися з валу, уламки ліпного слов'янського посуду та вугілля, яке, можливо, є рештками дерев'яних конструкцій, споруджених на гребені валу.

Під насыпом в транші № 1 відкрито сліди більш давньої дерев'яної фортеці. Її основну оборонну лінію, як показали розкопки, становив частокіл. Від нього збереглася траншея шириною 0,35—0,4, глибиною 0,8—0,9 м від давньої поверхні, заповнена темним гумусом, який містить деревне порохно. Трапилися також камені — опора для стояків. Вивчення траншеї на ділянці 6 м показало, що тут був укріплений ряд вертикальних стовпів-кругляків, розміщених один біля одного. Дерев'яний частокіл на висоту до 0,5 м підсипаний глиною із зовнішнього боку. За 1,5 м від останнього проходив рів глибиною до 1, шириною близько 3 м. З внутрішнього боку до частоколу примикала дерев'яна будівля, нижня частина якої була опущена в материк на 0,4 м. Її ширина 3 м. На глиняній долівці цього приміщення знайдено уламки ліпного глинняного посуду, кістки тварин, перепалені камені та вугілля. Іх перекриває шар жовтої глини товщиною до 0,4 м, в якому наявне вугілля. Це, очевидно, залишки даху будівлі. Дерев'яні укріплення були знищені пожежею і тепер у вигляді шару спаленизни товщиною до 3 см вкривають всю прилеглу до траншеї частоколу давню поверхню.

Стратиграфія в транші № 2, яка перерізала вал у північній частині городища, виявилася такою самою, як і в транші № 1 (рис. 3). Вал, що зберігся на висоту до 2 м, насыпаний з глини та піску. Його зовнішній схил вистелений камінням. Тут також під насыпом валу виявлено залишки дерев'яної фортеці: траншею шириною 0,4, глибиною 0,7—0,8 м, де було спорохнявіле дерево. В ній знайдені камені, якими укріплювали стовпи-кругляки. Із зовнішнього боку частоколу проходив невисокий вал, а за ним — неглибокий рів. З внутрішнього боку розміщувалося напівzemлянкове житло. За планом це прямокутна будівля розмірами 3×3,2 м, опущена в материк на 0,9 м від давньої поверхні. У північно-західному куті приміщення трапилася зруйнована піч-кам'янка.

Житло під насыпом валу було зруйноване пожежею одночасно з дерев'яними укріпленнями городища. Тому його матеріали є важливими

для встановлення часу реконструкції фортеці, коли на місці спалених дерев'яних укріплень насипали земляний вал. В шарі попелу на долівці житла знайдено багато уламків гончарного та ліпного глиняного посуду (рис. 4, 1—7). Гончарні горщики виготовлені з глини, до якої додавали дрібний шамот і пісок. Їх вінця відігнуті і косо зрізані. Поверхня посудин, а іноді і вінець, орнаментована хвилястими та горизонтальними лініями (рис. 4, 1—5). В колекції переважають гончарні вироби. Уламки стінок ліпних горщиків, як правило, не орнаментовані. Лише один фрагмент

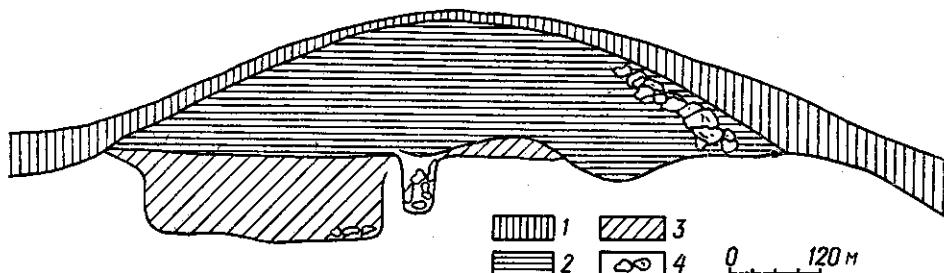

Рис. 3. Профіль валу городища Грозинці у північній частині (траншея № 2): 1 — чорногумусний шар, 2 — пісок, 3 — культурний шар VIII—IX ст., 4 — камені.

прикрашений зигзагоподібною лінією (рис. 4, 6). У житлі виявлені уламки трьох глиняних сковорідок. Одну з них реставровано. Її діаметр 22, висота бортика 1,5 см. Сковорідка орнаментована по краю насічками, нанесеними штампом. Всередині посудини, на її дні, є хрестоподібне заглиблення. Подібні сковорідки, за матеріалами Новотроїцького городища, датуються IX ст.¹ Серед знахідок були ще кістки тварин, залізний ножик та уламки лощених глечиків салтівського типу, які, очевидно, потрапили у Грозинці в результаті контактів з Болгарією. Керамічний комплекс з житла має найближчі аналогії серед слов'янських поселень Молдавської РСР, датованих IX — першою половиною X ст.² Він дає підставу твердити, що реконструкція оборонних укріплень проведена в кінці IX — на початку X ст.

Розкоп № 1 був закладений у східній частині майдану з метою з'ясувати характер укріплень городища там, де немає земляного валу. Розкопки показали, що тут під час існування земляної фортеці розміщувалася вздовж обриву дерев'яні будівлі. Їх залишки виступали на глибині 0,3—0,8 м у вигляді чорногумусового шару ширину до 3,4 м, в якому розчищені обгорілі деревини, що лежали вздовж обриву, та знайдені уламки гончарного і ліпного посуду (рис. 4, 8—14), кістки тварин, перепалене каміння та вугілля. З'ясувати конструкцію цієї будівлі не вдалося, бо вона дуже зруйнована корінням дерев. Можна висловити припущення, спираючись на матеріали верхнього шару розкопу № 1, що тут проходила дерев'яна оборонна стіна, біля якої розміщувалися напівземлянкові будівлі.

У тому самому розкопі, на глибині 1,4 м від сучасної поверхні, виявлені сліди напівземлянкового житла, яке належить до часу існування дерев'яної фортеці (рис. 5, 1). Його розміри — 6,3×3,8 м. Воно опущене з материка на 1 м і орієнтоване стінами за сторонами світу. На глиняній долівці приміщення лежав тонкий шар вугілля, перекритий шаром жовтої глини товщиною до 0,4 м, що містив у собі вугілля (залишки даху). У північно-східному куті житла розташована піч-кам'янка розмірами 1,25×1,4 м. Її глиняний черінь (0,45×0,75 м) лежить на рівні долівки.

¹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.—МИА, № 74. М., 1958, стор. 42.

² Г. Б. Федоров. Работы Прутско-Днестровской экспедиции в 1960—1961 гг.—КСИА АН ССР, вып. 99. М., 1964, стор. 77—88.

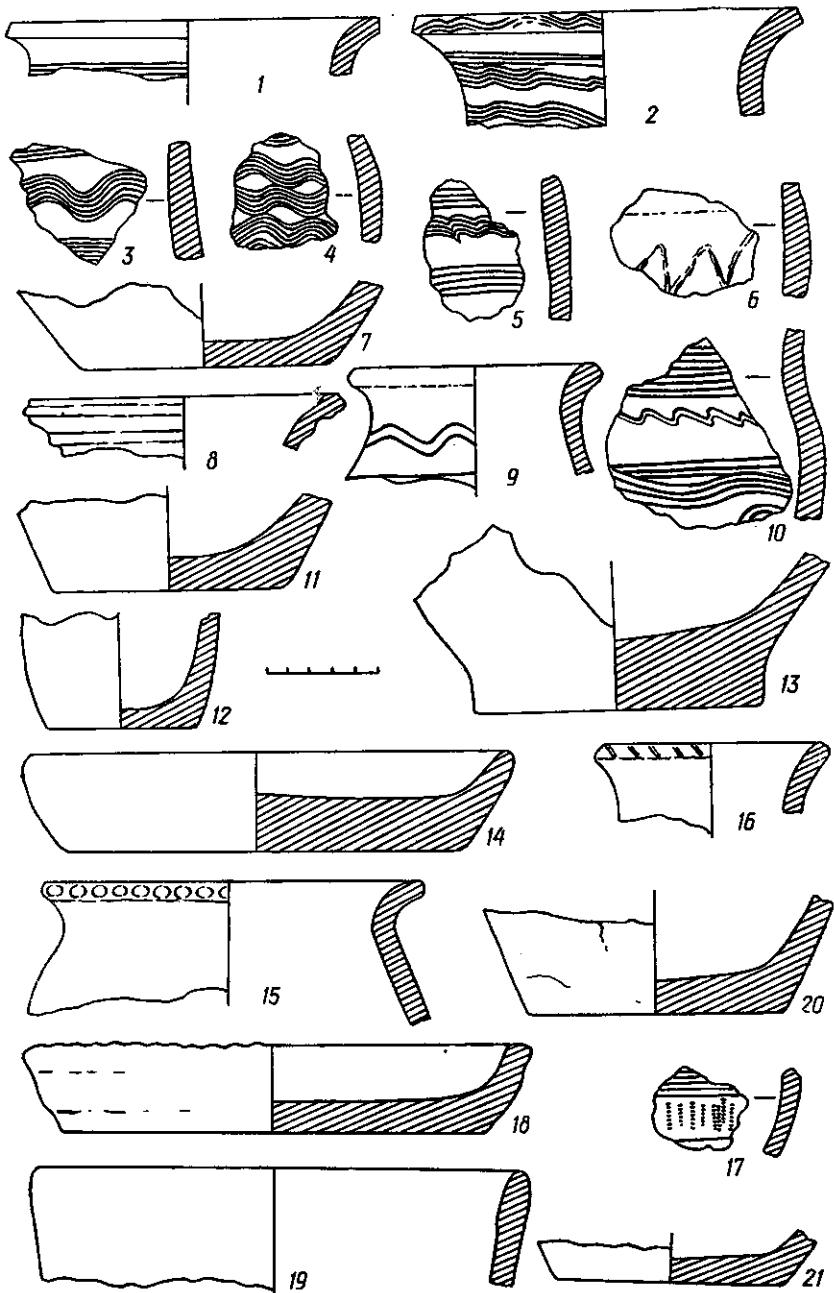

Рис. 4. Кераміка з городища Грозинці:

1—7 — з житла під валом городища, 8—11 — з розкопу № 1 (верхній культурний шар), 12—14 — з розкопу № 1 (нижній культурний шар), 15—21 — з розкопу № 2 (верхній культурний шар).

Стовпових ям у житлі не виявлено, а там, де вони мали бути, трапились камені, які, очевидно, підкладали під нижні колоди дерев'яного зрубу. В напівземлянці знайдені кістки тварин та уламки ліпного глиняного посуду. Останні належать переважно горщикам з відхиленими вінцями, краї яких іноді прикрашені пальцевими вдавленнями. В глині є домішки шамоту й піску. Поверхня горбкувата, часто обмазана ще до випалу рід-

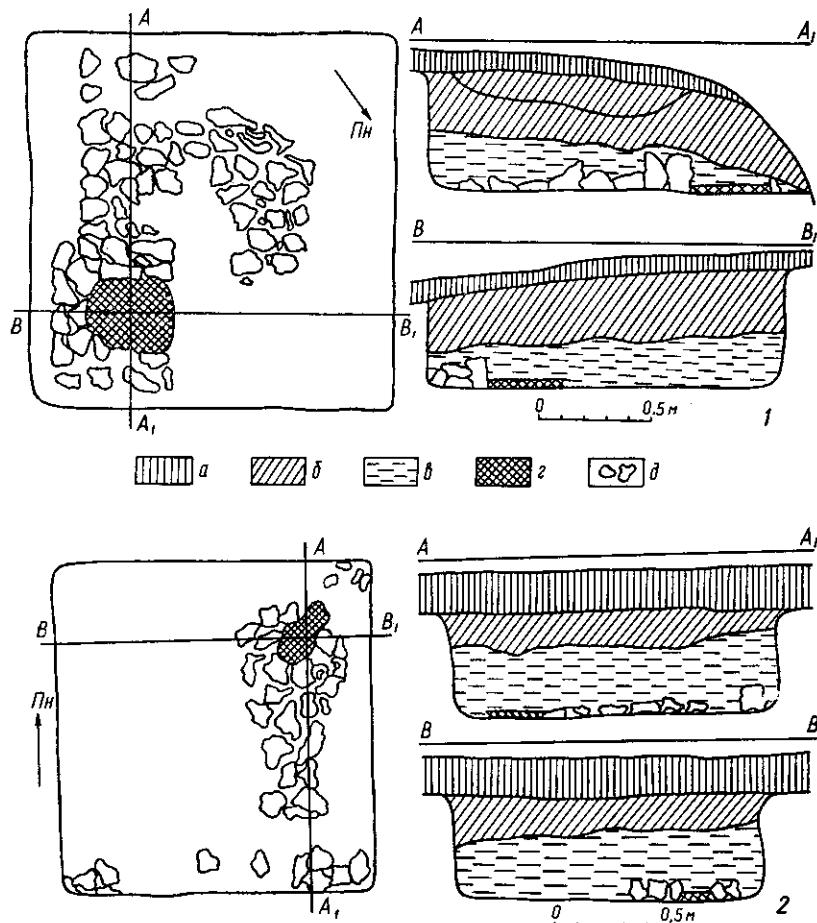

Рис. 5. Планы і профілі жителів:
1 — в розкопі № 1, 2 — в розкопі № 2; а — чорногумусний шар, б — верхній культурний шар, в — нижній культурний шар, г — черінь печі, д — камені.

кою глиною (рис. 4, 12, 13). Наявні також уламки глиняних сковорідок (рис. 4, 14). Керамічний комплекс житла має архаїчні риси і датується VII—VIII ст.

Культурний шар простежується майже на всій території укріпленого майдану. Як свідчать шурфи, закладені у різних пунктах, він виступає на горобдах лісництва, в обривах дороги, що перетинає городище з півдня на північ, у господарських ямах. Культурний шар не простежується лише в південно-східній частині пам'ятки, де він був знищений під час спорудження господарських будівель. Знайдок інших епох, крім слов'янської і давньоруської, на території городища не виявлено. Більш детально культурний шар вивчався у північній його частині, де була проведена зачистка обривів з обох боків дороги. Тут, на ділянці протяжністю 60 м, виявлені залишки чотирьох напівземлянкових жителів, двох ям-погребів та ще кількох, призначення яких не встановлене. Два житла і одна господарська яма були розкопані.

Житло № 2 розташоване біля валу, зліва від дороги, що йде в ліс. Для його дослідження був закладений розкоп розмірами 4×5 м, де виявлено сліди двох різночасних жител. Долівка верхнього житла залягала на глибині 0,6—0,7 м від сучасної поверхні. На ній лежали перепалені камені, кістки тварин та уламки ліпного і гончарного посуду (рис. 4, 15—21).

Долівка нижнього житла заглиблена на 1,4 м від сучасної і 1 м від давньої поверхні. Це прямокутна за планом будівля розмірами $3 \times 3,2$ м, орієнтована за сторонами світу (рис. 5, 2). У північно-східному куті напівземлянки розташувалося вогнище діаметром 1,3 м, викладене з каменів. Стовпових ям не виявлено. Зібрані на долівці уламки глиняного посуду в основному представлені горщиками з відхиленими вінцями, краї яких часто прикрашені пальцевими вдавленнями. В колекції є уламки глибоких конічних мисок із защипами на вінцях, глиняних сковорідок з ямками на бортиках та глиняних жаровень. Переважає ліпна кераміка. Знайдено кілька фрагментів гончарних горщиків, прикрашених горизонтально-хвилястими лініями. Керамічний комплекс житла датується VIII—IX ст.

За 4 м на південь від житла № 2 розкопано яму-погріб глибиною 1,5 м від давньої поверхні. Вона має грушоподібну форму, діаметр dna 1,15 м. У ямі знайдено уламки гончарного і ліпного посуду, шматки глиняної обмазки та кістки тварин.

На південь від валу, за 30 м від нього, в обриві дороги виявлено залишки житла № 3. Воно досліджувалося в межах розкопу розмірами 4×4 м. На першому штиху розкопу знайдено кілька уламків кераміки XII—XIII ст. На глибині 0,2—0,4 м, разом з перепаленими каменями, трапилися уламки гончарних горщиків X—XI ст. Вони сірого кольору, мають домішки піску. Поверхня їх прикрашена горизонтальними та хвилястими лініями. На глибині 0,8 м залягала долівка напівземлянкового житла, де знайдені перепалені камені, кістки тварин та уламки ліпних і гончарних посудин типу Лука Райковецька. Ще одне житло виявлено на глибині 1,4 м. Це напівземлянка, у північно-східному куті якої розташувалася піч-кам'янка. Посуд ліпний. На деяких горщиків є орнамент у вигляді ямок на вінцях. Цей керамічний комплекс належить до VII—VIII ст. Тому е підстави вважати, що заселення території городища почалося не пізніше VIII ст.

На південному сході городище межує з поселенням того самого часу. Його культурний шар виступає на площині 300×350 м. Тут також виявлено напівземлянки з печами-кам'янками, які датуються VIII—XI ст., та наземні дерев'яні житла XII—XIII ст. з глинобитними печами.

Отже, матеріали дослідження городища в Грозинцях свідчать, що перші укріплення фортеці були дерев'яними і складалися з частоколу та напівземлянкових будинків, що прилягали до нього. Територія укріпленого майдану була досить густо забудована напівземлянковими житлами та господарськими спорудами. Можливо, фортеця являла собою політичний і релігійний центр місцевого слов'янського племені. Одночасно вона виконувала важливі військово-оборонні функції. Вістря її оборони спрямоване на південь, у бік степу. Приближно у кінці IX — на початку X ст. укріплення перебудували. На місці спаленого дерев'яного частоколу насипали земляний вал, на гребені якого, безперечно, були дерев'яні оборонні стіни. Нова фортеця повторювала конфігурацію старої. Поселення існувало до середини XIII ст., і його територія в останній період забудовувалася інтенсивніше, ніж площа городища. Очевидно, в XI—XIII ст. воно вже втрачало оборонне значення.

Б. А. ТИМОЩУК

Славянское городище Грозинцы на Буковине

Резюме

В статье изложены результаты исследования, проведенного в 1971 г. экспедицией Черновицкого государственного университета на славянском городище в с. Грозинцы Хотинского района Черновицкой области. Земляной вал, окружающий городище со всех сторон, был насыпан в конце IX—начале X в. и не имел внутренних деревянных конструкций. Под его подошвой прослежены остатки деревянной крепости VIII—IX вв. Их изучение показало, что основу оборонительной линии первоначального укрепления составлял частокол, к которому с внутренней стороны примыкали постройки полуzemляночного типа. С внешней стороны частокол был подсыпан землей, а на близком расстоянии от него проходил неглубокий ров.

На территории укрепленной площадки (ее размеры 270×315 м) раскопаны полуzemлянки с печами-каменками и ямы-погреба. Собранные материалы свидетельствуют о том, что жизнь на городище продолжалась до середины XIII в. Рядом располагалось одновременное с ним селение.

М. Л. ШВЕЦОВ

Багате кочівницьке поховання з Донбасу

У жовтні 1962 р. вчитель історії Новоіванівської восьмирічної школи С. Г. Колесников провів обстеження одного з курганів у групі поблизу с. Новоіванівка Амвросіївського району Донецької області. Результати обстеження поховання він детально описав у листі до Донецького обласного музею, де експонується інвентар, зібраний дослідником¹. Ці матеріали, що мають безперечний інтерес, дають змогу частково простежити обряд поховання і датувати комплекс.

Поховання відкрито в кургані висотою близькою 2 і діаметром 10 м. На глибині 3 м від його поверхні лежав кістяк коня, орієнтований головою на південь. На захід від нього на глибині 3,4 м виявлено стремено, вудила, пряжку і шматочки шкіри від ремінної зброй, скріпленої скобами з мідного дроту.

Нижче, на відстані 1 м, в могильній ямі довжиною 3 і ширину 2 м (?) у дерев'яній домовині виявлено жіночий кістяк довжиною 1,75 м, що лежав головою на схід, у витягнутому положенні і руками, покладеними вздовж тіла. Подібне поєднання орієнтації кістяків коня і покійника досі не траплялося в пізньокочівницьких похованнях. Померлу супроводив багатий інвентар, що вказує на її знатне походження. Так, голову не-біжчиці прикрашала діадема, а з лівого боку, біля вушного отвору, наявний бубонець-підвіска, який, очевидно, також належав до головного убору. Між ключицями, біля шийних хребців, лежали дві золоті пластинчасті бляшки і золота шийна гривня. На грудях похованої була брошка з того самого металу, а на обох передпліччях — по два браслети: скляний і срібний. Біля кисті правої руки була друга гривня з обламаними вушками, на пальцях рук — дві срібні і дві золоті обручки. Під скелетом, на рівні тазу, знайдено бронзове дзеркало і кришталеву лінзу в оправі, а також шматочки тканини. В кисть правої руки вкладено залізний ніж з кістяною ручкою. За 0,6 м на схід від черепа стояв глек, а навколо нього були розсипані зерна проса. За 0,5 м на захід від ніг померлої (на 0,3 м нижче від стремена і вудил) трапився мідний казан із залишками загробної їжі — кістками вівці.

¹ Фонди Донецького обласного краєзнавчого музею (далі ДОКМ), інв. № 514. Матеріали передав у музей Т. А. Шаповалов.

Стремено має овальну форму з розплющеною верхньою частиною дужки і широкою овальною підніжкою (рис. 1, 1). Аналогічні стремена — досить часті знахідки в похованнях пізніх кочівників, зокрема в Київській і Вінницькій областях². Відомі вони і в кочівницьких пам'ятниках у Саркелі — Білій Вежі, Московській області, Сибіру³.

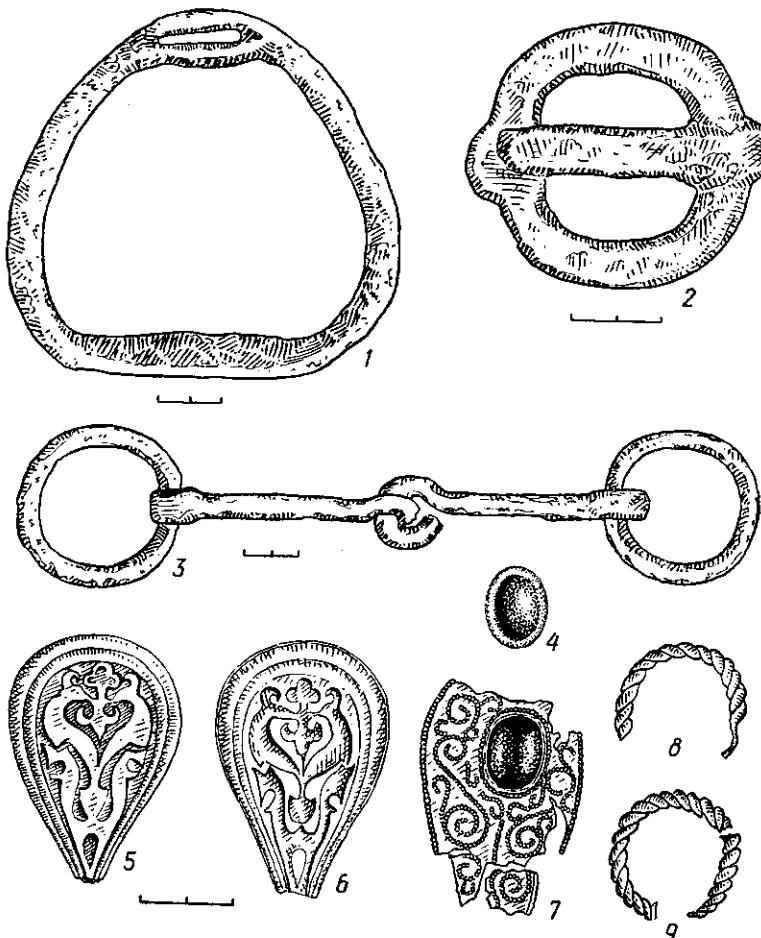

Рис. 1. Зброя та прикраси з поховання.

Вудила з перегином і рухомими великими кільцями (рис. 1, 3), як і стремено, належать до широко розповсюджених протягом порівняно значного відрізу часу.

Залізна пряжка має напівовальну форму (рис. 1, 2). Подібні пряжки є в похованнях Великотарханського могильника на Волзі, а також середньовічних некрополів у Криму⁴.

² Н. Е. Бранденбург. Журнал раскопок 1888—1902 гг. СПб., 1908, стор. 30, і 72—173 (с. Зеленки, к. 312, о. п. 1894 р.; хут. Кам'янка, к. 443).

³ С. А. Плетнєва. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.— МИА, № 62. М.—Л., 1958, стор. 168, рис. 8, 8; Г. А. Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, стор. 12, рис. 1, тип Е1; А. А. Гаврилова. Могильник Кудыре как источник по истории алтайских племен. М.—Л., 1965, табл. XXVII, 14.

⁴ В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. М., 1964, табл. XI, 13, 16; Е. Н. Черепанова, А. А. Щепинский. Погребения поздних кочевников в степном Крыму.—Археологические исследования средневекового Крыма. К., 1968, стор. 185, рис. 3; стор. 186, рис. 4.

Предмети кінського спорядження з Новоіванівки і весь набір загалом дуже типові. Наприклад, аналогічний набір зброй є в кочівницьких похованнях степового Криму.

Діадема складається з напівкільцевих жолобчастих пластин, виготовлених з міді і позолочених (рис. 2, 3). Пластини низкою прикріплювалися до дерев'яного пружка, обгорнутоого тканиною. З цією метою в

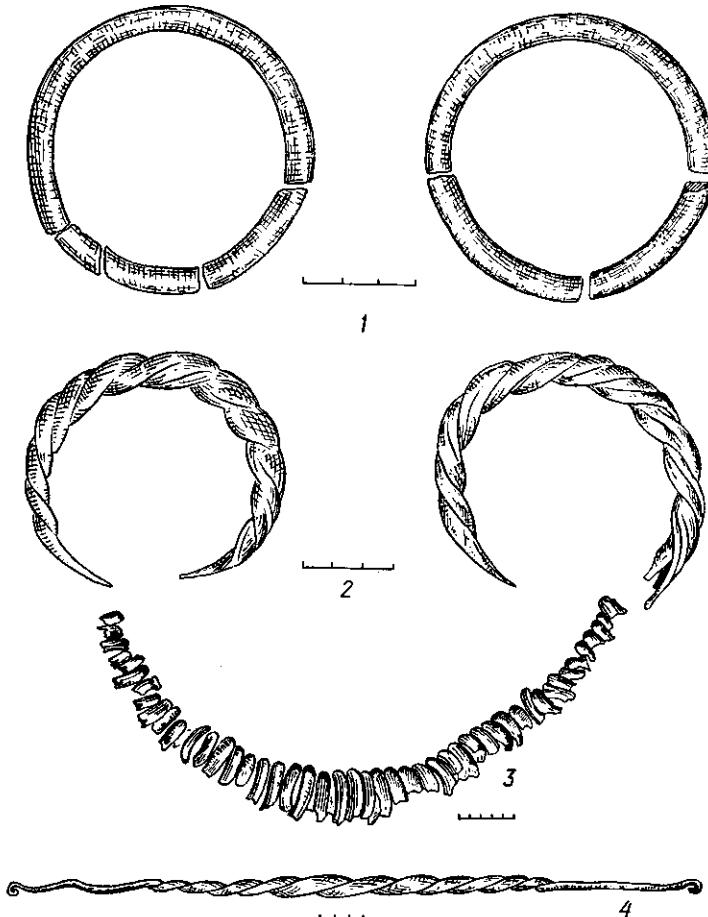

Рис. 2. Прикраси з поховання.

їх бортиках зроблено маленькі отвори. Діадема, очевидно, була оздобою головного убору або зачіски. Подібні прикраси відомі в похованнях⁵ і як зображення на половецьких кам'яних статуях.

Мідний порожній бубонець-привіска (рис. 3, 2) має лимоноподібну форму і вушко для підвішування. Всередині його містилася маленька кулька. Ці вироби звичайно датуються X—XIII ст. Вони траплялися під час розкопок поховань у Саркелі — Білій Вежі і на Волзі⁶.

Золоті бляшки пластинчасті, краплеподібної форми, із загнутими краями (рис. 1, 5, 6). Лицьовий їхній бік прикрашає стилізоване зображення двох птахів і квітки (?). Бляшки, очевидно, виготовлені за допо-

⁵ Н. Е. Бранденбург. Вказ. праця, стор. 21—23.

⁶ В. А. Мальєм и М. В. Рихтер. Привеска-бубенчик.— ОИРД, стор. 134, рис. 20, 8; О. А. Артамонова. Могильник Саркела — Белой Вежи.— МИА, № 109. М.—Л., 1963, стор. 57, рис. 45; В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Вказ. праця, табл. XV, рис. 4.

могою штампа, їхні бортики мають отвори для прикріplення до одягу. Точних аналогій даним прикрасам ми не знаємо.

Золота шийна гривня у вигляді півкола виконана з чотиригранного крученоого дроту. На кінцях наявні вушка-застібки. Аналогічна гривня є в давньоруському скарбі XII — початку XIII ст., знайденому поблизу с. Ключинки колишньої Київської губернії⁷. Друга гривня (рис. 2, 4) випрямлена, виконана із срібного з позолотою крученоого дроту товщиною 0,7—0,9 і довжиною 45 см.

Брошка (рис. 1, 7) із золота, краплеподібної форми. Лицьовий опуклий бік прикрашає складний орнамент з кручених золотих ниток, в центрі — голубий камінь. Ця брошка і одна золота бляшка, очевидно, становили одне ціле. Напевне, була їй друга така сама пара, від якої збереглися бляшка і камінь-вставка (рис. 1, 4), аналогічний згаданому вище⁸. Браслети (рис. 2, 1) виготовлені з темно-синього скляного круглого в перерізі прута діаметром 6,5 мм. Подібні браслети були широко розповсюдженні у Східній Європі⁹. Срібні браслети (рис. 2, 2) виконані з чотирьох дротиків товщиною 0,3—0,5 см. У верхній частині вони значно товстіші, ніж по краях. Кінці розплющені. Діаметр одного браслета 7 см. Точна аналогія їйому є в похованні у валу Саркела¹⁰.

Срібні персні (рис. 1, 8, 9) скручені з двох дротиків товщиною 1 мм. Така сама каблучка, тільки бронзова, була знайдена біля с. Мужищеве колишньої Тверської губернії¹¹.

Золота каблучка має у верхній частині виступ у формі зрізаної піраміди з отвором посередині для вставки каменя. В похованнях кочівників каблучки цього типу нам невідомі. Золотий перстень-печатка характеризується серповидним профілем. На його щитку за допомогою наколів виконано негатив напису. Спільні за формую, але з прямокутним щитком персні наявні в Новгороді в шарах XIII—XIV ст.¹² Більш точних аналогій немає. Г. А. Федоров-Давидов зазначає, що у похованнях кочовиків знахідки перснів рідкісні¹³.

Бронзове дзеркало (рис. 3, 1) з хрестоподібним і арковим орнаментом має на тильній стороні підвищення для прикріplювання до пояса. Діаметр дзеркала 10 см. В літературі відомий лише один подібний екземпляр, який Г. А. Федоров-Давидов виділяє в окремий тип Ж—2¹⁴.

Лінза з гірського кришталю вправлена в металеву оправу, яка збереглася лише частково. Лінза кругла, опукла. Її діаметр 2,5, товщина 1 см. Очевидно, вона була амулетом, але не виключене і її практичне призначення.

Ніж залізний (рис. 3, 3) з кістяною орнаментованою ручкою. Довжина леза 13, ширина 2,5 см. Ручка складається з трьох частин: фігурної верхівки з візерунком у вигляді отворів, з'єднуальної частини і фігурного держака, кінці якого вирізані у формі пелюстків квітки.

Глек виконаний на гончарському крузі (рис. 3, 4). Вінця його мають листоподібну форму і нагадують античні ойнохой. Невисока шийка, розширені біля вінець, плавно переходить у плічка і широкий тулуб. Кругла ручка йде від вінець до плічок. Дно посудини плоске. Глина чиста, добре відмучена і не має грубих включень. Стінки тонкі, черепок

⁷ Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954, табл. IV, 7.

⁸ Місце знахідки невідоме. Очевидно, друга брошка була пошкоджена при розкопках.

⁹ З. А. Львова. Восточноевропейские стеклянные украшения VIII—XII вв. М., 1961, стор. 6, рис. 2; О. А. Артамонова. Вказ. праця, стор. 82, 89, рис. 62, 67.

¹⁰ О. А. Артамонова. Вказ. праця, стор. 70, рис. 56.

¹¹ Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, табл. XII.

¹² М. В. Седова. Ювелирные украшения древнего Новгорода X—XVII вв.—МИА, № 65. М., 1962, стор. 225.

¹³ Г. А. Федоров-Давидов. Вказ. праця, стор. 41.

¹⁴ Там же, стор. 17, рис. 13.

оранжевого кольору. Близькі за формою глеки є в Криму, у Волзькій Булгарії, в Танківці і на Північному Кавказі¹⁵.

Мідний казан (рис. 3, 5) циліндричної форми, вінця злегка відігнуті, а стінки різко переходят у дно. Діаметр казана 32, висота 17, товщина стінок 0,1—0,2 см. Плоска ручка кріпилася до стінок за допомогою залізних заклепок. Казани в похованнях кочівників на території Донбасу

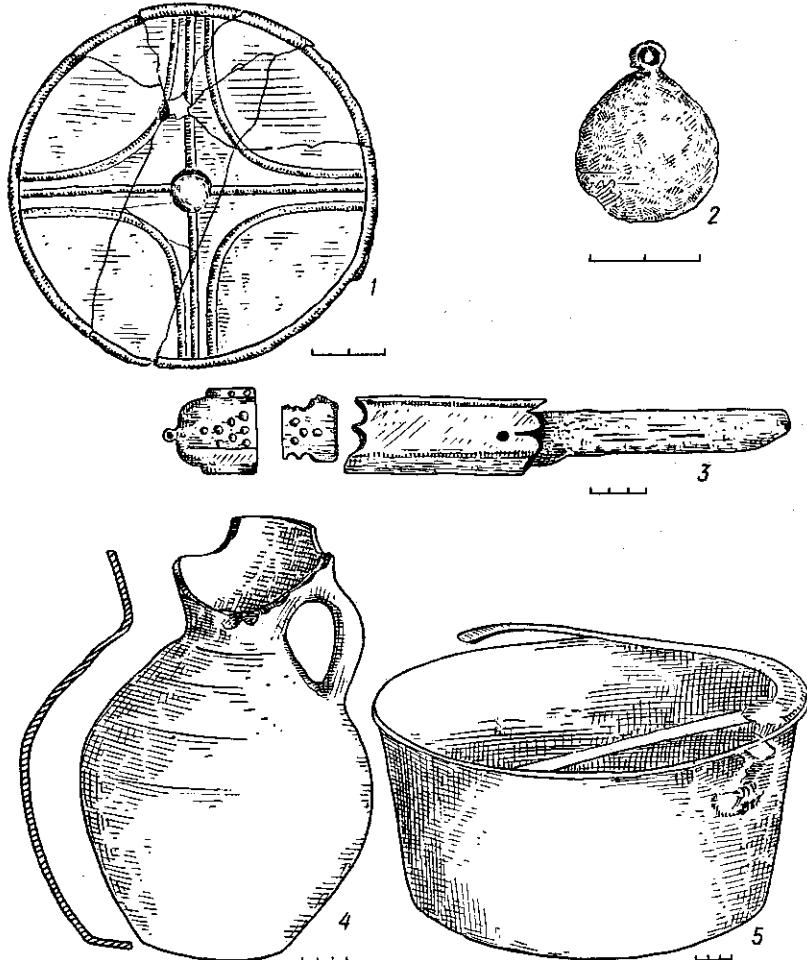

Рис. 3. Речі з поховання.

зустрічаються часто. Така знахідка, наприклад, трапилася у похованні воїна поблизу с. Грузьке¹⁶ і в кургані Велика Могила біля м. Курахово¹⁷. Датуються вони кінцем XII — початком XIII ст.¹⁸

Новоіванівське поховання належить знатній половчанці і може бути датоване кінцем XII — початком XIII ст. За багатством і різноманітністю інвентаря воно помітно виділяється серед пізньокочівницьких пам'яток на території Донбасу.

¹⁵ В. Ф. Генінг, А. Х. Халіков. Вказ. праця, стор. 77, 166, рис. 26, 3; 20; В. А. Кузнецов. Аланские племена Северного Кавказа.— МИА, № 106. М., 1962, стор. 136, рис. 3.

¹⁶ Фонди ДОКМ, інв. № 520.

¹⁷ С. К. Стороженко. Раскопки Кураховской курганный группы.— Археологические открытия 1970 г., 1971, стор. 297; ДОКМ, інв. № 521.

¹⁸ Ми не можемо погодитись з С. К. Стороженком (С. К. Стороженко. Вказ. праця, стор. 297), який датує поховання в кургані Велика Могила початком XII ст. Проти цього свідчить як інвентар (наприклад, стріли), так і тип поховання.

М. Л. ШВЕЦОВ

Богатое кочевническое погребение из Донбасса

Резюме

Статья посвящена материалам из погребения кочевницы у с. Новоивановка Амвросиевского района Донецкой области. Имеющиеся данные позволяют восстановить картину обряда погребения. Захоронение было произведено под курганной насыпью в прямоугольной яме. Над ямой находилось погребение лошади. Интересно крестообразное положение костяков коня и человека. Погребенная лежала головой на восток, в деревянном гробу; ее сопровождал разнообразный богатый инвентарь. Анализ последнего позволяет датировать погребение концом XII — началом XIII в.

С. О. БЕЛЯЕВА

Розкопки поселення кінця XIII—XIV ст. на Сумщині

Поселення поблизу с. Озаричі Конотопського району Сумської області розташоване за 2 км на південний південь від села, в ур. Лутимники Грудки на горбі-останці, який омивається старицею *. Висота близько 2 м над рівнем давнього русла.

В жовтні 1971 р. тут проводилися розвідувальні розкопки (рис. 1). Для з'ясування стратиграфії і розмірів поселення було закладено шість шурфів, зроблено дві зачистки краю підвищення над старицею. Простежена така стратиграфія: під дерном потужністю 0,1 м залягає шар чорного гумусованого піску потужністю 0,2—0,45 м, а під ним — коричневого товщиною 0,16—0,2 м, нижче — світлий материковий пісок. Культурні залишки XIII—XIV ст. зафіковані у ґрунті та підґрунті. У зачистці виявлено контури наземного житла прямокутної форми, значно пошкодженого пізнішою ямою.

Оскільки шурф № 6 показав інтенсивну насиченість шару знахідками, тут було закладено розкоп загальною площею 56 м². На глибині 0,2 м від поверхні на тлі світлого піску чітко окреслювались контури прямокутного у плані житла розмірами 7×5 м, орієнтованого з півночі на південь. На цій ділянці було також три ями. Яма № 1 розташована в південно-західному куті житла (рис. 2), кругла в плані, діаметром 1,4 м, з похилими стінками та рівним дном. Вона заповнена чорним гумусованим піском з фрагментами кераміки та кістками тварин, що свідчить про її господарське призначення. Яма № 2 виявлена у північно-західному куті, овальної форми, розмірами 2×1,8 м, глибиною 0,7 м від рівня підлоги. Вміст ями — біла глина, на дні — чорний гумусований пісок, під яким починається сірий, а потім жовтий материковий пісок. На її дні знайдено вінця чавунного казана. Яма № 3 розміщувалася в південно-східному кутку, мала овальну форму, розміри — 3×2,5 та глибину 0,9 м від рівня долівки. Заповнення аналогічне ямі № 2. На дні трапились розвали двох посудин.

Ями № 1, 3 частково перекривала біла глина. Біля ями № 2 також була глина. Житло зруйноване пожежею, бо зверху його вкривав суцільний шар вугілля, верхні шари глини, наявні всередині споруди, обпалені. Крім того, є сліди обпалених дерев'яних конструкцій, які частково зберегли своє первісне положення в північно-східному кутку. Тут залиши-

* Поселення відкрили автор та місцевий краєзнавець Б. П. Філіпенко в травні 1971 р.

лися нижні частини дерев'яних опор, вкопаних на відстані близько 50 см одна від одної.

Наявність двох ям з білою глиною свідчить, що ця споруда являла собою залишки гончарної майстерні.

При розкопках житла та в шурфах знайдено уламки посуду, кістки тварин, залізні знаряддя праці та зброю. Два ножі мають шилоподібні

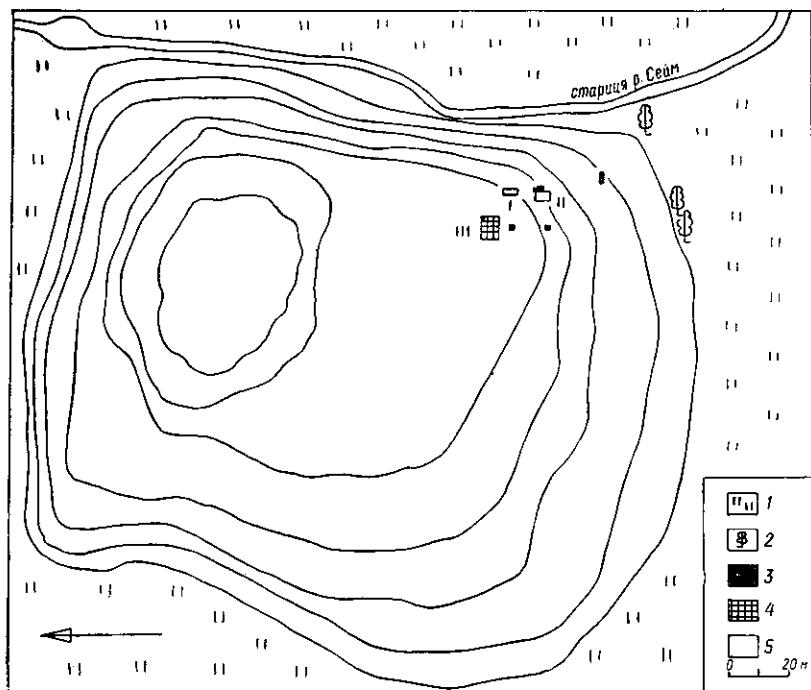

Рис. 1. Загальний план поселення:
1 — луг, 2 — дерева, 3 — шурф, 4 — розкоп, 5 — зачистка.

держаки, леза довжиною 9 та 12 см; третій ніж — із зламаним держаком, довжина леза 14 см (рис. 3, 1—3). Серед знахідок є ключ (рис. 3, 4), масивний рибальський гачок (рис. 3, 5), три шила (рис. 3, 7—9), тригранний наконечник стріли (рис. 3, 6), тесло (рис. 4, 1) та втульчастий наконечник списа (рис. 4, 3).

Згадані вище фрагменти ча-
вунного казана за формою вінець
нагадують керамічний посуд. Ді-
аметр казана 24, товщина стінок
0,4 см (рис. 4, 2). Крім того, зна-
йдено шматки криці, три точиль-
них бруски, гральну кістку з про-
свердленими отворами, які зали-
ти свинцем.

Кераміка виготовлена на гон-
чарському крузі. Тісто добре від-
мучене, з домішкою піску, колір
поверхні — білий, червоний, сі-
рий, чорний, всередині світливий.
Більшість фрагментів має сліди
повторного випалу, кіптяви.

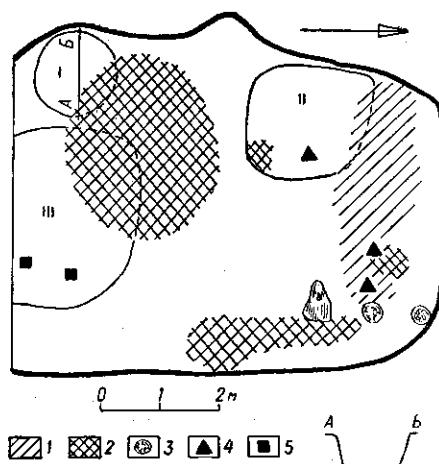

Рис. 2. План житла II:
I, II, III — господарські ями; 1 — біла глина,
2 — обляпена червона глина, 3 — залишки де-
рева, 4 — чаувун, 5 — розвали посудин.

Посуд можна поділити на кілька груп. І групу характеризують опуклобокі горщики з майже прямою шийкою, різко виділеними плічками (рис. 5, 1), інколи гостроребристі (рис. 5, 2). Вінця відігнуті назовні у вигляді комірця, їхні діаметри 10—16, товщина стінок 0,6—0,8 см. ІІ група репрезентована також опуклобокими горщиками з білої глини. Звужена шийка плавно переходить в плічка, ребристі вінця (рис. 5, 3) діаметром

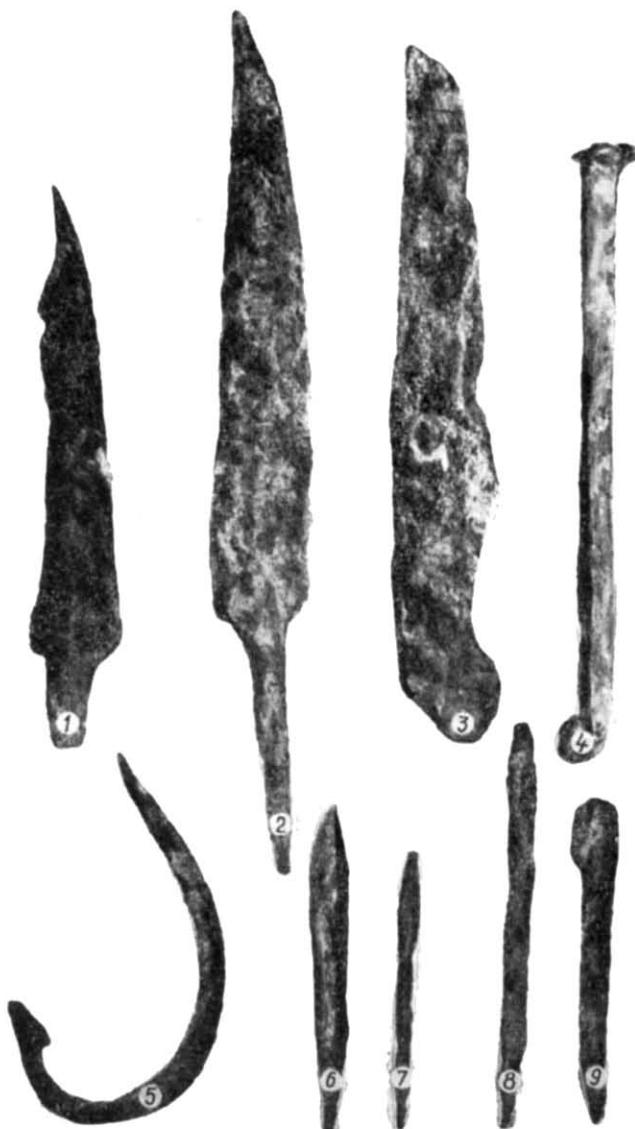

Рис. 3. Залізні знаряддя праці та зброя.

20, товщина стінок 0,4 см. III групу становить посуд, який за формою аналогічний кераміці ІІ групи, але має вінця манжетоподібного типу з потовщенням у нижній частині на зовнішньому боці (рис. 5, 4), інколи з уступом для покришки на внутрішньому (рис. 5, 5). До IV групи належать горщики з короткою, слабо виділеною шийкою, яка переходить в опуклобокий тулуб, вінця відігнуті назовні, валикоподібні. Вони тонкостінні, крихкі, чорного кольору на зовнішній поверхні, світлі на внутрішній, деякі з них мають уступ для покришки. Діаметр вінця 14—18, товщина стінок 0,6 см (рис. 5, 6, 7).

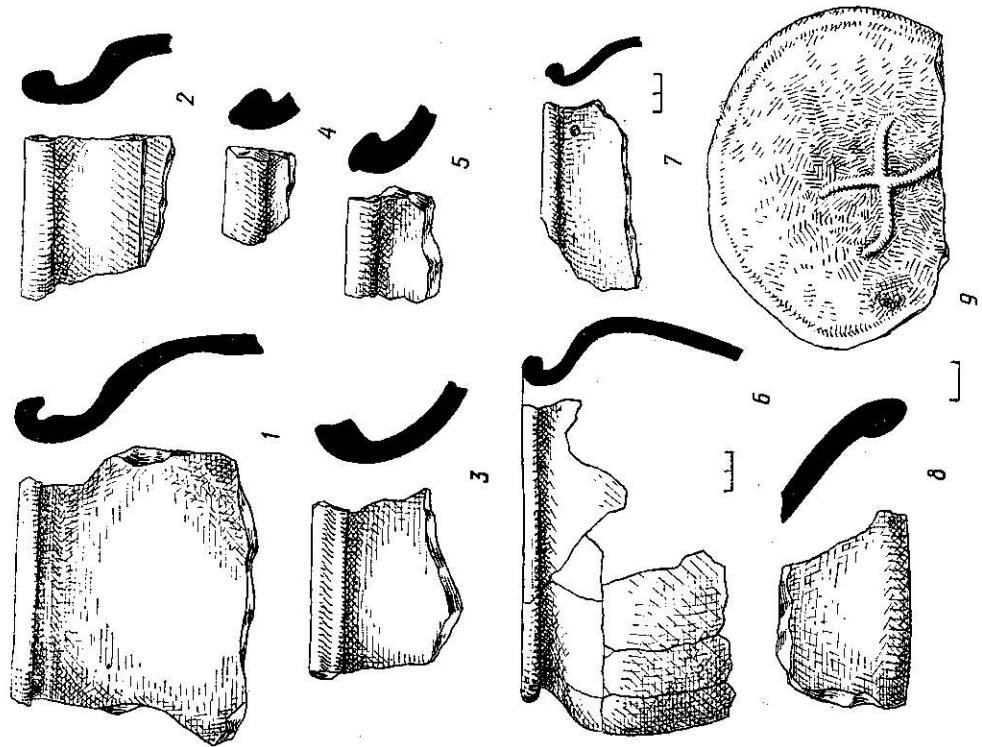

Рис. 5. Кераміка.

Рис. 4. Залізні знаряддя праці та зброя.

Серед знахідок — конусоподібна накривка червонуватого кольору з потовщенням у вигляді валика на внутрішньому боці. Вона прикрашена лінійним орнаментом (рис. 5, 8). Денця описаної кераміки досить тонкі, одне має *x*-видне клеймо (рис. 5, 9).

Тип орнаментації близький до давньоруського. Його складовими елементами були врізні лінії та мотив хвилі. Орнамент на плічках та тулубі посудин інколи спускається досить низько.

Розглянуті вироби знаходять аналогії в кераміці пам'яток XIII—XIV ст.—з Ломоватого, хут. Половецького, Сокільців, Комарівки¹, хоч і відрізняються тоншими стінками та ретельнішим виконанням.

На підставі виявлених фрагментів чавунних казанів і типу кераміки поселення можна датувати другою половиною XIII—XIV ст., тобто періодом татаро-монгольської навали. Цей період найменш вивчений в середньовічній археології України, і його дослідження є важливим завданням.

С. А. БЕЛЯЕВА

Раскопки поселения конца XIII—XIV вв. на Сумщине

Резюме

В октябре 1971 г. проведены разведочные раскопки поселения у с. Озаричи Конотопского района Сумской области. В процессе исследования найдены остатки двух жилищ. Одно из них, почти полностью раскопанное, представляло собой гончарную мастерскую. При раскопках обнаружены орудия труда, оружие, фрагменты чугунного котла, керамика, которую автор разделяет на четыре группы по форме.

Найдуга чугуна и аналогии керамики позволяют датировать селение концом XIII—XIV вв., временем татаро-монгольского ига. Этот период наименее изучен в средневековой археологии Украины, в связи с чем раскопки памятника приобретают большое значение.

¹ Э. А. Симонович. Раскопки поселения Ломоватое 2.—КСИИМК, вып. 79. М., 1960, стор. 21—26; В. И. Довженок, М. П. Кучера. Отчет о работе древнерусской экспедиции 1956 г. на Роси.—НА ІА АН УРСР; М. П. Кучера. Про одну группу середньовічної кераміки на території УРСР.—Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 174—181; А. И. Кубышев. Раскопки средневекового поселения XI—XV вв. у с. Комаровка.—Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968, стор. 49—51.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. Б. ВИНОГРАДОВ

Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. Грозный, 1972.

Рецензована книга є результатом вивчення кількох дуже важливих аспектів в історії Центрального і Північно-Східного Кавказу VII—IV ст. до н. е. Головна увага в ній приділена розкриттю та з'ясуванню взаємовідносин, що існували між кавказькими аборигенами та іраномовними племенами кочовників Північного Причорномор'я і Північного Прикаспія. Деякою мірою вона присвячена тим самим питанням, що і праці Є. І. Крупнова, проте обширніша. У монографії широко публікуються нові пам'ятки.

В І розділі книги аналізуються свідчення античних писемників про відомі скіфські походи через Кавказ і пов'язані з ними події. Тут переконливо доводиться, що головним шляхом для проникнення кочовників у Азію став Дербентський прохід, а всі інші дороги використовувалися скіфами менш інтенсивно і переважно під час повернення у Північне Причорномор'я.

Цікава думка В. Б. Виноградова про можливу участь у скіфських походах савроматів і деяких гірських племен Кавказу (гаргареїв). Але ці висновки не виходять поки що за межі гіпотези. Відповідно до писемних джерел автор пише, що певна частина степовиків залишилась на рівнинах Північного Кавказу. Але він, здається, слухно застерігає від перебільшення розміру території, яку вони зайняли тут, і наслідків їхнього перебування. Певно, має рaцію В. Б. Виноградов, коли заперечує можливість осідання скіфів у глибині гір Кавказу у VII ст. до н. е.

У II розділі подається характеристика скіфо-савроматських пам'яток на досліджуваній території. Це новий підхід до проблеми скіфо-кавказьких контактів. Адже раніше могильники кочовників майже ніколи не виділялися з середовища місцевих пам'яток кобанської культури — розглядалися як варіант останніх.

В книзі наведено понад 25 пунктів, де є окремі поховання або цілі некрополі, що належать не аборигенам, а кочовикам скіфо-савроматського світу. Ступінь їх вивчення, рівень документації недостатні. Цим і зумовлено недостатньо обґрунтоване використання їх як повноцінного джерела.

Складним є питання конкретного визначення етнічної належності кочовників Передкавказзя. Адже серед них лише деякі мають досить чіткі скіфські або савроматські риси. Більшість поховань демонструють тісний зв'язок і взаємопливі різних культур, що помітно і в поховальних звичаях, і в складі інвентаря. В. Б. Виноградов рішуче виступає проти традиції трактувати всі пам'ятки кочовників, залишенні на Північному Кавказі у VII—IV ст. до н. е., як скіфські. Він значно розширяє круг аналогій, залишає відповідні матеріали лісостепової зони України, Подоння, Нижнього Поволжя та Північного Приуралля. Нерідко автор не має змоги віддати перевагу якій-небудь одній з історично засвідчених груп населення, оцінюючи пам'ятки, синкретично за характером. В інших випадках (кургани поблизу сіл Гойти, Мескер — Юрт, Бамут та ін.) В. Б. Виноградов схиляється до визнання савроматського етнічного елемента як бази виникнення цих пам'яток. Але з більшістю таких визначень погодитись не можна. В праці чітко помітна тенденція до перебільшення ролі савроматів та їх впливу.

ІІІ розділ, де йдеться про характер і напрямок контактів аборигенів Центрального і Північно-Східного Кавказу з населенням Південно-Східної Європи, є центральним і, може, найцікавішим у монографії. Тут вперше повністю зведено весь наявний зараз матеріал, широко використовуються дані не лише з території Кавказу, а й з курганних комплексів Північного Причорномор'я. Простежуються взаємозв'язки місцевих племен із скіфо-савроматським світом, починаючи від перших контактів у VII ст. до н. е. до сарматської навали на рубежі IV—III ст. до н. е. Дослідженням впливу кочовників на матеріалах могильників місцевого населення встановлюється, що воно зафіксоване приблизно в кожному десятому з місцевих поховальних комплексів. Відповідні зміни, як зазначає автор, стосуються лише пам'яток рівнин та сусідніх з ними районів передгір'я, а в глибину гір не сягають.

Багато цікавих думок висловлює В. Б. Виноградов, аналізуючи ступінь степових запозичень в інвентарі досліджуваних пам'яток. В центрі уваги опинився весь комплекс озброєння (наконечники стріл, мечі та кинджали, списи, сокири, захисний обладунок), кінська зброя, деякі знаряддя праці та прикраси. Такий ретельний аналіз привів дослідника до висновку, що «в VII—VI ст. до н. е. особливо виразні і фактично не мають суперників свідчення про зв'язок мешканців Центрального та Північно-Східного Кавказу з Причорноморськими областями, головним чином Прикубанням та Придніпров'ям».

Потім... на фоні збережених контактів з населенням прилеглих до Понта районів різко посилюються взаємні стосунки з племенами Лісостепової Скіфії, Середнього Дону і головним чином з савроматами Північного Прикаспію, зокрема, з іх волго-донською групою» (стор. 182). Разом з тим, тут цілком слушно зазначається, що тісні зв'язки із степовиками не спричинилися до культурної асиміляції аборигенів, які творчо використовували передові на той час елементи культури степових племен. Ці важливі висновки В. Б. Виноградов добрі аргументує.

Складній проблемі визначення локальних варіантів у місцевих культурах скіфського часу присвячено IV розділ. Виходячи з основних рис похованального обряду (тип похованальної споруди, кількість покійників, їх положення, орієнтація) та інвентаря (посуд, зброя, прикраси), автор пропонує нове розв'язання питання про локальні варіанти кобанської культури, пов'язуючи її з природно-географічними умовами. В районах П'ятигорського, Центрально-Кавказького та Передкавказького виділяються окремі групи пам'яток. Ця схема помітно відрізняється від запропонованої раніше Е. І. Крупновим. В зв'язку із складністю цього питання його не можна вважати вирішеним остаточно.

У заключній частині праці робиться спроба з'ясувати роль і місце населення Центрального та Північно-Східного Кавказу скіфського часу в етногенезі місцевих народів. Автор цілком слушно заперечує думку про асиміляцію аборигенів скіфами. Він вважає, що племена кобанської культури були стародавньою етнічною спільністю предків сучасних чеченців, інгушів, осетинів, балкарців та карачаївців.

У книзі чимало дискусійних моментів, і не все ще, за браком матеріалів, з'ясоване. Багато ілюстрована праця В. Б. Виноградова, безумовно, є помітним явищем у вивченні скіфського часу не лише Кавказу, а й всієї Східної Європи.

Є. В. Черненко

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ТА МЕТОДИКА РОЗКОПОК

Д. Я. ТЕЛЕГІН, С. Н. БРАТЧЕНКО

Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів

Будівництво фабрик і заводів, шахт і копалень, зрошувальних систем і гідроелектростанцій в нашій країні супроводжується, як правило, значними земляними роботами, що вимагають проведення в зонах будов великих за обсягом дослідницьких рятувальних робіт на пам'ятках археології. На Україні, наприклад, щоліта близько 100 курганів є об'єктами розкопок, виконання яких, безумовно, не було б можливим без використання сучасної землекопальної техніки. Застосування механізмів набагато прискорює роботу, але, разом з тим, ставить перед дослідником певні вимоги, викликає необхідність вдосконалювати методику розкопок.

В статті йдееться не про загальні методичні питання, вже докладно розроблені в спеціальних інструкціях і перевірені практикою (ведення щоденника, фіксація всього процесу робіт за допомогою креслень, фотографування, кіно тощо). Маються на увазі такі особливості розкопок з використанням механізмів: основні типи застосування машин, організація і темпи робіт, розстановка кадрів і продуктивність праці, підготовка кургану до розкопок (сітка, репер), знімання насипу, бровки, фіксація поховальних ям, вивчення стратиграфії кургану, збирання антропологічного матеріалу і зразків на аналізи.

Незважаючи на деякі недоліки, застосування механізмів має чимало переваг при правильному їх використанні. Отже, невиправданими є заперечення проти механізації на тій підставі, що вона нібіто спричиняється до неминучих втрат. Цьому можна запобігти, якщо не занедбувати загальнозважану методику археологічних досліджень, а дедалі поліпшувати і вдосконалювати її.

Як уже зазначалося¹, найкращі результати при зніманні земляного напису кургану дає скрепер, змонтований на тракторній тязі. Звичайно застосовуються скрепери з трактором ДТ, ХТЗ, С-100. Автоскрепери менш ефективні, бо залишають після себе на зчищений поверхні насипу значний слід, що перешкоджає спостереженням над зрізом. Захарашується ділянка, коли працює бульдозер на гусеничному ходу. Кращий результат одержується від роботи бульдозера на розкопках курганів із значними кам'яними конструкціями (крепіда, кромлех, викладка і кам'яні скрині). Для знесення бровок та вирівнювання поля після розкопок бульдозер нерідко буває незамінним, оскільки він більш маневрений. Інші машини (транспортери, екскаватори, механічні електролідки) для розкопок курганів епохи бронзи застосовуються рідко. Ними можна користуватися тільки на роботах допоміжного характеру (перекидання ґрунту тощо).

При наявності одного скрепера чи бульдозера розкопки слід планувати одночасно на кількох курганах, розміщених недалеко один від одного. Кількість об'єктів залежить від розмірів, структури і складу насипу (земля, кам'яні конструкції), числа впускних поховань, погоди тощо. Найчастіше один механізм може забезпечити безперервну роботу не більше трьох—п'яти дослідницьких груп, що працюють водночас на окремих курганах. Вміла координація дій сприяє високій продуктивності праці, допомагає уникнути простотів механізмів і робочих груп, що значно знижує собівартість проведення археологічних робіт.

Перед початком досліджень складається загальний план курганної групи. Курган, якому присвоюється номер, детально описується (форма насипу, руйнування), нівелюється і фотографується в кількох ракурсах.

Залежно від того, які споруди або природні перешкоди є поблизу розкопуваного кургану, вибирається основний напрямок робочої траси механізму. В цьому напрямку через вершину кургану прокладається вісьова лінія, що стає основою для створення всієї сітки розкопок на об'єкті. Звичайно, вісьова лінія орієнтується на північ — південь або захід — схід. Це значно полегшує орієнтацію при фіксуванні об'єктів у розкопі. Коли курган має видовжену форму, вісьова лінія прокладається по найбільшому

¹ А. Д. Столяр. Опыт применения землеройно-транспортных машин при полевых работах Волго-Донской экспедиции ИИМК АН СССР в 1950—1951 гг.—КСИИМК, вып. 50. М., 1953.

діаметру. На ній у найвищій точці кургану встановлюється репер — нульова позначка, від якої з обох боків по віссовій лінії ставляться через кожні 2 м нумеровані кілочки. Найкраще, напевне, давати їм такі номери, які водночас вказують відстань у метрах до репера (2, 4, 6, 8, 10 і т. д.). В щоденнику нотується, крім цифри кілочки, напрямок його розміщення, наприклад: 2-ПН, або 2-ПД, чи 4-Захід та ін. Цифра позначається на кілочку з обох його боків, повернених до розкопу, що полегшує спостереження.

Поверхня кургану вздовж віссової лінії нівелюється. Нівелювання слід проводити через репер прямо перпендикулярно віссової лінії. Якщо насип має складний рельєф, треба накреслити його план з горизонталями. Вздовж наміченої головної осі двома лініями позначаються краї центральної бровки. Залежно від висоти кургану, складу насипу вона може мати ширину від 0,5—0,6 до 1,2 м або і більшу.

Після розбивки центральної бровки, на певній відстані (одна або дві ширини ножа скрепера — близько 3—6 м) кілками позначаються віссові лінії допоміжних бровок, орієнтованих паралельно центральній. Залежно від їх розташування щодо центральної бровки, вони фігурують як перша східна, друга східна, перша західна і т. д. Якщо курган великий, не завадити на кілочки допоміжних бровок перенести дані нівелювання щодо репера. Це сприяє швидкій фіксації об'єктів.

Перед тим як знімати насип механізмами, іноді практикується обкопування бровок вузенькими траншеями на глибину до 30—40 см. Їх краї слід також обмежити кілками-віхами, щоб дати орієнтир водієві трактора.

Траншнейний метод розкопок кургану, що певною мірою відповідає загальновживаному при ручній грабарській роботі, крім переваг у спостереженні стратиграфії, дає змогу тримати траншею в чистішому виді, оскільки зрізуваний механізмом ґрунт повністю вигортається з неї. Цей метод використовувався в експедиціях Дніпро-Донецькій, Інгульській, Південнобузькій, Каховській, Сіверсько-Донецькій і цілком виправдав себе.

Бровки знімаються в останній момент після завершення всіх робіт (на великих курганах по частинах). Обидві стінки бровок, потрібні для вивчення стратиграфії кургану, повсякчасного відновлення сітки розкопу, нівелювання знахідок тощо, повинні бути завжди рівно зачищеними і мати «живий» зріз. Ідеальна зачистка можлива лише тоді, коли це робиться слідом за скрепером чи бульдозером по сирій землі. Основними знаряддями є лопати, а іноді ножі. Стінки бровки мають бути вертикальними чи трохи похиленими.

Відомо, що на розкопках кожного окремого кургану від початку до кінця працює одна дослідницька група. На кургані середніх розмірів до складу робочої групи, крім її керівника і кресляра, входить не менше трьох-чотирьох робітників і лаборантів. Весь процес дослідження забезпечується фотофіксацією.

Зняття насипу кургану починається з його вершини і проводиться тонкими горизонтальними зрізами товщиною 5—10 см. Бажано, щоб поверхня всього розкопу була рівною, горизонтальною. За роботою механізмів постійно стежать один чи два члени робочої групи. Відповідальний за цю справу визначає напрямок заїзду трактора, товщину зрізу і стежить за поверхнею кожного нового зразу. Робиться це візуально або шляхом прокопування чи зачистки місць, де можлива поховальна яма та інші об'єкти.

Як показує досвід, розкопки за допомогою машин слід починати з тієї половини кургану, де буває завжди більше поховань. В курганах України це найчастіше південна та східна частини. Поки виявлені поховання розчищаються і фіксуються, механізм переводиться на другу половину кургану, що забезпечує більш раціональне використання машин і робочої сили, допомагає заощадити час. Знятій механізмом землю слід відвести від кургану на належну відстань, щоб забезпечити повне зняття всього насипу.

Насип, а також похованій чорнозем до материкового підгрунтя обов'язково слід знімати до самих країв кургану і дещо далі за його межі. Крім рову чи заглиблень, звідки брався ґрунт для спорудження насипу, на краю його можуть бути і поховання. Зокрема, катакомбні поховання часто розташовані на периферії кургану. Чимало з них лишались не виявленими, тому що розкопки, особливо в дореволюційний час, ведлись тільки в центральній частині. Наприклад, під час досліджень В. А. Городцова на Донеччині в курганах бронзового віку траплялися одне-два катакомбні поховання або їх не було зовсім. Так, в 44 курганах відкрито близько 60 поховань, тоді як нині на Дніці та Дону виявляється в кожному насипу в середньому до 10, а інколи й до 20.

Всі знахідки й об'єкти, в тому числі виявлені у похованому ґрунті й материкові, фіксуються в плані і нівелюються, тобто визначається їхній рівень щодо репера. Слід вказувати також рівень об'єктів від поверхні кургану, а для основних поховань — від давнього горизонту. Як правило, крім загального ситуаційного плану пам'ятки, складається кілька креслень у різному масштабі, а саме: план кургану й розрізи за бровками (масштаби 1:40; 1:50), план і розрізи поховань та інших об'єктів (масштаби 1:10; 1:20).

Сітка (2×2 м) відновлюється в разі потреби в тій чи іншій частині розкопу. Під час роботи механізму це слід робити швидко й точно, для чого автори застосували у Вільнянській експедиції спеціальний трикутник з подовженим катетом. Виготовлений він з багатожилого електропроводу і дуже зручний в роботі (якщо шнур розтягуються, ним не треба користуватись). Трикутник має сторони 2×3×3,6 м. З його допомогою

легко встановлюється одна з необхідних ліній сітки розкопу і відстань до вісьової лінії. Решта ліній будеться за допомогою прямокутного планшета. Застосування трикутника з подовженим катетом порівняно з іншими способами замірювання значно прискорює процес фіксації (рисунок).

Темп розкопок в умовах механізації викликає необхідність удосконалювати методику нівелювання знахідок. Під час робіт Вільнянської і Дніпро-Донецької експедицій нами для цього використовувалися спеціальна 2-метрова рейка з вмонтованим ватер-

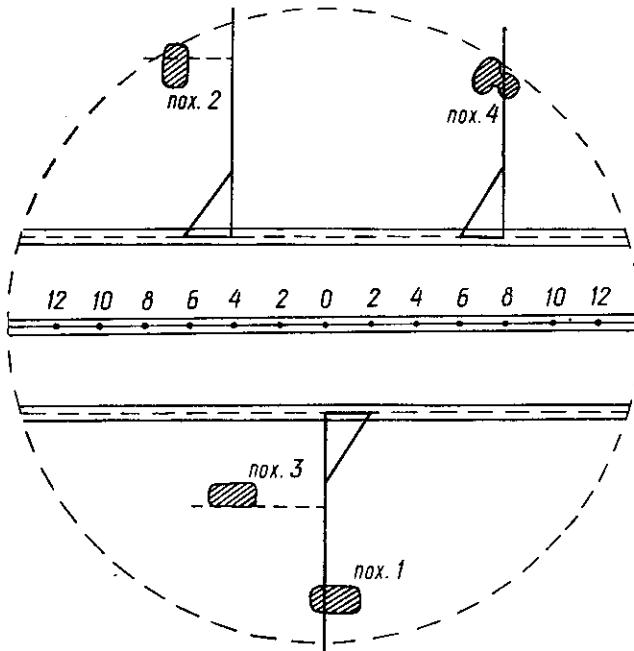

Схема застосування трикутника з подовженим катетом під час розкопок кургану.

пасом, а також кутомір гірського компаса. На розкопках великих курганів необхідні нівелір, підвісний візор.

Нівелювання всіх об'єктів ведеться від репера або найближчого кілочка на вісьової лінії, висота яких нам відома. Пізніше, із зростанням бровки, коли курган високий, на її стінку від репера опускається одна допоміжна лінія або, при значній висоті насипу, дві. Для цього застосовується рейка з ватерпасом. Лінія повинна бути горизонтальною.

Багато уваги приділяється своєчасному виявленню похованальних споруд, зокрема ям у насипу. Контури ям впускних поховань, опущених в материк, як правило, легко простежуються після зняття орного чорнозему. Але в насипу або похованальному ґрунті їх виявлені значно важче. Тут слід звертати увагу на сліди порохнявого дерева, що раптом з'явилася під ножем скрепера, окрім камені, кістки тварин тощо. Такі знахідки можуть сигналізувати про наявність у цьому місці похованальної ями. Безумовно, вони потребують належної фіксації, і, коли трапиться поховання, ями допомагають з'ясувати його стратиграфічне положення.

Робота скрепера чи бульдозера на тій чи іншій ділянці припиняється з появою плямами. Останню слід розчищати, вибираючи ґрунт по частинах і залишаючи стратиграфічні зразки (бровки), поки не з'ясується характер плямами. Адже вона може бути не лише заповненням похованальної споруди, а й викидом з неї. Як відомо, ями та катакомби засипались не повністю, і решта землі лишалася на поверхні.

Коли виявлена пляма має складну форму і неоднорідний зміст, слід, вимиаючи її заповнення, лишати одну або кілька бровок. Тут може бути не одне, а кілька поховань. З'ясувати їх стратиграфічне співвідношення здебільшого вдається лише у спо-сіб, звичайний на розкопках поселень, але при дослідженні курганів ним чомусь не хтують. Виявлені плями, особливо складних контурів, треба зафіксувати на кресленні. Вибірка заповнення починається з рівня, на якому воно виявлене. Зрізання його механізмом неприпустиме. Адже горішня частина ями чи вхідної шахти катакомби може бути складною, і в такому разі необхідно уникнути руйнування заплічок, східців, залишків від перекриття. Крім того, тут трапляються речі, кістки тварин тощо. Форма похованальної споруди з усіма деталями, зокрема її горішня частина (камера ями з заплічками, вхідна шахта катакомби), дуже важлива для визначення культурної належності та хронології пам'ятки. При відсутності інвентаря вона може становити єдине

джерело для з'ясування цих питань. Ігнорування її призвело до чималих втрат і знецінило деякі матеріали. Наприклад, для пізньої поховань були характерними споруди типу ям із заплічками. Але в матеріалах розкопок дані про них нерідко втрачені, тому що горішня камера була зруйнована. Відомо також, які наслідки мало неуважне ставлення до верхньої частини споруди, а то й до поховальної камери катакомб (виділення так званых ямних поховань катакомбного типу).

Там, де поховальна споруда виявлена з самого верху, треба звернути увагу на її наземну частину, щоб простежити зовнішні надмогильні ознаки, наявність яких передбачає розташування певних груп поховань у кургані.

Розкопки катакомбних споруд потребують дещо своєрідних засобів залежно від їхніх розмірів, рівня поховальної камери та інших умов. Завжди спочатку вибирається вміст вхідної шахти, що дає змогу визначити стан самої катакомби.

Катакомбу, заповнену ґрунтом, або таку, де стеля завалилася, найкраще розкривати зверху, для чого над нею закладається шурф. Для одержання даних про її форму в плані та розрізі, слід, знімаючи ґрунт, залишити дві бровки «хрестом». Одна дає орієнтацію щодо продовження поздовжнього розрізу споруди (вісь шахта — катакомба), друга показує довжину самої камери. Порожню катакомбу треба вивчати через лаз. Однак цей спосіб не позбавлений недоліків (тісно й незручно працювати в катакомбі — нелегко сформографувати кістяк). Існує також небезпека частково попсувати знахідки або не помітити дрібних речей, зокрема прикрас. Розкриття споруди зверху, хоч і пов'язане з великим обсягом ручної грабарської роботи, має переваги. Це стосується процесу зачистки, спостережень над вмістом. Крім того, зачищати катакомбу може не один, а кілька співробітників. Такий метод дослідження застосовували Л. С. Клейн на розкопках курганів під Новочеркаськом та автор в експедиціях ДніпроДонбас і Сіверсько-Донецькій.

Великого значення надається вивченю стратиграфії насипу та поховань. Слід зауважити, що курган як поховальна пам'ятка та архітектурна споруда до кінця не розгадані. Крім виявлення вертикальної стратиграфії насипу, кількості шарів, досить, їхньої послідовності, зв'язку з певними похованнями та стратиграфічної колонки цих останніх, на черзі стоїть ще ряд питань. Вони пов'язані з горизонтальною стратиграфією (напрямок зростання та система поховань у кургані як мікромогильнику), датуванням перших курганів, їх виглядом. Тому необхідне вивчення нижньої верстви насипу та розташованих в ній поховань, які найчастіше зруйновані наступними похованнями.

Стратиграфічні розрізи кургану складаються за центральною та допоміжною бровками. Оскільки при розкопках механізмами бровки можна лишати тільки в одному напрямку, то й розрізи кургану мають такий самий напрямок. Це суттєвий недолік порівняно з розкопками вручну, де бровки перехрещуються. Однак він частково усувається завдяки допоміжним бровкам. За ними можна утворити розрізи перпендикулярно до віссових ліній, щоправда з розривами на ширину траншеї. Таким чином, з їхньою допомогою простежується поширення насипу чи підспічки на периферії, за межами центральної бровки, а також складаються плани цих насипів, що відповідають курганам певних періодів, встановлюються їхні центри тощо. Треба пам'ятати, що під одним великим курганом може бути два первинних, їхні центри зміщені від його вершини. Трапляються і локальні підспічки. Отже, якщо вони не ввійшли до центральної бровки, то без допоміжних пропуск їх неминучий.

Для складання стратиграфічного розрізу на зачищений стінці бровки позначається горизонтальна лінія, про яку йшлося вище; від неї проводяться заміри вгору та вниз до простежування шарів, плям, рівні давнього горизонту, підґрунтя тощо. Слід наносити лише видиму лінію давнього горизонту і не продовжувати її умовно до країв кургану, де вона, як правило, не простежується. Адже ця лінія, що завжди має світле забарвлення, утворилася від пріلوї трави, засипаної ґрунтом при спорудженні кургану. Тому вона дає справжній, первинний діаметр останнього. Відсутність цієї лінії біля країв свідчить про пізніший зсув насипу.

Допоміжні бровки в невеликих курганах з одним насипом можна не фіксувати на кресленнях, якщо вони не дають стратиграфічних ознак.

Послідовність поховань у кургані встановлюється за рівнем, з якого вони впущені, іноді за викидом, а також відповідно до їх місця у стратиграфічних групах. Основне поховання визначається за викидом, що лежить на давньому горизонті. Інколи таких поховань може бути кілька. Наявність залишків дерев'яного перекриття на давньому горизонті, коли викиду немає, не завжди свідчить про належність поховання до основного. Адже тут може бути й впускне — типу ями з заплічками, верхня камера якої не простежена (заплічки, що підтримували перекриття, часто зберігаються з рівнем давнього горизонту). Рівень, з якого введені впускні поховання, найкраще визначається за бровкою. Траншейний метод при кількох бровках найбільш ефективний, оскільки зростає імовірність того, що поховання простежуватиметься в розрізі кургану.

Важливим етапом дослідницького процесу є збирання антропологічного матеріалу та взяття різних проб для аналізів.

Серед членів великої експедиції повинен бути антрополог, але його участь забезпечується дуже складно. Тому ця робота часто виконується самими археологами. Рекомендується брати максимальну кількість кісток з кожного скелета, зокрема череп або його частини, тазові кістки, кінцівки, а також половину всього кістяка людини.

Збирається також археологічний матеріал з певними особливостями в будові чи якимсь пошкодженнями в давшину. Черепи доби бронзи, заповнені твердим ґрунтом, краще взяти монолітом. Найпростіший спосіб полягає в тому, що череп обкопується навколо, трохи підрізається ножем; всі заглиблення на його лицьовій частині заповнюються землею або тugo зібганим папером. Після цього череп загортався у кілька шарів м'якого паперу, обмотується бинтом або шпагатом в різних напрямках. Інші кістки звичайно беруть прямо в папір. Весь матеріал шифрується в польових умовах.

Слід особливу увагу звернати також на збирання дерева і вугілля для аналізу методом С₁₄. Рекомендується іх засипати за допомогою ножа у чисті поліетиленові мішечки або скляні банки. Брати проби на С₁₄ в папір чи вату забороняється. До кожного зразка додають етикетку, і його щільно пакують. Кількість проби для одного аналізу приблизно 200—250 г.

Для визначення віку кургану і часу здійснення його доскопок тепер використовуються зразки ґрунту, які аналізуються люмінесцентним способом. Беруться і проби для пилкового та ґрунтознавчого аналізу, що проводиться за спеціальною програмою.

Викладена методика опрацьована на підставі дослідження курганів бронзової доби. Але вона застосовується і при розкопках курганів скіфо-сарматського періоду та середньовіччя. Останні мають лише деякі особливості в деталях (вивчення скіфських катакомб, крепіді тощо).

O. V. СУХОБОКОВ

Розкопки городища поблизу с. Волокитине

Під час маршрутної розвідки в басейні р. Сейму нами було обстежено городище VIII—XIII ст. на правому березі р. Клівені у місці її впадіння в р. Есмань за 0,5—0,8 км на захід від с. Волокитине Пугачівського району Сумської області.

Городище відоме з 70-х років XIX ст. за матеріалами Д. Я. Самоквасова¹. В післявоєнні роки його обстежував І. І. Ляпушкін і проводив невеликі за обсягом розкопки Д. Т. Березовець².

Пам'ятка складається з городища, селища та могильника часів Київської Русі. Останній зайнятий сучасним кладовищем. За розповідю місцевих жителів, під час викопування могил вони знаходили «старовинні кістки та якісь прикраси». Отже, можна припускати, що саме на цьому місці був колись давньоруський могильник. На території селища зараз розташоване пасовисько.

Городище міститься на мису, утвореному долиною річки та впадаючими до неї глибокими ярами. З боку дороги досить чітко помітні темні плями напівземлянкових жител, а також шар похованого ґрунту, під яким є прошарки обпаленої глини та дрібні уламки глиняного посуду. Під обривом трапилися кілька уламків кружальної кераміки XI—XII ст., але більшість знахідок становить ліпна кераміка роменської культури.

Площа городища має природний нахил на захід, її приблизні розміри 80×30—35 м. З північно-східного боку збереглися залишки трохи розорваного валу і кургану біля нього, розкопаного наприкінці XIX ст. Від рештки мису городище відокремлюється рівчиком, глинина якого становить понад 6 м. За рівчиком розташоване кладовище.

Зачистка обриву в місцях плям підтвердила наявність напівземлянкових споруд роменського часу: вже при зачистці шару похованого ґрунту трапилися в переважній більшості уламки роменського ліпного посуду разом з поодинокими фрагментами кружальної кераміки. Було розчищено напівземлянку «А», частина якої вже завалилася. Під час розкопок вдалося простежити два будівніх періоди, причому споруда часів Київської Русі врізалася в роменське житло. Це останнє мало чотирикутну форму, але внаслідок руйнування його обривом визначити розміри житла неможливо. У східному кутку напівземлянки було виявлено сліди зруйнованої пічки, що складалася з так званих конусів-валків, спеціально призначених для склепіння печей.

Стратиграфія розкопаної напівземлянки була такою: під деревним шаром (0,3 м) йшов темно-сірий, з прошарками обпаленої глини (0,25 м); нижче подекуди помітні прошарки світло-жовтої глини (блізько 0,2 м); ще глибше, безпосередньо на материковій глині світло-жовтого кольору, залігає культурний шар товщиною 0,4—0,45 м (рисунок 1, а).

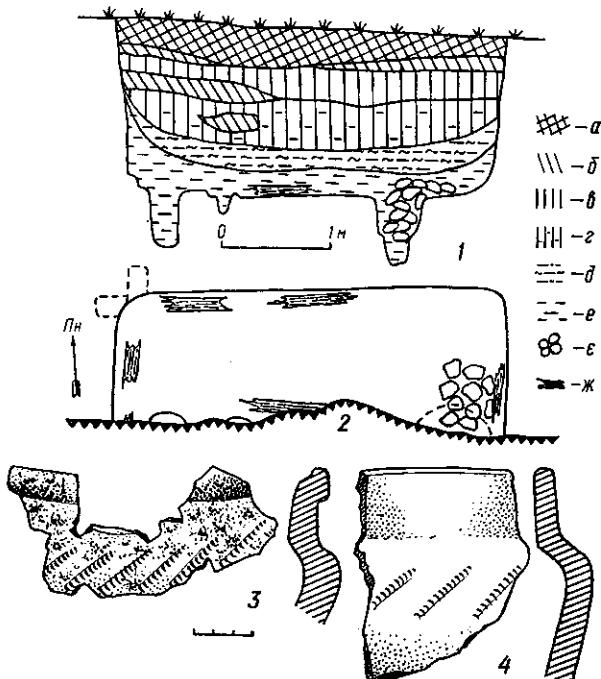
Вздовж довгої стінки житла виявлені залишки деревини. Під час зачистки підлоги простежено рештки зрубу — з'єднані деревини з кінцями, які виступали на 0,25

¹ Д. Я. Самоквасов. Древние города России. СПб., 1873. Приложение, стор. 7—8; ж. Историческое значение городищ.—Труды III АС, т. 1. К., 1878, стор. 231.

² И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.—МИА, № 104. М.—Л., 1961, стор. 247—248; Д. Т. Березовець. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі 1949—1950 рр.—АП, В. К., 1955, стор. 49—65.

та 0,3 м. Напівземлянка має чіткі контури. Її розміри: довжина по обриву 3,45, глибина 1,45—1,6, ширина незруйнованої частини 1,28—1,35 м. У східній частині житла були ями, заглиблені нижче підлоги на 0,65 м. У західній розчищено ямку від стовпа діаметром 0,2 та глибиною близько 0,4 м (рисунок, 2).

Під час розкопок напівземлянки трапилася виключно роменська кераміка (рисунок, 3, 4). Це дає підстави датувати нижній будівельний період часом в межах VIII—X ст. Конструктивні деталі більш пізньої споруди виявити неможливо, оскільки зали-

План та профіль житла «А» (1, 2) і кераміка з житла (3, 4):

а — дерновий шар, б — прошарки обпаленої глини, в — культурний шар, г — гумусований шар з золистими вкрапленнями, д — золиста пляма, е — гумусований шар, з — валики з обпаленої глини, ж — деревина.

шився тільки шар світло-жовтої глини, що свідчить про нівеліровку площасти городища в часи Київської Русі. Таким чином, нижню межу поселення слід відносити до VIII ст., хоч попередні дослідники не виявили споруд роменського часу.

Існування роменського поселення на Волокитинському городищі знаходить підтвердження в матеріалах розташованого неподалік курганного могильника з тілоспакенням (хут. Дорошівка), розкопуваного Д. Я. Самоквасовим і Д. Т. Березовцем.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
ГАІМК — Государственная Академия истории материальной культуры
ГІМ — Государственный исторический музей в Москве
ДОКМ — Донецький обласний краєзнавчий музей
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ІАДК — История и археология древнего Крыма
ІИМК — Институт истории материальной культуры
КСІА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСІА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСІИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА УН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОАК — Отчет Археологической комиссии
ОАМ — Одесский археологический музей
ОИРД — Очерки истории русской деревни
СА — Советская археология
Arch. Ert. — Archaeologai Ertesitö
AR — Archeologicke rozhledy
ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua
SWJA — South-western Journal of Anthropology
ZFA — Zeitschrift für Archäologie

ЗМІСТ

Статті

I. Г. Шовкопляс. Деякі питання вивчення пізнього палеоліту на Україні за роки Радянської влади	3
L. I. Крушельницька (Львів). Пам'ятки могильянського типу	11
L. Д. Фомін (Харків). Техніка обробки заліза в Ольвії і Tipi	25

Повідомлення та публікації

C. В. Смирнов. Пізньопалеолітична стоянка Берегове I на Закарпатті	32
A. П. Савчук. Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї	41
I. Т. Черняков (Одеса). Кургальниця доби бронзи з Південного Побужжя	54
I. M. Шрафтдинова. Знахідки доби бронзи поблизу с. Дереївка на Дніпрі	57
A. O. Щепинський, O. M. Черепанова (Сімферополь). Пам'ятки античного часу на березі Каркінітської затоки	62
B. K. Воляник. Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь	65
O. M. Приходнюк. Археологічна розвідка в верхів'ях р. Случ	79
K. I. Красильников (Ворошиловград). Житло салтівської культури на Донеччині	84
B. O. Тимощук (Чернівці). Слов'янське городище Гроздинці на Буковині	86
M. L. Швецов (Донецьк). Багате кочівницьке поховання з Донбасу	93
C. O. Беляєва. Розкопки поселення кінця XIII—XIV ст. на Сумщині	98

Критика та бібліографія

E. B. Черненко.—B. B. Виноградов. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. Грозный, 1972	103
---	-----

Охорона археологічних пам'яток та методика розкопок

D. Я. Телегін, С. Н. Братченко. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів	105
O. B. Сухобоков. Розкопки городища поблизу с. Волокитине	109

Список скорочень	111
----------------------------	-----

АРХЕОЛОГИЯ, 13

(На українском языке)

Друкується за постановою вченого ради Інституту археології АН Української РСР

Редактор О. Х. Мороз. Художній редактор С. П. Квітка. Технічний редактор Г. Р. Боднер. Коректор Г. І. Цибенко.

Здано на виробництво 4.X 1973 р. Підписано до друку 14.II 1974 р. БФ 02165. Зам. 908. Видавн. № 270. Тираж 2000. Папір № 1, 70×108^{1/16}. Друк. фіз. гаркушів 7,0. Умовн. друк. арк. 9,8. Обліково-видавн. арк. 9,74. Ціна 97 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Рєпіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграф-книга» Держкомвіддаву УРСР, Київ, Рєпіна, 4.

97 коп.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1974